

הַעֲבָרָה

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:

ברוך קרוא

יהודה סלוצקי

המזכיר:

א. אהרוני

מועצת המערכת:

ש. אטינגר

ב"צ דינור

יוחנן טברסקי

יצחק מאור

זלמן שזר

חנן שמרוק

תל-אביב

אלול תשכ"ב

חברת ט'

הוצאת „אלתירא“, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפייז הנדלר בארצות הברית

ה ת ו כ ו

עמוד

שמונים שנה לפרעות שנות השמונים :

- 3 הד פרעות שנות השמונים בעתונות העברית, מאת ברוך קרוא
 הפרעות ברוסיה בראשית שנות השמונים בשירה ובסיפור,
 7 מאת ד"ר ישראל קלויזנר
 16 הגאוגרפיה של פרעות תרמ"א, מאת ד"ר יהודה סלוצקי
 26 לאחר שמונים שנה, מאת יצחק גרינבוים
 על עמדתה של התנועה המהפכנית הרוסית לגבי היהודים בשנות
 ה־70 של המאה ה־19, מאת משה מישקינסקי
 38 פליטי פרעות שנות השמונים בברודי, מאת ד"ר נ. מ. גלבר
 67 תזכיר על הפרעות בשנות 1881—1882, מאת עמנואל לוין
 78 גאדסון ופרוג, מאת יוחנן טברסקי
 82 על הגראף איגנאטיב והתקנות העראיות, מאת ולאדימיר גרוסמן
 86 זכרונות בן אחיו של איגנאטיב
 87

★

- 89 האגודה „חרות ישראל“, מאת אריה רפאלי (צנציפר)
ששים שנה לוועידת מינסק :

- 94 ימי מינסק, מאת דוד זכאי
 96 פרשת ועידת מינסק, מאת הרב ד"ר מרדכי נורוק
 101 הפלא של ועידת מינסק, מאת הרב יעקב ברמן
 104 יובל הועידה הציונית במינסק, מאת ד"ר שמואל אייזנשטאט
 106 כרוז בני הישיבות

★

- השתדלותו של אברהם שטרן לשיחורר חז"ס מן ה„טאגצעטל“,
 107 מאת ד"ר רפאל מאהלר

★

זכרונות וזכרון קהילות :

- דמותה של בת עיירה באוקראינה (שרה גלובציק־מרצ'בסקי)
 113 מאת רחל ינאית—בן־צבי
 127 שצ'דרין — יישוב יהודי בעל דמות מיוחדת, מאת ד"ר אל. גולודק
 137 ש. א. הורודצקי ותקופת „הגורן“ בברדיטשוב, מאת יעקב בוקשטיין
 140 חיבת־ציון בעיר רוסטוב על גהר דון, מאת מ. זלאטקין
 145 קהילת חאסלאוויץ ורבניה, מאת הרב י. ז. דיסקין
 150 בית הספר העברי בסאראטוב, מאת יעקב אהרוני
 160 שלושים שנה למותו של מרדכי בן־עמי, מאת ד"ר מיכה בן־עמי

★

א ג ר ו ת :

- 165 מכתבי שמעון דובנוב
 173 מכתב ש. אניסקי למ. בן־עמי
 174 מכתבי מנדלי לבתו חנה
 176 מכתבי מ. פרוזר לי. ל. גורדון (הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן)
 ★
 194 זכרונותיו של היסטוריון, מאת אבא גורדין

אגרות מ. פרוזר ל. ל. גורדון

הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן

משה הכהן פרוזר² נולד בכ"ה בטבת ת"ר (1 בינואר 1840) בעיירה קיידאן שבפלך קובנה. הוא קיבל חינוך מסרתי, וכבר בילדותו התפרסם בכשרונותיו, בייחוד בכוח-זכרונו. בהיותו בן שבע ידע פרק בתלמוד, שלמד מפי אביו שלמה זלמן, שהיה אדם גדול בתורה, מופלג בחסידות, תקיף בדעתו ושוקד כל ימיו על מפעלי צדקה וגמילות-חסדים לנזקקים. אף-על-פי שהוא עצמו היה עני מרוד והתפרנס ממלאכת-המלמדות, בן אחת-עשרה נתקבל פרוזר לישיבה הגדולה של ר' משה'ל חיים'ס בקיידאן, שאליה נהרו צעירים וגם באים בימים מכל ערי ליטא, כדי ללמוד תורה אצל ראש-הישיבה הנודע, והוא, פרוזר, זכה כאן לכינוי „העילוי מעבר הנהר“. בגיל שלוש-עשרה ידע כמעט בעל-פה את כל התנ"ך, ולאחר שנה היו שגורים על פיו מסכת ברכות, סדר מועד, סדר גשים וסדר נזיקין עד תומם. בשנת 1854, כשלא היה עוד בכוח אביו, שהיה מטופל במשפחה גדולה, להחזיק את פרוזר על שולחנו — נדד זה האחרון ברגל לעיירה יאנובו שבפלך קובנה, מקום מושבה של אס-אביו, שהיתה בעלת בית-מרוח. כאן שהה שלוש שנים והמשיך בהשתלמותו במחיצתו של הלמדן הנודע בדורו ר' השיל משווינצאן. ביאנובו, שבה לא היה פרוזר נתון עוד לפיקוחו החמור של אביו, התחיל לקרוא ספרי השכלה וחקירה, ורבים מהם, בכללם „אהבת ציון“ לא. מאפו וחיבורי מ.א. גינצבורג (רמ"ג) וי.ב. לוינזון (ריב"ל), למד בעל-פה. בפרק-זמן זה ניסה גם למשוך בשבט סופר. עם השתקעות אביו ביאנובו באו ימים קשים לפרוזר „שנתחמץ“, והוא נמלט באחד הלילות ברגל לפוניביזי שנחשבה בימים ההם לעיר מתקדמת יחסית. גם כאן למד בישיבה הגדולה, שבראשה עמד מאיר שו"ב, והתפרנס מאכילת „ימים“ על שולחן הרב וקרובי משפחה. עד מהרה קצה נפשו בתלמוד ובאורח-החיים של בחורי-הישיבה הצבועים ונתפתה על-ידי שמשו של בית-המדרש לשאת אשה. לאחר חיי-משפחה אומללים במשך חצי שנה בבית חותנו וחותנתו, שרחשו איבה לפרוזר כלמשכיל ואפיקורוס,

1) האגרות 1—4, 8, 10—29, 31—33, 36 הן מארכיונו של שאול גינצבורג ז"ל ונמסרו לפרסום ל„העבר“ על-ידי מר יצחק ריבקינד והפרופ' שמעון הלקין. תודת המערכת והמביא לדפוס נתונה להם על כך; האגרות 5—7, 9, 30, 34, 35, 37—46 הן מהאוסף של י. ל. גורדון שבגנזי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. יש לציין, שלא כל אגרות פרוזר לגורדון הגיעו לידינו. כך, למשל, ידוע לנו מתוך „אגרות י. ל. גאראדאן“, הוצאת י. י. וייסברג (ארשא 1894), ו. 77, שכבר ב-1862 היו קשרי-מכתבים ביניהם, ואילו האגרת הראשונה שבצרו שלנו היא מיוני 1866; ואף משנה זו לא נשתמרו כמה אגרות של פרוזר, שגורדון מגיב עליהן ב-13 באפריל, שם, עמ' 102.

האגרות ניתנות כאן בשלימותן וכצורתן — על כתיבן המיוחד, לעתים הבלתי-עקיב, ועל השגיאות הדקדוקיות שבהן — אך להקלת הקריאה תוקנו פה ושם סימני-הפיסוק.

2) הפרטים על פרוזר שאובים בעיקר מתוך: א) הרשימה האוטוביוגרפית שלו (עד שנת 1888), שנתפרסמה על-ידי י. ח. זאגורודסקי ב„המליץ“ 1895, גל' 81, עמ' 2—4 (סיכום הרשימה נדפס ב„ספר זכרון“ של מערכת „האסיף“, וארשה 1889, עמ' 200); ב) מאמרי-ההסד עליו ב-1895 ב„המליץ“, גל' 73, עמ' 1, „הצפירה“, גל' 76, עמ' 357, ה„ווסחוד“ השבועי (רוסית), גל' 15, עמ' 410—411, ו„לוח אחיאסף“, 111, 409—410; ג) חליפת-המכתבים בינו לבין מ. ל. ליליינבלום, שראתה אור ב„חטאות נעורים“, כל כתבי מ"ל, 11 (קראקוב תרע"ב), 262—268, 271—282, 293—296; ד) וה„זכרונות ע"ד האר"ז“ מאת א. ש. פרידברג ב„ספר השנה“, 1 (וארשה 1900), 244, 247—249.

עבר לוויילנה, מתוך כוונה להכשיר את עצמו לכניסה לבית־המדרש לרבנים שבעיר זו. כחצי שנה למד בה את הלשונות הגרמנית והרוסית מפני תלמיד של אותו מוסד ומצא את פרנסתו בדוחק רב משיעורים פרטיים. משנדע מקום המצאותו לאביו — איים על בנו, שיבוא לוויילנה וימסור אותו לעבודת־הצבא. לנוכח איום זה החליט פרוור לבקש מקלט בז'יטומיר, הרחוקה מיאנובו. הוא עשה את דרכו לכאן — מהלך 700 וארסטאות (למעלה מ־700 קילומטרים) — ברגל במשך שלושה שבועות וחצי. מצויד בהמלצות ממרדכי פלונגיאן, קלמן שולמן ואנשי־שם אחרים בעולם ההשכלה פנה פרוור לעזרתו של המשורר והמחנך יעקב אייכנבוים, ששימש מפקח בבית־המדרש לרבנים בז'יטומיר, והלה הטיל על ארבעה מתלמידיו המצוינים להכשיר את פרוור לכניסה למוסד זה. בינתיים פקע תוקף דרכונו, ולא היתה אפשרות, מסיבות שונות, לחדשו. מחמת עגמת־נפש נפל פרוור למשכב, ומשהחלים מחליו — שב לוויילנה בתקווה, שיעלה בידו להשיג דרכון ולהגשים את תכנית־ההשתלמות שלו. אך תקוותו זו נכזבה, הואיל וחותנו מת, והוא, פרוור, היה אנוס לקבל על עצמו את הדאגה לכלכלת אשתו ובתו, שלאחר מות החותן נשארו בחוסר־כל, ולהשתקע בפוניבייז'ו. בה הכיר מקרוב את י.ל. גורדון ואת הסופר והמחנך יצחק רומש, ולפי המלצת גורדון התבסס כאן כמורה פרטי. בשנת 1863 עבר לקובנה, שבה התיידד עם אברהם מאפו, והמספר המפורסם העריך מאוד את סגולותיו הנדירות של פרוור כמחנך. בעיר זו עסק בהוראה במשך כשבע שנים, והיתה זו, כהודאתו, התקופה הטובה בחייו, שכן בה זכה ללמוד הרבה בדרך אבטודידאקטית ולהרחיב את אפקיו וגם לראות ברכה רבה בעמלו, כמורה מפיץ דעת וכעסקן בשדה ההשכלה. כך, למשל, עמד לימינו של ליליינבלום במאבקו עם האדוקים בוויילקומיר וסייע לו לעבור לאודיסה. כן הושיט עזרה לצבי (הרמאן) שפירא לשם השתלמות בחוץ־לארץ. בשנת 1865 התחיל פרוור לפרסם את דבריו בעתונות העברית, על־פירוב שלא בחתימת שמו. הפסבדונימים שלו היו: „עזרא מהר שפר“, „בן־עמרם הפראזי“, „אני הגבר“, „הרץ“. על פעילותו של פרוור בתקופת־קובנה ניתן לעמוד גם מתוך אגרותיו לגורדון, המתפרסמות להלן. בשנת 1870 עבר לפטרבורג, שבה כיהן עד סוף ימיו כמורה הלשון העברית, יסודות הדת היהודית ותולדות ישראל בבית־הספר של א. ברמאן ובבית־החינוך ליתומים מיסודה של הבארונות גינצבורג; כמורה פרטי למקצועות העבריים בבתי עשירי־העיר; וכעוזר במערכת „המליץ“. בתפקיד אחרון זה שימש כמזכירו של העורך (ולעתים כעורך בפועל), כמסגנו וכמגיה. כן היה אחראי בעתון הנדון למדור „בארצנו“, שכלל כתבות וידיעות על המתרחש בקהילות ישראל ברוסיה, ואף תרגומים של מאמרים וידיעות מתוך העתונות הרוסית והאירופית בלשונות שונות על ענייני היהודים ברוסיה. גם תקופת־פטרבורג באה על ביטויה באגרות שלפנינו. — מן הראוי לציין, שלמרות פעילותו הספרותית הענפה והממושכת, שמחמת ענוותנותו היתירה היתה ידועה למועטים בלבד, ראה פרוור את עיקר ייעודו במלאכת־ההוראה, והוא היה גאה מאוד — כהודאתו לידידים — על הישגיו בתחום זה. פרוור נפטר בערב־פסח תרנ"ה (8 באפריל 1895) ³.

למכתביו של פרוור נודעת חשיבות ספרותית והיסטורית כאחת, שכן מתוארים בהם בנאמנות, בבהירות ובכושר־עיצוב מצבים והתרחשויות מעניינים

(3) ראה „הצפירה“ 1895, גל' 76, עמ' 357.

בחיי הפנימיים של הקיבוץ היהודי ברוסיה, בעיקר בליטא, במחצית השנייה של שנות השישים ובתחילת שנות השבעים, שהן בעצם נקודת-שיא בתולדות מאבקה של תנועת ההשכלה להתחדשותו התרבותית-החברתית של קיבוץ זה ברוח-הזמן. במיוחד מפיצות תעודות אלו אור על חלקם המכריע של גורדון וליליינבלום באותו מאבק.

1

Kowno, den 20ten Juni 1866.

שלום וברכה לך, אדוני הדגול מרבבה, ה' יהודה ליב גארדאן!

אחרתי להשיבך על מכתביך⁵, אשר הגיעו אלי עם ספרי האינסטיטוט⁶, כי טרוד הייתי כל הימים בדרך ארץ, בבוא אלי רעיתי ונפשות ביתי לבקרני בקאָוונא, ואת כל עתותי הנשארות לי מעבודתי אצלתי בעדנה; גם לא מצאתי הזדמנות לשלוח לך ספר "חקר דבר"⁷, אשר בקשת במכתבך האחרון⁸, ולא הפצתי לבוא לפניך ריקם. ועתה, אדוני, תקבל בזה את הספר הזה, אשר אנכי שולחו אליך בתורת שאלה (כי שאול הוא גם אתי), גם ברכתי ותודתי על טרחתך להמציא לי ספרי האינסטיטוט.

מה נעמו לי דבריך וכן שפתותיך, הנוטפות מור ואהלות, במכתבך הראשון השלוח ע"י פאָסט⁹. קראתי לא אחת ושתים, ועוד לא שבעה נפשי לקרותו; רוח העצב, השורר בקרבו ממראה עיניך הטהורות בעיר המצורה אשר בקרבה אתה יושב, רוח העצב הזה הלך ועבר גם על פני בקראי דבריך, וכציר אמן הפלאת לתאר עלי גליון בקסתך הנפלא כל יצרי ומעללי אחינו בערים הקטנות כעיר טעלז — איתן מושבך; גם האיש, אשר מעולם לא דרכה כף רגלו על אדמתה, יראה בעיני רוח כל תכונתה ותכונת יושביה ע"פ הציור הנאמן והיצורים אשר אתה יצרת ונפחת בהם נשמת רוח חיים¹⁰, לא אהלל מעשי ידיך אלה, אשר אך כנערת ופשתים המה מול מעשי ידיך הרבים והעצומים, אשר קנית לך [בהם] שם-עולם, ויודו חכמים עוזו רוחך ואמץ פעולותיך; אך גם מקטנות האלה אנחנו רואים, כי חגבים אנחנו למולך, ולא אחד בנו, אשר שאר רוח לו להעלות כל הגיוני רוחו על הספר כמוד.

(4) התאריכים לספירת הנוצרים באגרות פרוזר הן לפי המניין היוליאני (הישן), שהיה נהוג ברוסיה עד 1918.

(5) כאן מדובר על חכתבים, אך ל"אגרות יל"ג", I, 102—103, נכנס מכתב אחד בלבד.
(6) הכוונה לפרסומי "המכון לקידום הספרות הישראלית" (Institut zur Förderung der israelitischen Literatur) — חברה להוצאת ספרים, שעם מיסודה וראשיה נמנו ל. פיליפסון, א. יילינק וי. מ. יוסט ושמרכז-פעולתה היה בלייפציג. בתקופת קיומו (1855—1873) הוציא ה"מכון" שורה ארוכה של חיבורים בלשון הגרמנית בהכמת-ישראל ובספרות יפה וכן כתבי-סגוריה על היהודים והיהדות.

(7) חקר דבר (וארשה 1865), קובץ מאמרים, המוקדשים בחלקם להערכת הספרות העברית החדשה, מאת אברהם אורי קובנר (1842—1909), מבקר ופובליציסטן עברי בשנים 1864—1868; לאחר מכן סופר רוסי.

(8) מכתב זה לא נשתמר.

(9) גרפס ב"אגרות יל"ג", I, 102—103.
(10) הרי קטע אפיוני, כמעט כולו בפרוזה חרוזה, מתוך מכתב חשוב זה: "כל הדברים שאמרת על אודות פאָניוויזי אמורים גם מטעלז, סדנא דארעא חד הוא! כזאת כן זאת הנה ערים וכחדות, צברי בתי הרס, גלים נצים, לא ישבו בהם משכילים וחכמים ולא יגורו סופרים ומליצים, כי אם גדודי אנשים משחרים לטרף והמון עברים נצים, מעט מהם סוחרים בסחורת פרוסיה במעשה צעצועים ובפטורי ציצים, ושאריתם משמרים הבלי שוא קנאים ובעלי חצים, או חובשי בית המדרש ומחשבי קצים, וכלם ישנים שנת מרמיטא נרדמים בחזקה ואינם מקיצים, עומדים על עמדם בקשיות ערף בשלוח ובטחות, שלא יזיוזם ממקומם רוח המושל ורוח הזמן וכל הרוחות; ואילו האחד שיפול ביניהם ועיניו סקוחות, או אשר שת לו אלהים מעט חכמה בטוחות, כל ימיו יהיה איש מכאובות וחסר מנוחות, יתנו בברותו ראש ולצמא וישקוהו מים מלוחים מגודות נפוחות".

דרישותיך השתים, הנדפסות בגוב [ערנסקיא] וויעד[אמאסטי] 11, קראתי גיכ בקום אשר יצאו הנו"מ 12 מתחת הדפוס, ומשכילי מביני העיר רוממו אותן על לשונם. גם השיר בלשון יהודית, "דער מוטטער אבשיעד" 13 יצא שמו בכל העיר, וזקנים ונערים, גם עלמות נכבדות, נהרו אלי מכל קצות העיר לתת להם את הנו"מ קול מבשר 14, אשר בו הוא נדפס, כי סוכן אנכי על המליץ 15 וקו"מ 16 בקאונא והסביבות. השיר "הקיצה עמי", הנדפס בכרמל גומר 17, קראתי ברב עונג; ואחרי קראי אותו בבית ה' גרשטיין באו ה' נאזידעל וראטהשטיין לקרותו, כי גם שמע השיר הזה משך רבים בכוחו. ע"ד האיש אליאשעוויטץ 18 הנוכל שמעתי ספורים מספורים שונים. האיש הזה ברח מזוילנא, כי גושים רבים באו לקחת אותו לבית האסורים, ועתה הוא מתגורר בפולין, בווארשא והסביבות; ואנכי שמעתי אומרים, כי המיר את דתו 19, ומה תעשה לספרך "שירי יהודה" 20, הנמצא בידו?

הג"ג 21 פאן קויפמאנן 22 שכן כבוד בעירנו בשבוע העבר, מיום השני בלילה עד היום החמישי, וכל אזרחי ואצילי העיר קבלוהו בקול ששון ותרועה, ויכבדהו באורים איללומינאטיאן. אין קץ לכל הכבוד וההדר, אשר הראו לו יושבי העיר, לפי דברי השטאטיסטיקער 23 ממדליקי הנרות, דלקו כמיליאן לאמפען 24 בעלי גוונים הרבה בכל העיר. גם מאורי אש בשמים (פייערווערק) 25 לא נעדרו. זקני העיר הגידו, כי מעולם לא היתה איללומינאטיאן כזאת בקאונא. גם אנכי ראיתי מאורות שונות גדולות וקטנות במספר שנות חיי, כמו בסיום הגדול לתלמוד אשר עשו. — — — 26 חפצים לסעף שרש היהודים יושבי נפות המערב, הנקיים מפשע ולא עון להם, הנאמנים בבריתם עם מלכם שומעים ושומרים מצותיו וחוקיו בלב ונפש. ותשובת הג"ג היתה, כי מהיום הזה והלאה יצוה להמו"ל להקל את ידם מהיהודים ולא יוסיפו עוד להכותם חרם בשצף קצף... 27, אם לא יכבד עליך הטרח לחתום בעדי על [ספרי] האינסטיטוט לשנת 67 מעיר

11) "גוברנסקיה ויידומוסטי" (= "ידיעות הפלך") — בטאון רשמי של שלטונות הפלך. הדברים אמורים בנאום של גורדון לכבוד הקיסר אלכסנדר II לאחר התנקשות בחייו, שלא הצליחה, של המהפכן ד.ו. קאראקוזוב ב-4 באפריל 1866. וזו עדותו של גורדון על כך, במכתבו לפרוור מ-13 באפריל, כלשונה: "גם אנחנו [יהודי טלש] חגנו את חג רגני פלט אדוננו המלך, ודרשתי אשר דרשתי בלשון רוסיה נשלחה אל שר הפלך בקאונא, ואולי תהיה נדפסת בויעדאמאסטי". (אגרות יל"ג, ו, 103).

12) הנומרים, היינו, גליונות הבטאון.
13) השיר נדפס לראשונה ב"קול מבשר" 1866, גל' 11, עמ' 170—172, ולאחר מכן בקובץ שיריו האידיים של גורדון "שיחת חולין" (וארשה 1886), עמ' 35—40. תכנו: איחולים ומשאלות נוגעים עד הלב, שמשמיעה אם יהודיה בשעת פרידתה מבנה הרך, שגויס לצבא הרוסי בשנת 1845, כלומר, בתקופת קיומו של מוסד "הקאנטוניסטים" היהודיים, שבא לעולם בעקבות פקודת הקיסר ניקולאי I מ-1827 ונתבטל על ידי יורשו, אלכסנדר II, ב-1856.
14) "קול מבשר", שבועון אידי, שיצא באודיסה בשנים 1863—1872, בעריכת אלכסנדר צדרבוים (אר"ז) (1816—1893). לשם הדיוק יש לציין, שהגליון הראשון של העתון יצא ב-11 באוקטובר 1862.

15) "המליץ". כתביעת עברי. תחילה שבועון ולאחר מכן עתון יומי, שיצא בהפסקות משנת 1860 עד 1904 באודיסה ובפטרבורג. מייסדו ועורכו עד סוף ימיו היה צדרבוים.

16) "קול מבשר".
17) "הכרמל" כתביעת עברי, שיצא בוויילנה בשנים 1860—1880, בעריכת שמואל יוסף פיין (1818—1890), תחילה כשבועון ולאחר מכן כירחון. — השיר הנדון נדפס ב"הכרמל" 1866/67 (שנה VI), עמ' 1.

18) ח.ז. אליאשוויץ (חזא"ל) התחייב להוציא את "שירי יהודה" עד פסח תרכ"ז. ראה בעניין זה: "אגרות יל"ג, ו, 101, 103.

19) בתגובתו על מכתב זה מפריך גורדון שמועות אלו. ראה: אגרות יל"ג, ו, 101.

20) הכוונה לכתב-היד של הספר. "שירי יהודה" ראו אור בוויילנה רק בתרכ"ח.

21) הגנראל-גוברנאטור, ברוסיה שלפני המהפכה רוכזו בידיו של פקיד זה, שהיה כסוף במישרים לקיסר, סמכויות מנהליות וצבאיות נרחבות בפלך אחד, או בכמה פלכים.

22) ק.פ. קאופמן (1818—1882), גנראל רוסי, שבשנת 1865 נתמנה לכהונת הגנראל-גוברנאטור של החבל הצפוני-מערבי ומפקד הצבא של גליל וילנה. י.ל. גורדון כתב זכרונות מעניינים על פגישותיו עם ק. שנתפרסמו ב"ייבריסקאיה ביבליותיקה", IX (1901), 124—134.

23) הסטאטיסטיקאים.
24) מגורות.

25) זיקוקין די-נור.
26) כאן חסרות כמה שורות בכתב-היד.
27) הדברים אמורים בהסתה האנטישמית של כתבי-העת "ווילינסקי ויסטניק", שפרוור עומד עליה גם במאמרו "אתא בוקר — וגם לילה!" "המליץ" 1867, גל' 14, עמ' 108, גל' 16, עמ' 123. על מאמר זה בכללו ידובר להלן בהערה 67.

אזי תשיב לי את הכסף הנשאר בידך מהששה ר"כ²⁸), אשר שלחתי לך בשנה העברה, הכרך היענן[ער] מיטטה[יילונגען] ³⁰) עוד לא בא לידי, ורע עלי המעשה מאוד להיות כנושה אחרי נכיון הספרים משנה הזאת, ואמציא את הספרים האלו ע"י הבוכהאנדלונג ²⁹) דפה, מושבך, אז אברכך ואודך מלב ונפש על הטוב והחסד הזה; ואולי זאת עליך למשא — בכ פעם כפעם לא באשמתי, אדוני, כי הקונה נוגש בי, ואם תרשני אז אכתוב אנכי בעצמי לוילנא לרח"ל קצ"ב ³¹) להשיבו אלי לקאזנא.

דודתך ממ"ע ³²) שטערן הגידה לי זה כשבועים, כי חתיכת בד טובה מוכנת בידה לשלח אליך, אך אין לה הזדמנות בטוחה ובקשה אותי — — — ³³)

משה הכהן פראוער

2

שלום וכט"ס ³⁴) עליך, אדוני היקר, ה' יהודה ליב גארדאן נ"י ³⁵)!

מכתבך ³⁶) גם ס' ח"ד ³⁷) כתומם באו לידי וידיעתי, כי גם פסת הבד בא לידך ותנח רוחי, ס' שרש דבר ³⁸), הנכתב נגד ח"ד, נמצאו אחדים ממנו בפה, אבל לא השיגה ידי עד היום לשלחו אליך. וכאשר שמעתי יצא מחבר ש"ד ³⁹) אך להגין על התלמוד, אשר קאוונער יכנהו בשם גל הבל ⁴⁰); אם אשיג את הס' הזה — אשלחו עוד טרם נסעי מסק' לביתי. הסבארניק של הח' משכילי הרבים ⁴¹) עוד לא בא לקאזנא, כפי אשר הגיד לי ה' שאפיר אפאטהעקער ⁴²); אך בהמגיד ⁴³) משבוע העבר מס' 30 קראתי ע"פ דברי הארקאוי ⁴⁴) (או גורלאנד ⁴⁵)), כי אך ימים אחדים ימשכו וישלחו הספרים ליד כל החתומים, וגם נמצא בו מאמר ממך, אדוני, ע"ד קורות המשל וכו' ⁴⁶).

28) רובל כסף; רובל — יחידת-הכסף ברוסיה.

29) בית-מסחר ספרים.

30) כתב-העת לענייני מדע ואמנות "Wiener Mittheilungen", יצא בשנים 1854—1870.

31) בעריכתו של המשורר העברי מאיר לטריס (1800?—1871).

32) חיים לייב קצנלנבוגן (1814—1876), מורה ולאחר-מכן מפקח בבית-המדרש לרבנים בוילנא. עבודתו הספרותית החשובה, שהוכנה תוך שיתוף עם ש. י. פיך, היא הקובץ "מאמרי המוסר ל"ישראל", מבחר ליקוטים מתוך הספרות הרבנית, שיצאה לאור בתרגום רוסי, בעריכת א. ל. לבאנדה, בשם "השקפת-העולם של חכמי התלמוד" (רוסית), I—III (פטרבורג 1874, 1876).

33) כאן חסרות כמה שורות בכתב-היד.

34) קיצור של madame.

35) וכל טוב סלה.

36) מיום י' באב תרכ"ו, אגרות י"ג, I, 101—102. כאן ניתנת — בין השאר —

הערכה של "חקר דבר" של קובנר.

37) "חקר דבר".

38) "שרש דבר" (וילנא 1866), תגובה מפורטת מאת הסופר צבי דן הבבלי (צד"ה)

39) על "חקר דבר".

40) "שרש דבר".

41) דברים אלה לא נאמרו עליידי קובנר ב"חקר דבר", עמ' 39. ראה רשימתו

התוצאות" בעניין זה ב"המליץ" 1866, גל' 28, עמ' 437—438, וכן הערתו בספרו "צורר פרחים" (אודיסה 1868), עמ' 71—72.

42) הכוונה ל"קובץ המאמרים על ההיסטוריה והספרות היהודיות" (ברוסית), שהוצא

עליידי "חברת מרבי השכלה ברוסיה" (פטרבורג 1866—1867).

43) רוקח. — ה. שאפיר, ממשכילי ישראל בקובנא, מילא תפקיד פעיל בהגנה על

מ. ל. ליליינבלום בימי הרדיפות עליו מצד קנאי וילקומיר. ראה: "חטאות נעורים", כל כתבי

מ"ל, II, 266—271. כאן הוא מכונה "רוקח יעבץ רשף". השווה: א. דרויאנוב, מ"ספר

הזכרונות" של ליליינבלום, "רשומות", II (תל-אביב תרפ"ז), 391.

44) "המגיד", השבועון העברי הראשון, יצא בליק שבפרוסיה המזרחית בשנים 1856—

1890. מייסדו ועורכו הראשון היה אליעזר ליפמאן זילברמאן (1819—1882).

45) אברהם אליהו הרכבי (1835—1919), מגדולי חכמי-ישראל בדורות האחרונים.

46) חיים יונה גורלאנד (חיו"ג) (1843—1890), מחכמי-ישראל ברוסיה.

47) ההודעה על תכנון של המאסף הנ"ל נתפרסמה עליידי הרכבי במאמרו "מכתבים

מס"ס פעטרבורג", "המגיד" 1866, גל' 29, עמ' 227.

יבנה עשה שלום עם רעיתו, וכל הקטטות והמריבות עלו בתהו ותאבדנה; חיי הענדל, אשת דודך ה' אהרנשטאם, הביאה את בנה לפה לתתו בגימנאזיום. אחרי כל ההודעות האלה הגני להשיבך על שאלתך⁴⁷ „עד כמה כחי גדול בשפת רוסיא ז' , וכתלמיד העומד לפני רבו, הבוחן ובודק בימי הנסיון והבחינה (עקזאמען), אעמוד לפניך להשיבך בכבוד ראש: אם ללמד את השפה הזאת לאחרים בכל פרטיה ודקדוקיה — לא מצאה ידי הרפה לעשות בה חיל, מפני טעמים שונים, והראש והראשון, כי ביום אשר נפקחו עיני מעט לראות, כי ערום אנכי, ונתתי אל לבי לכסות מעט מערומי בדעת והשכל, ביום הזה שאלו עוללי לחם, ונתתי צוארי בעול עבודתי למען מצוא לחם לפי טפי, ולא מצאתי און לי להגות בשפת רוסיא, אשר היתה מוזרה לי מכל וכל; אך שפת אשכנז, אשר מעט ממלותיה שגורה בפי כל צרוע וכל זב מבני עמנו, והיתה נקל צם לי לבוא בשעריה, אך השפה הזאת לבבה אותי באחת מעיניה וקרבת אליה, וקריתי בה הרבה ספרים וגם דקדקתי בדקדוקה; וע"כ עזבתי את ש"ר⁴⁸ ורחקתי ממנה, אך אחרי כן, בראותי, כי כאלם לא יפתח פיו אהיה כל ימי, אם לא אדע לשון המדינה, נחמתי על מעשי אלה, ונתתי את לבי לדרוש גם אחריה, ובעמל ובכבודות לקטתי מלים בודדים אחת לאחת למצא השבון מספר המלים, עד כי אדע עתה להבין כל הכתוב בספר, אבל לדבר או לכתוב בה צחות, כאשר תדמה, אתה אדוני היקר, בנפשך, עוד לא עלתה בידי, לבשתי ולחרפתי, מפני העול והעבודה אשר עלי מן הבקר עדי ערב, כי ידי אסורות ורגלי רתקו באזיקים לשלחני כל היום; ואיך יוכל איש אין־אונים כמוני היום, העובד עבודת פרך, לעשות חיל בשפה עמוקה ורחבה כש"ר? רב לי, כי לא מוזרה היא לי כדברי הספר החתום.

זאת היא התודה (בעקענטניס), אשר אנכי נותן לפניך, מושיעי ומחסי; ואחרי הדברים והאמת האלה הגני נותן לך גם תודתי וברכתי ממעמקי לבבי וקרב כליותי על כל הטוב והחסד, אשר אתה הפץ לעשות עמי, כגדל חסדך וטובך מאז עמדי, לספחני אל אחת מהכהונות אשר תחת ירך, מה מאושר הייתי בעיני, אם יכלתי להיות קרוב אליך ולהתחמם כנגד אור של חם וגדול כמוך! רבת שבעה לה נפשי ענג אין קץ לשמוע דברי חכמתך תמיד ולהתעורר על ירך להיות לאיש, אבל, לדאבון לבי ולתוגת נפשי, אין בידי לקבל החסד והטוב, הנכונים לי מידך בעיר מושבך עתה; כי באמת קצתה נפשי בעבודתי ומלאכתי גם בעיר קאָוונא, מפני שמכלה כחי ושוודת אותי עד היסוד בה, ומה תקותי לימים יבאו בכלות כחי וינקתי תיבש? הלא גבר לא־יצלח בימיו אהיה כל ימי צבאי; והגני חותר בכל עוז לצאת, ברצות ה' את דרכי, לחפשי מתחת יד המלמדות, ואיך אוכל לנוע אל עיר קטנה ביון מצולה ולהשתקע שמה להיות אסיר־עוני כל ימי לעולם?! תחת אשר בהיותי בקאָוונא עוד תחנפני התקוה, כי יבא יום ואצא מבור אין מים בו אשר אני בתוכו, ובאמת לא אדע גם אני איזה הדרך טוב לי בימים האלה, אם אשליך את המלמדות אחרי גוי, כפקודת הרופאים עלי זה כמה, לא אדע אם אוכל לכלכל את נפשי ונפשות ביתי מהמסחר בהנות אשר אשתי עושה; ואם אשאר עוד בעבודתי — אז תאכלני מנפש ועד בשר ותשימני כעץ יבש! ומי יודע, אם תהיה העבודה בטעלו קלה מעבודתי פה. — שכחת, אדוני, להשיבני דבר ע"ד הכרך וויענ[ער] מיט[טהיילונגען] ⁴⁹ אשר בקשתיד אודותיו זה פעמים ושלוש, והקונה יאיץ בי בכל עת ובכל שעה להגיעו לידו; ואולי אין לאל ירך להשיגו לי — אז תודיעני בטובך, ואשיב מחיר העקס[עמפלאר] ⁵⁰ הזה ליד הנגש בחזרה.

בשבוע העבר היתה מהומת־מות בכל העיר מפני יד הדבר, אשר באפל הלך ברחובותינו וישד נפשות אחדים מבני העיר; עתה חלף הלך לו מעט, אך עוד נודעו עקבותיו אתנו, ועוד לבנו חרד מחרבו השלופה בידו ונטוי על ראשנו, ה' ירחם עלינו ועל כל יצורי כפיו! בבית דודך הג' ⁵¹ שטערן שלום, אך פריעדריקא לבדה נעצבת, כי מתו לבחירה ביורבורג אה ושני ילדיו ביום אחד מהחלירע.

ביום 4 אויגוסט הזה נסע מאתנו הגראף מוראוועוו ⁵² לס"ט פ"ב ⁵³ וישלחו אותו כמעט כל בני העיר עד לחצר מסלת הברזל; ובהפרדו בכה בכי תמרורים וינשק לכל

(47) ראה: אגרות יל"ג, I, 101.
 (49) ראה למעלה הערה 30.
 (51) הגביר.
 (52) ג. מ. מוראביוב, הגוברנאטור (שר הפלך) הקובנאי.
 (48) שפת רוסיא.
 (50) אכסמפלאר, טופס.
 (53) פטרבורג.

אצילי העדה ויבך על צוארם, ויאמר, כי לעד לא ישכח את ימי הטובה, אשר חי בתוך העיר קאָוונא בחברת אנשים ישרים ותמימי דרך כמוהם. גם מפאניוועז הגיעה אליו ביום הזה ברכה ע"י הטעלעגרף מאת הדעפוטאטען⁵⁴, בשם כל העדה, ואנכי קריתי היום את כל הברכות והטעלעגראמען, אשר הגיעו אליו ליום הפרדו. — היום יצא קול בכל העיר, כי גם הג"ג ק' ⁵⁵) הוסר מפקודתו ועל מקומו יבא השר שעל נכסי המדינה (מיניסטער גאסוד [ארסטוועניך] אימושצ' [עסטוון]⁵⁶), אך עוד לא נודע, אם אמת נכון הדבר.

אנכי עוד אשאר פה עד ר"ה הבע"ל⁵⁷) לעשות סדרים במעמדי לימות החרף, כי, כפי הנראה, יעשו שינויים בין תלמידי, ואת אשר יעשה ה' בי לא אדע.

ובזה תמו דברי היום אליך, אדוני, אחרי הברכות והתודות השלוחות אליך ממני בגלל טובך עמדי. תזכר ותכתב לחיים טובים ולשלום ביום ר"ה הבע"ל, אתה וביתך, והיה שלום וברכה לעד, כחפץ מוקירך ומכבדך, המתאבק בעפר רגליך והשותה בצמא את דבריך,

משה הכהן פראווער

קאָוונא, 8 אויגוסט 1866

3

Kowno, den 18ten Mai 1867

אדוני היקר וחכם הלבב, ה' יהודה ליב גאָרדאָן נ"י, שלום לך עד העולם!

עתה זה בא אלי ידידי המשכיל ה' יאנאטהאָנזאָהן⁵⁸) ויגד לי, כי עורך הוא מכתב אליך לשלחו ע"י פאָסט היום, ואם יש ת"י⁵⁹) מכתב עורך יקבל בטובו לשית נוספות על מכתבו אשר משקלו מעט. ע"כ הנני להשיבך בקצרה ובחפזון על מכתבך היקר אלי⁶⁰) ולהודיעך מעט חדשות שונות; כי זה פעמים קראת לי ותפקדני לשלום; ובראשונה אברכך ברכה משלשת על אשר קדמת פני ותכבדני במכתבך טרם סרתי אני לשאול לשלום לך, לא לפי ערכי ומעשי, וזה לי האות, כי עוד תמשכני חסד ותזכור לי אהבת נעורי בעיר פאניעוועז, אשר נקשרנו בה אז בשירי בטנונו, ומה לי עוד?

אנכי באתי לקאָוונא שני ימים אחרי נסעך אתה ממנה, ואוני שמעו מכל הקורות אותך ע"ד יבנה, ואת האף והחמה, אשר העלה זה האיש עליו מכל חברת המשכילים באי בית התפלה, ואת אשר עשו לו מכבדיך אלה אחרי נסעך מפה — לא האמנתי למשמע אזני, כי כן יעשה איש, אשר שאר-רוח לו ובנבונים נמנה! ומאשר כי קרוב אליך האיש, והוא כבר הודה על פשעו זה בקהל רב, ע"כ בל אכביר מלים לפניך אדוניתו. —

ימי הפקודה והבחירה לרב מטעם הממשלה פה קרבו לבוא, הלא הוא יום 22 מאי הזה, ובכל חוצות העיר ידברו וישוחחו איש את רעהו אך על דבר היום הבא, כבערים הקטנות. זה ישים אותותיו אותות, כי טוב לבחור רב, אשר יהיה עור ופסח ואלם וקצוץ ידיים; וטעמו ונמוקו עמו: למען לא יראה הרב העול החמס הנעשה בעיר, או לא ירוץ להשר ושופט לדבר דברי בלע על אחיו בני בריתו — גם לא ישלח ידו לקחת שחד בקס, כאשר עשה הרב המאוה"ג⁶¹) לפניו. וזה יאמר, כי יותר טוב לקחת לרב איש שוגה ופתי, אשר על כל מעשה מאשרי ומנהיגי העיר יענה אמן. והנה בא הכתוב השלישי ויכריע ביניהם, כי אין טוב לעדה, כי אם להושיב על כסא הרבנות איש, אשר לו כסף כאפר, ואת כל כדור וכדור לבן, אשר יתנו לטובתו אורחי העיר, יפדה בעשרת שקלים כסף. סוף דבר: כל מה פתוח, וכל גרון קורא כשופר, וכל לשון ירשיע. והשיות התמימות (הרבנים?) נאלמות לא יפתחו פיהן! נכמרו נחומי עליהן! — והנני הקטן בעמי אומר עם אָסקארך⁶²):

(54) השליחים, הנציגים.

(55) הגנראל-גוברנאטור קאופמאן. ראה למעלה הערה 22.

Министр государственных имущества (56)

(57) ראש-השנה הבא עלינו לטובה.

(58) אהרון יונתנון (1815—1868), משורר ומורה עברי. מחבר הספר „כלי שיר“

(וילנה 1864).

(60) אגרות יל"ג, I, 107.

(62) אוסקאר (אשר), בנו של גורדון.

(59) תחת ידי.

(61) המאור הגדול.

„איך ווילל דאס לעבען הינדורך מיך קוואַלען

אונד קיין ראבבינער זיין?״⁶³

אם יפלא בעיניך, אדוני, איך הגיעו אלי דברי אַסקאר בנך, בעיני לא יפלא מאומה, כי בת ש״ב⁶⁴) קאַפּעלאַנסקי, הלא היא פריעדעריקע, אשר הביאה את מפעלות ידיך זה אתה משאוועל, היא נתנה לי את המגלה, ואוכלה ותהיה בפי כדבש למתוק. — ולו הגדלת חסדך אתי, ונתת לי לזכרון גם את שירך בשפת בבל (זשארגאן) ע״ד ארבעה הרבנים בעמקי שאול⁶⁵), כי אז הייתי לך לעבד עולם בעדו, כי יקר בעיני (האמינה נא לי!) כל דבר, היוצא מתחת ידך, מכל שכיות החמדה!

כאשר הגיד לי ה' יאנאטהאנוזאָהן, לא קראת את מ״ע⁶⁶) „המליץ״ זה ימים רבים, ומה נעצבתי אל לבי בשמעי זאת, כי לא קראת גם את מאמרי הנקוב בשם „אתא בקר — וגם לילה ז׳״, הנדפס בהמליץ שנה זו בנומ' 13, 14, 15, 16⁶⁷), ושמו יגיד על תכונתו, כי בו גליתי מעט את המסך ופני הלוט על אחינו במחוז ליטא. ואף אם כסיתי כאדם שמי, וחתמתי „עזרא מהר שפר״, בכל זאת נודע שמי לעיני פקחים; וזנדע גם להעטלפים ולהתנשמות, זבעזוז אפם וחמתם חפצו לנקר את עיני, אך ממך, רבי, למדתי להיות עשוי לבלי חת, אם אך אמת יהגה חכנו. — אם אך יהיה לאל ידי להגיע אליך את הארבעה גומערין האלה — אז בשמחת נפש אעשה זאת, כי אתה, איש אמת, לא תשא פני ותגיד לי, אם נמצא בו דבר טוב, ואם תמצא בו משגה בל תכחיד תחת לשונך. משכילי קאָווא, ובתוכם גם אחד מבני־מקרא היודע היטב שפ״ע⁶⁸), פזרו לי מלא הפנים תהלה ותפארת בעדו; ולפלא בעיני, כי לא תאסוף את מ״ע „המליץ״ אל ביתך, אשר מיום ליום הולך ואור הוא ועושה דרכו בסופה וסערה. לו קראת אך את הפעלליטיאן משבוע זה (נומר 17)⁶⁹) נגד הרבנים והיראים, נגד „המגיד״ ונגד החסידים ונגד כל הולכי על ארבע, כי אז שמחת מלב ונפש על כל הטוב הצפון בו ובקו״מ⁷⁰), ונתת מהלכים בביתך גם להמליץ הנאמן כאשר להמגיד.

אנכי אמרתי בראש מכתבי, כי אך בקצרה אדבר אתך הפעם, והנה עוד מעט וכל הגליון הזה ימלא שחוק פיו על שקרי ופחזותי. ועוד לי רבות להודיעך מכל הנשמע בפאניעויעז ע״ד הביבלותיקא⁷¹), אשר יפתח ע״י ה' פומפיאנסקי⁷²), ועוד ועוד ועוד,

63) „אני רוצה להתענות כל ימי ולא להיות רב״. 64) שאריבשרך.

65) שיר זה לא נכנס לקובץ „שיחת חולין״ (ראה למעלה הערה 13).

66) מכתב־עתי.

67) „המליץ״ 97—98, עמ' 97—98, 106—108, 113—114, 122—123. פרוזר מתאר כאן בהתלהבות ובלשון נמלצת את הישגיה המופלאים של תנועת־ההשכלה באירופה ואת רישומיה הצנועים עד מאוד של תנועה זו, לפי שעה, בקרב יהדות ליטא. ההענות המועטת לרוח־הזמן של הורים מתקדמים בערים הגדולות, השולחים את בניהם לבתי־המדרש לרבנים וכן לגימ'נסיות ולאוניברסיטאות הרוסיות, כבר הניעה את הממשלה הרוסית לתמורה לטובה ביחסה כלפי האוכלוסייה היהודית; ופרוזר הדור בטחון, שאם אמנם ירכשו צעירי־ישראל השכלה כללית והכשרה לעיסוק במקצועות יצרניים, הרי יזכו בעתיד לאירחוק בשוויון אזרחי גמור ויוכלו להאזין, כריצונם, ברחבי הקיסרות הרוסית. ומאחר שהדעת היא, לפי הכרתו, תרופה בדוקה לא רק למצוקה הכלכלית המנוונת בתחום־המושב, אלא גם לנגע האנטישמיות, — מוטלת חובה קדושה ודחופה על סופרי־ישראל להכריז מלחמה, ללא רתיעה, על הבערות והקנאות הדתית של בני־עמם. פרוזר מפליג בשבח הממשלה הרוסית, שהגבירה את מסע־הרוסיפיקאציה בפלכי החבל המערבי לאחר דיכוי המרד הפולני של שנת 1863, והוא מגנה בחריפות את אוכלוסייהם היהודיים, המחרימים ברובם המכריע את בתי־הספר העממיים הממשלתיים לידי־ישראל, שתכליתם המוצדקת לחלוטין היא להפוך את כל תושבי הארץ לעם אחד מלוכד בלשונו ובתרבותו. ההתבדלות העיקשת של היהודים מסביבתם הזרה היא, לפי אמונתו העמוקה של פרוזר, חטא וכפיות־תודה כאחד כלפי הממשלה, הדורשת בכנות את טובתם, וכן עילה בלתי־מבוטלת להגברת תעמולת הצוררים נגדם. — לתשומת־לב מיוחדת ראויים דברי־הביקורת הקשים של פרוזר על המשכילים המתבוללים, המתכחשים לעמם ומתנכרים לגורלו, ועל בוגרי בתי־המדרש לרבנים בוזילנה ובזייטומיר, שלא עשו כמעט דבר — בניגוד משווע ליעודם — לתקנת חייהם הפנימיים והחיצוניים של אחיהם ולהגנה בלשון המדינה על כבודם המחולל בעתונות ובציבוריות הרוסיות.

68) שפת־עבר.

69) זהו החלק הראשון של הפלייטון „התקושו וקושו״, שחתום עליו „יעלעס בן קיש הלוי ס״ט״, ב„המליץ״ 1867, עמ' 130—133; חלקו השני הופיע שם, גל' 18, עמ' 138—140.

70) וב„קול מבשר״. 71) הספרייה.

72) אהרון אליהו פומפיאנסקי (1835—1893), סופר ועסקן ציבורי. בשנים 1861—1873 שימש רב בפוניבז׳.

אשר לא יכילם הגליון פה, וע"כ אחשך את הנותר אתי עד היום, אשר ימצא הן בעיני לערוך דברי שנית אליך, ואז תדע הכל.

עוד דבר אחד לי להודיעך. ידעתי פה את אחד ממשפחת אביך ג'ע⁷³, איש קטן הקומה אשר יתהלל, כי הבטחת אותו, שאם תמצא בו דבר טוב תקריבהו לפניך לשרת בתור מורה הכתב בב"ס הנערים הנערות אשר תחת ידך; והאיש הזה, היודע היטב כי אחד ממכיריך אנכי, הגיד לי זה שלשת ימים, כי נכון הוא לנסוע אליך לטעלו בעצמו למען תפקידהו על המשמרת והעבודה אשר הבטחתו. ואנכי, היודע נעד, כי את המשמרת הזאת נתת לי⁷⁴, אשר לו יתר שאת ויתר עז בכל דבר ממנו, אמרתי לו, כי כאשר שמעתי וכאשר הוגד לי כבר הפקד איש אחד מזוילנא בבה"ס בטעלו, וע"כ יכבד וישב בביתו ולא יכתת רגליו גם לא יריק כיסו. אך רואה אנכי, כי הוא לא יחפץ לשמע אלי, ולבבו ידמה, כי בחפצי אני לקחת את המשרה הזאת לי. ואתמול שמעתי ג"כ מאחד מידידי, כי נכון הוא לנסע תיכף אחר חג השבועות אליך. ע"כ איעצך, כי תכתוב אלי מכתב ע"י פאסט ראשון, ובתוכו תודיע לי, כי כבר שלחו מהאקרוג⁷⁵ איש אחר על המשמרת הזאת, וע"כ אודיע לש"ב, כי אין לו עוד תקוה ע"ז, ולמה יהיה זה האיש עליך למשא, ולו יסובב נזק גדול ובטלת העת ז... זאת ראיתי להודיעך, ואם באמת אין נפשך אלי, עליך לקדם פני הדבר ולגל מעליך האבן בעוד מועד.

אקוה, כי בל תאחר תשובתך אלי, ותכבדני בדבריך עוד הפעם, וגם אנכי אמהר להריץ דברי אליך ולדבר אתך גם על אודות ספרך החדש „שירי יהודה“, אשר אכבד בעיניך לעשות אותי לסוכן עליו עביר ק.⁷⁶ והיה זה שלום לך ולנות ביתך ולכל מרבית ביתך עד העולם.

כחפץ ידיך העומד לשרתך
מ"ה פ

4

Kowno, den 25ten Mai 1867

שלום לך, אדוני היקר, יהודה ליב גארדאן ג"י:

אתמול הגיע לידי מכתבך היקר⁷⁷ ע"י פאסט וחשתי להגיע מכתבך לדודתך שטערן, כפי בקשתך, והנני ממהר היום להשיבך מלין בשם בתה פריעדעריקא ע"ד החפצים אשר דרשת ובקשת ממנה; ואם יהיה מכתבי זה עליך למשא — אל תשים נא אשם נפשי, כי במלאכות בית דודתך הוא שלוח.

את הכובע בעד רעיתך תחי' שלח אשלח אליך ע"י בית ה' מרדכי ראבינאוויטץ כאשר אמרת, כי לא היה לאל יד פריעדעריקא למלא משאלות לבבך להגיעו לפני החג, כפי בקשתך, יען עוד לא בא משלוח הכובעים מחו"ל ליד קונייהם ומתקניהם. את בגד הרועים (בעדואינע)⁷⁸ תוכל ג"כ לקנות בעדך, אך לא בעד שבעה ר"כ, כאשר אמרת אתה, כי מחירו עולה יותר מעשרה ר"כ, וע"כ תודיע נא בטובך, אם לא יהיה המחיר הזה עליך למשא.

הכ"י⁷⁹ של ספרך שירי יהודה בא למקום תעודתו ע"י ה' שטערן בעצמו, אשר היה בזוילנא זה עשרה ימים; דודתך גיטל נכונה לנסע אחר החג למעיני הישועה בחו"ל, והיא זכל ב"ב⁸⁰ דורשות שלומכם באהבה רבה.

בקשת אותי להודיעך אודות ה' יבנה, והנני להודיעך, כי יום הבחירה, אשר היה מוגבל ליום 22 מייא, לא היה בו דבר ע"פ עצת יבנה, אשר סכל את מעשה מתנגדיו, ועוד לא הוגבל יום בחירה אחר, ואולי ימשך עוד כירח ימים טרם יפל הגורל. מספר האנשים, אשר להם המשפט לחות דעתם ביום הבחירה ע"י כדורים, עולה לשש מאות נפש! ידידנו הסופר ה' מאפו⁸¹ ג"י נוסע היום למעינות הישועה בחו"ל, ולפני שני שבועות יצא הקול בעיר, כי גוע ויאסף אל עמיו, ורבים מהולכי על ארבע שתו וישכרו

(73) נשמתו עדין.
(74) ליאנאטהנזאהן.
(75) גליל.
(76) קובנה.
(77) המכתב לא נשתמר.
(78) Beduine שכמייה של נשים.
(79) הכתביד.
(80) בני-ביתא.
(81) אברהם מאפו (1807—1867), המספר העברי המפורסם.

לשמע הבשורה הזאת, אשר היתה להם כמבשרת רב־טוב וישע, אך עתה יקאו ויצא דרך אפס את אשר אכלו ושתו. —

יתר הדברים אודיעך במכתב, אשר אשלח אליך אחר החג ע"י ה' ראבינאָוויטץ ביחד את המשלוח (פאסילקע)⁸², ואולי יעלה בידי או לשלוח לך שם את עלי המליץ אשר בקשת.

שירך הנפלא „המאורות הגדולים“⁸³ קראתי בכל אות נפשי, ורבים מיודעי חן ונבוני דבר ששו נגדו ויברכו אותך ואת מעשה אצבעותיך. ובעיני לא יפלא מאומה, אם חרה להעטלפים ולכל מורדי אור בעירך על המאורות הגדולים האלה; ירגזו, יתקצפו, יקללו קללות נמרצות — וגם אות אחת מכל הכתוב בספר לא תמוש ממקומה, לבשתם ולחרפתם; יקומו אלפי סכלים מימינך ורבות בערים משמאלך, המה והבליהם יכלו כענן בקר, ואתה ודברי חכמתך יעמדו לדור נולד, ותהיה מופת לרבים לעשות כמעשיך.

הגני ממהר לחתום את מכתבי זה לבל אאחר את מועד הפאסט, כי כבר הגיעה השעה השלישית אחר הצהרים, ובמכתבי הבא אוסיף לדבר אליך מכל אשר באוצר החדשות שלי. ואתה תברך נא בשמי את אשתך היקרה תחי' ואת בנותיך המשכילות והיפות ואת בנד אַסקאר, ושמח נא בחג הבכורים הזה כנפשך שבעך וכרצון עבדך, הנאמן לך מנפשו ולבבו.

משה הכהן פראזער

את השיר בלשון אשכנז צחה „אַסקארס אבשיעד“⁸⁴ אשלח אליך ג"כ בתכריך המליץ, אשר בלי ספק בוא יבוא ולא יאחר; ולקרובך, אשר לא מצאת בו חפץ, אניד ככל אשר שמת בפי ביום מחר, אשר בו אהיה פועל בטל.

5

במוצאי יום הבכורים תרכ"ז [29 במאי 1867], קאָוונא.

ברכת ה' עליך, אדוני ה' יהודה ליב גאָרדאָן נ"י!

תקבל בזה ע"י המוכ"ז הכובע בעד אשתך תחי', גם מטפהת ושטרימפפּע⁸⁵, אשר שכחת בבית שטערן, מושבים לך בזה הארגו. הבעדואינע⁸⁶ אשר דרשת לא קנתה פריערדיקא מטעם הידוע לך ממכתבי העבר, השולח אליך ביום 25־טען מייא הזה. מחיר הכובע הוא חמשה ר"כ.

גם שולח אני לך שמונה עשרה גליונות ממ"ע „המליץ“, מראשית השנה הזאת עד הנומער היוצא. אבל ידוע תדע, אדוני, כי אך בעמל רב השגתי אותם, ונתתי ערובתי תחתם שלשה ר"כ, וע"כ אבקשך, כי תשמרם נא מכל משמר לבל יאונה להם רעה, ואחרי קראך גם כנפשך שבעך תיטיב לשלחם לידי ע"י ציר נאמן לשולחיו; ובכתבך אלי אַל תשכח נא להגיד משפטך בלי משוא פנים על מאמרי „אתא בקר גם לילה“, הנדסס בנומי 13, 14, 15, 16⁸⁷. במס' 14 תמצא דברים אחדים, אשר הבאתי במאמרי זה ממכתבך אלי בשנת העברה⁸⁸, אך לא הזכרתי שמך מפרש, כי אולי אין דעתך נוחה מזה. אשת ידידנו ה' סירקין⁸⁹ בקשה אותי לשאול את פיך על אודות ספרי התנ"ך,

אם מצאת קונה עליהם כאשר הגדת לה.

במכתבי העבר הבטחתי אותך, כי אוסיף לדבר אתך ואודיעך חדשות ונצורות, ולדאבון לבבי לא אוכל הפעם למלא משאלת לבבי וחפצך זה, כי חבלי שנה נפלו על עיני ותנומה על עפעפי, וכבר חורו פני הלילה ועוד עבודה רבה עלי לעשות בטרם יעלה השחר. ע"כ תסלח לי היום בטובך וחסדך, ואודיעך בקצרה, כי יום הבחירה הוגבל על יום 22־טען

(82) הבילה.

(83) נדפס לראשונה ב„הכרמל“ 1866/67 (שנה VI), גל' 39, עמ' 310.

(84) ראה למעלה הערה 63. (85) Strümpfe — גרביים.

(86) ראה למעלה הערה 78. (87) ראה למעלה הערה 67.

(88) ב„המליץ“ 1867, עמ' 108, הובא אותו קטע ממכתבו של גורדון, שצוטט למעלה

בהערה 10.

(89) יהושע השיל סירקין (1838—1923), סופר ועסקן ציבורי. מראשוני חובבי־ציון ברוסיה. חיבר — בין השאר — את הספר „שלושה פרקים מידיעת מערכת הדומם או המינר־לוגיא“ (ליפסיה 1869).

יוני הבא. לש"ב⁹⁰) הגדתי כל הדברים אשר שמת בפי, ועתה לא ימוש ממקומו לבוא אליך. כ"י ספרך "שירי יהודה" בא ליד פין ע"י ה' שטערן בעצמו אשר היה בוויילנא. דודתך גיטל שטערן נוסעת ביום מחר למעינות הישועה בחו"ל את בתה, את פריעדעריקא, והנה וכל בית דודך מברכות אותך ואת אשתך בעללא תחי' ואת כל בני ביתך ברב שלום וברכה. ואתה תסלח ותכפר להנה אשר מנעו ידן מכתוב אליכם, כי טרודות הנה להכין הכל למסע אשר לפניך. כה צויתי להגיד לפניך ולפני רעיתך תחיו בשמן.

הודיעני נא בטובך, אם בא הכובע אליך בשלום ואם מצא חן בעיני רעיתך; אם החל ה' פין⁹¹) להדפיס את "שירי יהודה"; ואם נאלמו פיות מסטיניך ומקטריגיך בטעלז. ראה נא לבל יקרה אסון לעלי המליץ, השלוחים אליך מידי, כי לא לי המה, וע"כ לבי חרד מאוד עליהם.

ואתה, היה שלום וברכה לעד, כחפצך וכאות נפש עבדך וידידך, הכותב בעינים סגורות וידיים רפות.

משה הכהן פראזער

מחרת יום הבכורים, או אסרו חג.

היום בא לנגד עינינו גם נומ' 19 מהמליץ ויביא לפנינו ענינים שונים, ובתוכם "דברים אחדים אל הכותב אתה בקר וגם לילה"⁹²), ובו הוא עומד לימין הרבנים החדשים, אשר נגעתו בקצה זקנם כלאחר יד במאמרי זה. גם מאמר אחד מכונה "גאון ישראל"⁹³) מאת ידידנו היקר ה' סירקין נ"י. ותשובה נמרצה לבעל המגיד על תשובתו הכללית נגד המליץ⁹⁴). אך מאשר לא נתן לי בעל העלים את הנומ' הזה, ומאמר של ה' סירקין לא נגמר בנומ' הזה, ע"כ תחכה נא בטובך עוד ימים אחדים ואשלים לך גם החסרון הזה. ידידך הנ"ל.

6

Kowno, d. 28ten August 1867

ברוך אתה לה', אדוני היקר, ה' יהודה ליב גארדאן נ"י!

אם לא שמרתי מוצא שפתי להגיע אליך את עלי "המליץ" הנותרים, לא בי האשם, כי לא עלתה בידי להשיגם אצל אחד ממכירי, כי מעטים המה החתומים בקאונא על המליץ, ומתי מספר אלה לבם חרד על העלים לבל יאבדו, וע"כ לא יתנו אותם להוציאם מן הבית חוצה, ומה גם לשלח אותם בדרך רחוקה, וכל עמלי לא עמד לי למלא חפצך כדבר הזה, למורת רוחי!

קול שאון עלה באזני, אשר הרגיו אותי ממנוחתי, בשמעני כי פועלי און וחורשי רע בעיר מקלטך פרשו רתת לרגליך ויביאו דבר רעה ולזות שפתים עליך באזני הדיר [עקטאר]⁹⁵) והקור [אטאר]⁹⁶). ומה עול מצאו בך, כי יכתרוך וירדפוך מנוחה, אלה החטאים בנפשותם ?!

90) לשאר-בשרך. 91) ש. י. פין היה בעל בית-דפוס בוויילנא.
92) "המליץ" 1867, עמ' 147—148. מחבר המאמר: ח. ז. מרגליות. ראה תגובתו של פרוזר, שם, גל' 26, עמ' 201—202, בשם "דבר אל כותב המאמר דברים אחדים".
93) שם, עמ' 148—149. סוף המאמר, שם, גל' 20, עמ' 156—157.
94) שם, עמ' 152 (במדור "תיבת נח"). 95) המנהל של בית-הספר.
96) המפקח. הקטע הבא מתוך מכתבו (בלא תאריך) — כנראה, מאוגוסט 1867 — של גורדון לסירקין, ב"אגרות יל"ג", I, 108—109, עשוי להבהיר את עיקר תכנו של מכתב פרוזר: "בקש גארדאן לישוב בשלוח בטעלז קפץ עליו רוגזם של הפאנאטיקער. החשכים האלה לא מצאו קורת רוח במעשי, שאני עושה לטוב בית ספרי בפרט ולטובת ההשכלה בכלל; לא ישר בעיניהם מה שאני מכריח את הנערים לבוא כותיקין בבית-הספר ללמוד ולדבר בלשון רוסיא; מה שפתחתי בית ספר גם לנעירות, ונעירות רבות יוצאות שמה לשאוב מים של תורה; מה שאני סוגר פיהם של בעלי הזיות לבל יטפלו דברים של הבאי בריש גלי. וביחוד העירו חמת המקנאים עלי מכתבים אחדים מטעלז ושירי התול, אשר נדפסו ממני בהכרמל, אשר במ יריתי בהדי שותא פילכא בסכלותם ובאולתם, והמה יצאו כנערים מבית המרחץ ויקראו בקול גדול: "המה המשלים ואנחנו הנמשלים"; ויתקוממו כנגדי ויכתבו עלי שטנה ומרורות אל ארבע כנפות הארץ, אל הדיריקטאר, אל הקוראטאר, אל הגוברנאטאר ואל הגענערגוברנאטאר, ויעלילו עלי כדרכם בכל מקום ובכל זמן, כי מרביץ אנכי אפיקורסות ביניהם ומורה מינות בבית-ספרי, ודברים כיוצא בזה — — — המהומה אשר נהיתה פה בעירי, כפי הנראה, היא מכה מהלכת עתה בין כל קהלות ישראל, כי ראו והתבוננו מורדי האור, כי אזלת ידם וכי קרן ההשכלה רמה עד כי יהינו שוחריה לדבר בשער, על כן יחגרו שארית חמות להקהל ולעמוד על רפשם".

העל כי אשר אתה מגדל את בניהם לתורה, לחכמה ולמעשים טובים ומועילים? אל אלהים, עד מתי ישמע בערי יהודה קול מלשין ומחרף, המכה בעברתו ושום לשונו חכמו וגדוליו? עד מה יעלו הצפרדעים חמרים חמרים להעלות צחנה ובאשה באפנו! לבב מי לא יתר ממקומו, בראותו, כי עוד בימינו ולעינינו יחדשו אחינו בני יעקב, עם סגולה וגוי חכם ונבון, ימי הבינים להתגולל ולהתנפל בעברת זדון על כל הסר מדרכם, דרך עקש ופתלתל... ובעוד כל יושבי איירופא ילכו קדימה לתת שם וזכר עולם לחכמיהם ונבוניהם, בעוד כל העמים יתנו כבוד ויקר לסופריהם ומשורריהם, גם ימלאו בתיהם כסף וכל הון יקר, ישונו בני אזיא עזי הנפש לאחור להכרית כל שריד עוור לבית ישראל, המרים קרנו בכבוד! יגשו נא אלה המבשרים במה"ע: כי לבני ישראל היה אור הדעת במושבותם ויוכחו לדעת, כי שקר בימינם; הן מכל פנה ועבר עוד יקדישו שומרי גשף ומורדי אור מלחמה על טהורי עינים וברי לבב כמוך, איש דגול מרבבה, החפץ בטוב עמו.

ומה גואלו רודפינו ומשנאינו, בחשבם, כי כל אשר יוסיפו להרע לנו, כן נברא מפניהם ונסתר במסתרים! לו חכמו השכילו, כי אז נתנו ידם לנו, וגם אנחנו השיבנו אהבה אל חיקם ונהיה טובים; אבל נסרחה חכמת חובשי בהמ"ד⁹⁷ ועצת שרי עשרותיהם, מאשריהם ומתעיהם נבערה להגדיל עוד את המדורה ולפחת בקרבנו אש לא נוסח! — לו לא שחתו רחמם ממך ויתנו לך לשבת במנוחה באהלך, כי אז לא שרת בשיריך המסולאים בפז על לבם הרע, לא הולכת את „ראשי עם הארץ“⁹⁸ שולל ואת „המאורות הגדולים“⁹⁹ לא כסית בענן חשך וערפל. עתה נגלו שולי המתקדשים על פניהם וראו כל בשר, מעשה נערות¹⁰⁰ שלהם, לשמצה ולדראון עולם.

ואנכי לבי לא יחרד אודותיך פן יוכלו אויביך לנגע בך לרעה, כי ידעתי את יהודה גור אריה, אשר לא יחת מקול כלבי ציד ולא יענה מהמון רועים איילים, הקוראים אחריו מלא; אבל ע"ז יתחמץ לבי בקרבי לראותך מורדף בלי חשך מחמת הקנאים והשועלים הגבלים, אשר שמך בפיהם מנואץ, וקצר קצרה ירך לחליק מהם ולבוא בסוד נבוני דבר ויודעי דעת, אשר כבד יכבדוך כערכך ושימו קטורה באפך, תחת שבתך את אישים פועלי און וחרשי משחית! ובעוד החשוכים מתאמצים להפיל אור פניך, ימלאו אנשי לבב פיהם תהלתך ותפארתך וירוממוך עד שחקים. זה לא כביר קראתי בהוספה להמליץ, היוצאת בחוברת מיוחדת, מאמר מחוכם בשם „בקרת נאמנה על ס' בן-אבויה, מאת פרץ בן סמאלענסקין באדעסא“¹⁰¹, ואלה דבריו אודותיך: „כי אם על שיר בן אבויה יאמר, כי יהיה אבן יקרה, אנו מה נעני אבתריה על שירי שפ"ע“¹⁰², על שירי בת ציון¹⁰³ ועל שירי יל"ג, ובפרט על „משלי יהודה“¹⁰⁴, אשר המה יתנוססו באמת כאבני נזר בין השירים הכתובים בשפ"ע, ואיש לא מלא פיו תהלתם וכו"“¹⁰⁵.

יום הפקודה, יום שואה ומשואה — יום הבחירה לרב מטעם הממשלה בעיר קאזונא הנה בא! היום יעמדו למשפט חניכי ב"ס ה"ר¹⁰⁶ האומללים, לא כרבנים אך כעבדים, וכל אחד יחנן קולו לפני כל איש שוגה ופתי, אשר לו קיר נטוי וגדר הרחוקה¹⁰⁷, כי ישים עינו הטובה עליו לבחור אותו לרב, אחרי אשר יתן על פיו אשישי יין שרף ונתח בשר טוב, גם מתן בסתר, שבעה המה החניכים, העתידים לעבור היום כבני מרון לפני המלכים בעלי הכדורים (אשר אנכי אחד מהם), ואלה שמותם וכינויהם: ה' יבנה; ה' יעקב קאהאן, מורה בה"ס לעם בקאזונא ברחוב החדש; ה' וויטקינד; ה' שניטקינד — שניהם מורים לעם פה; ה' גארדאן, מורה בה"ס לעם בסלאבאדען; ה' סאלאווייצגי, מורה בה"ס

97 בית-המדרש.

98 שיר זה נתפרסם לראשונה ב„הכרמל“ 1866/67, גל' 17, עמ' 129.

99 ראה למעלה הערה 83.

100 שיר זה נתפרסם לראשונה ב„הכרמל“ 1866/67, גל' 47, עמ' 374.

101 השם המדויק של החוברת הוא: „בקורת תהיה“ (אודיסה תרכ"ז), והיא מכוונת נגד התרגום-העבוד של „פאוסט“ לגתה מאת מ. לטריס בשם „בן אבויה“ (וינה 1865); אך אין זכר לכך בשער החוברת, כציונו של פרוור במשפט במרכאות שבמכתבו.

102 שפת עבר, כאן, ודאי, פליטת-קולמוס של סמולנסקין, והכוונה ל„שירי שפת קודש“ של אד"ם הכוהן לבנון (1794—1878), שחלקם הראשון יצא בליפסיה ב" 1842 וחלקם השני — בוויילנה ב" 1856.

103 מאת מיכה יוסף לבנון (מיכ"ל) (1828—1852). קובץ שירים זה נדפס לראשונה

בוויילנה ב" 1851.

104 ספר זה יצא בוויילנה ב" 1859.

105 בקורת תהיה, עמ' 16.

107 כלומר, כל בעל זכות בחירה.

106 בית-ספר הרבנים.

בוילנא, והשביעי הוא הרב לפניו בראסמן. מספר הבוחרים הבוררים עולה עד לשמונה מאות!

בעוד אנכי יושב וכותב הדברים האלה על ספר בא אלי מלאך שלוח מאת יבנה, כי אשים פעמי אל בהמ"ד, כי כבר נאספו שמה כל העדרים, ורואה אנכי באיצטגנינות שלי, כי לא אוכל היום לשלח את מכתבי זה אליך, כי עוד לי מלים, וישאר אתי עד הפאסט השני (ביום ה'); אם תצמחנה חדשות בעת הזאת אשיתן נוספות על מכתבי זה.

יום 29 אויגוסט

מה רבה ההמולה בעיר וקול שאון כשאון מים כבירים! הט אונג, אדוני, ושמע את אשר יקרה ויאתה. בבואי אתמול אל בהמ"ד מצאתי המונים המונים, נערים וזקנים גם חשופי ש, מארבע כנפות העיר שזחחים ומדברים איש את רעהו, וכל אחד מרים כשופר קולו ויחזה דעו את מי לבחור לרב. נעויתי משמוע שיחות האספסוף ומנגינתם, כי גלה כבוד מישראל, וכל אחד לבצעו מקצהו... וכאשר בא בעל-פקודות העיר וסגני בית המועצה (דומע)¹⁰⁸) החלו להפיל גורלות מי מהרבנים יעבור בתחלה תחת השבט, ויפול הגורל על יעקב קאהאן; ויחלו לקרוא את הבוחרים בשם ע"ס¹⁰⁹) הא"ב. וכאשר רד היום ועלטה היה עוד לא התמו כולם; והקול נשמע, כי מרבים העם להוריד את כדוריהם בהתיבה הלבנה עד כי בלי ספק יבוחר ה' קאהאן, וע"כ נמס לב יתר הרבנים וידיהם רפו. פתאם נשמעה צעקה גדולה ומרה מהחדר אשר בו התיבה, ויחרדו כל הנאספים לדעת מה זה ועל מה זה; והנה זועה! התיבה הגדולה, האוצרת בקרבה את הכדורים, נהפכה על פניה, והכדורים נפזרו כאדר על הארץ דרך הנקבים והחלולים. הקול יצא, כי אחד מאוהבי יבנה עשה זאת בעקבה ומרמה, בראותו, כי רב מספר הכדורים הלבנים בעד ה' קאהאן; ורב הנאספים מדלת העם החלו לקלל, לחרף ולגדף את יבנה וסיעתו, ובעזו אפם כתבו שטנה ברגע הזה על האיש, אשר הפך את התיבה על פניה, ועל יבנה, כי ידו במעל הזה, ויבואו על החתום, והיום הושיטו את כתב השטנה לידי הגוב[ערנאטאר]. רבים אומרים, כי שלחו גם טעלעגראמא לווילנא אל הג"ג¹¹⁰). סוף דבר: המהומה והמבוכה בעיר על אודות הדבר הזה גדולה עד מאד, ומי יודע איך יפול דבר. היום ומחר חגי קדש המה, וע"כ תחל הבחירה מחדש ביום 31 אויגוסט.

קראתי מכתבך היקר אל ידידנו ה' סירקין¹¹¹) ונדוע לי, כי ספרך „שירי יהודה“ לא יצא לאור עד ראש השנה החדשה (תרכ"ח שלנו או 1868 שלהם?). ואנכי שמעתי, כי הושב הכ"י מווילנא לידך, ואתה נכון להדפיסו בעיר מעמעל, בפרייסין!). האם אמת הדבר אשר שמעתי? ומדוע?...

ידידנו הנ"ל שב היום למאסקוויא „לעבוד את האדמה ולשמרה“, כפי דבריך. את כל אשר אתו הודיעך הוא במכתבו מן 24 הזה, ולי אין להוסיף עליהם מאומה, בלתי אם כי דורך ה' שטערן ואשתו שבו מחו"ל ביום 27 בלילה. עינו החולה עוד לא נרפאתה כלה, ויש תקוה, כי בעוד ימים מעטים תשוב לאיתנה. צאצאיליע שבה ג"כ מקאָניגסבערג.

בעוד ימים אחדים ואנכי אצא לחפשי מעט מעבודתי, כי ימי דרוך יבואו בעדי; את אשר יעשה ה' בי לימים יבואו עוד לא אדע; ועתה שנים מתלמידי יצאו מת"י¹¹²) ויהיו לשומעי לקח בגימנאזיום והאחד (בן ה' הורוויטץ) כלה חלק למודו אצלי, ולא נותרו לי כ"א שני תלמידים לזמן הבא; וכפי הנראה אוכל ראש כשב ואשמע קול שופר פה, כי לא אוכל למוש ממקומי טרם אעשה סדרים על היום הבא.

בעד השלשה ר"כ, אשר לי בידך, תיטיב נא לחתום את שמי על ספרי האינסטיטוט¹¹³) לשנת 1867/68, אם לא יכבד עליך לעשות את הדבר הזה בעדי, ואולי אין לאל ידך למלא חפצי זה — אז הודיעני נא ע"י מוקדם¹¹⁴), ואבקש דרך אחר לזאת, ואתה תשיב לי את הכסף ע"י איש נאמן לעת מצוא.

בין כה וכה אל תאחר נא תשובתך אלי, בעוד היותי פה, כי צמאה נפשי לדבריך ולדעת סוף הדבר מדברי הריבות אשר בעירך ומכל אשר אתך, וה' יחדש עליך ועל ביתך

108) ההנהלה הציבורית של העיר.
110) הגנראל-גוברנאטור. ראה למעלה הערה 21.
111) ראה „אגרות יל"ג, 1, 108—109.
112) מתחת ידי.
113) ראה למעלה הערה 6.
109) על סדר.
114) שליח.

שנה טובה ומבורכה ויסתום פיות משטיגך ומקטריגך, ונגע לא יקרב באהלך כל ימי חיך, וחיית ורבית אתה וביתך !!
זאת ברכת נדבות פי עבדך, העומד הכן לשרתך בכל עת,
מוקיר שמך וזכרך.

משה הכהן פראזער

ג. ב. להאיש החוסה בצל כנפיד, לה' נאטהאנוזאָהן, תאמר נא שלום בשמי. בקרוב אשיב אותו דבר על מכתבו ע"י פאסט.

הג"ל

7

Kowno, d. 8. Januar 1868

ברכות ה' עליך, אדוני היקר ורב הפעלים, יהודה ליב גארדאָן נ"י!

כארבעה ירחים החשיתי ודוממתי מבלי הודיע אותך מאומה אנה באתי ומה עשיתי וכל אשר אתי, ואתה אמרת בלבבך שכח שכחתך ונסתרה דרכי ממך; ואנכי מה אומר ואדבר, ובמה אצטדק? הטאתי, עויתי ופשעתי לפניך, אני ועטי! אך אם תשים אל לבבך, כי גם על מכתבי אני השלוחים אליך באחרית השנה העברה לא השיבותני אתה דבר עליהם, אז לא יגדל עוני זה מנשוא, וכחסדך ורב רחמך תמחה פשעי! ואף אם ידעתי, כי עבודות שונות יכתרוך וירדפוך מנוחה כל הימים, בכל זאת תתן תודה לי, אדוני היקר! כי שנית מעט מדרכך אתי עד עתה, אשר תמיד קדמת פני בשלום, ואם קראתי לך ואתה עניתני ותודיע אותי מצאתך ובואך, תחת אשר עתה יעברו תשעה ירחי לידה טרם תושיט ידך לי לאות, כי עוד יעלה זכרוני לפניך.

אנכי יושב בקאָוונא גם בחורף הזה; ובעת הרעה הזאת הנני שמח בחלקי ובעבודתי הרבה, גם אם נגרע מהשכר אשר היה לי עד כה; כי גקיון שנים וחסר לחם מנת גורל אחינו בשנת הרעב הזאת¹¹⁵, ואיש כמוני, אשר ימצא לחם לפי טפיו, יאמר בזמן הזה: ברוך ה' ואעשיר!

קראתי את מכתבך היקר¹¹⁶ אשר להפרי חדש "המגיד מסלוצק"¹¹⁷, כי נודעתי לו גם אני פה ע"י הרב פומפיאנסקי¹¹⁸ מפאניעוועז; ואנוכי, כאחד מחברת שוחרר-טוב, הנני עמל בעדו להמציא לו כתב תעודה מנכבדי קאָוונא, כאשר עשו לו אחינו המשכילים ביתר הערים.

ביום השבת העבר דרש בבית תפלתנו "אהל יעקב" ויפק רצון מכל הנאספים, כי גזר על ימין המשכילים ויאכל על שמאל החנפים והצבועים, "אנשי תככים האחשתרנים בני הרמכים". את כל המוצאות אותו יכתוב לך ה' דיינאָו בעצמו, כאשר הגיד לי אתמול, ואנכי שלחתי בשבוע העבר שני מכתבים אודותיו, אחד להמגיד¹¹⁹ ואחד להמליץ¹²⁰ להדפיס.

בלי ספק קראת את "מכתבי להמו"ל" במ"ע המליץ 49 №¹²¹ ואת ההערה הגדולה

115 לרגל הבצורת הקשה, שפקדה את ליטא ב־1867 (היא נמשכה גם ב־1868).

116 אפשר הכוונה למכתבו של גורדון לדיינוב מיום ה' בטבת תרכ"ח, אגרות יל"ג.

א. 112—113.

117 צבי הירש דיינוב (1832—1877), מטיף להשכלה. נתפרסם בשם "המגיד מסלוצק"

(דער סלוצקער מגיד).

118 ראה למעלה הערה 72.

119 על רושם דרשותיו של דיינוב בקובנה נתפרסמה כתבה מאת י.ה. קאלמאן

ב"המגיד" 1868, גל' 7, עמ' 50. כנראה, מסיבה זו לא הופיע כאן מכתבו של פרור.

120 נדפס ב"המליץ" 1868, גל' 5, עמ' 36, בצורת כתבה מקובנה.

121 "המליץ" 1867, עמ' 368—369. במאמרו זה עומד פרור על חוסר התועלת

שבתגובות העתונות העברית על התקפות האנטישמיים הרוסיים, הוא מצביע על הצורך

החיוני ביותר בהוצאת כתביעת יהודי בלשון הרוסית, שבדומה לשבועונים "ראוסבייט"

(1860/61) ו"ציון" (1861/62) ישמש בטאון למשאלות ולתביעות של היהודים מן הממשלה

וכן יפריד באזני דעתהקהל הכללית את קטרוגי הצוררים על היהודים, תברת מרבי השכלה

בישראל בארץ רוסייה מצוה, לדעתו, להשתדל בעניין קבלת רשיון להוצאת אותו כתביעת.

פרור דן בנושא זה גם במאמרו "דבר אל כותב המאמר דברים אחדים", "המליץ" 1867,

גל' 26, עמ' 202.

מארז¹²²), אשר מצא מקום להוציא את כל רוחו על מ"ע הכרמל ועל קאָוונער ולשלם להם כפעלם; ואתה, אדוני, תדע, כי אנכי כתבתי מאמר גדול נגד הכרמל וסופרו וההפכפך ק. תשובה על המאמר הנדפס בכרמל 49 (123), אך מאן ה' צעדערבוים להדפיס את מאמרי זה, ככתוב בהערתו הנ"ל, לבל יתגלע ריב בינו ובין הכרמל נגד השמש, ולמען השקט את המתי ואפי השיב בעצמו דברים בוטים כמדקרות חרב, וכסה פניהם קלון בסתר.

ע"ד העיט הצבוע הנודע לנו מפאניעוועז ר' אבא ר' איטצע, את אשר עשה לה' דיינאו, שלחתי ג"כ מאמר קטן להמליץ בשם: „הרימו מכשול מדרך עמי, וחתום תחתיו „אני הגבר“, ומאד יפלא בעיני, כי בא זכר מאמרי זה בתוכן העניינים בנומי 50 מהמליץ, והמאמר חסר מן הספר, הלא דבר הוא¹²⁴!

עתה זה קבלתי מכתב מאחד מידידי בויטאמיר, ויודיע אותי, כי בקרב הימים יצא בעיר הזאת מ"ע חדש בשפ"ע בשם „בן עמי“¹²⁵ על ידי גאָטטלאבער¹²⁶ ואברא-מאָוויטץ¹²⁷. מה יהיה משפט המ"ע הזה ומעשהו? עוד לא נודע, אך בלי ספק יקרב המ"ע החדש הזה את אשר המליץ ירחק, ואנחנו נריח מרחוק מלחמת הרג ואבדן! — ופין יחדש נעורי „הכרמל“ כקדם¹²⁸, לבכר פריו אחת לשלשה חדשים, כאשר עשה עד עתה, ולאחוזו בידו האחת מספרים לקצץ כנפי המאמרים השלוחים אליו, ובידו השנית — סיר רחצה לשפוך „מי מיכל“¹²⁹ על ראשי הפילולוגים; גם יודיע לאחב"י¹³⁰ את חגי הרוסים ושמות קדושיהם אשר בארץ המה, ובעד כל אלה יקח עזרה סך 1200 ר"כ מאוצר המלך ומחברת מפיצי ההשכלה! ומה הטוב אשר נוחיל עוד לפני הרעדאקטאר הזה, אשר אם יקרה לידו להדפיס שיר יקר מפנינים כהמאורות הגדולים ויתר שיריך היקרים, יבכה ויתאונן באזני אנשי סודו על קשי יומו ועל גורלו המר?!

מתי יופיע ספרך המהולל „שירי יהודה“, אשר עליו יחכו נבוני דבר, היודעים את שמעו, כמו אל גשם נדבות? אולי דרוש לך פה איש, אשר יקח עליו העבודה לקחת את הספרים הנדפסים ממסלת הברזל פה ולשלחם לידך, אז תשא נא עלי את המשא הזה, ובנפש חפצה אמלא כל משאלותיך בדבר הזה.

טרם אחתום את מכתבי עוד דבר אחד לי לדבר באונך, ואם לא מחכמה שאלתי ע"ז — תסלח לי על דברי אלה וכמים עברו תזכרם.

הנה אתה ידעת, כי פריעדעריקא, בת דודך הג' שטערן, פותחה מהאזיקים אשר היו על ידה, ועתה היא עומדת להנשא לכל מי אשר ימצא חן בעיניה, ואמה בקשה אותי, כי אתור בעדה איש נכבד, אשר כלה חק למודיו כדת ודין (יוריספרודענק), ולו משרה כבודה באחד מבתי המשפט, וע"כ עלה בלבי לגלות את אונך בסתר הדבר הזה, אולי תמצא אתה לטוב, כי יואיל אחיך הנודע לשם ולתהלה, ה' א. גארדאן בס"ט פ"ב¹³¹, לאמר לה „הוי לי לאנתי“¹³², ואז אדבר דבר את דודך ואת אשתו ואדע פשר דבר; כי הפצים המה לתת לה מהר סך חמשת אלפים ר"כ. ואתה, אדוני, אשר לא נכחד ממך בית דודך זה וגם ידעת את פריעדעריקא היטב ובחנת את לבבה וסתרי מצפונה, אתה תדע, אם לקרב או לרחק את הדבר הזה.

(122) שם, עמ' 369.

(123) „הכרמל“ 1866/67, עמ' 386—387. במאמרו זה מותח קובנר ביקורת חריפה על „המליץ“ ועורכו, אמנם בלא לנקוב בשמותיהם במפורש; ואפשר נמחקו אלה על-ידי פין, עורך „הכרמל“.

(124) הרשימה נדפסה ב„המליץ“ 1868, גל' 1, עמ' 5, ובה מספר פרוזר — בין השאר — על הדי דרשותיו של דיינוב בפוניבייז.

(125) תכנית זו לא יצאה לפועל.

(126) אברהם בר גוטלובר (אב"ג) (1810—1899), סופר עברי ואידי.

(127) שלום יעקב אברמוביץ (מנדלי מוכר ספרים) (1836?—1917), מגדולי המספרים העבריים והאידיים.

(128) בגל' 50, עמ' 398, של „הכרמל“ 1866/67 — הוא הגליון האחרון של אותו כרך — הודיעה המערכת על כוונתה לחדש את הוצאת השבועון באמצע יאנואר 1868 בתכנית מורחבת ומתוקנה.

(129) בגל' 48—50 של „הכרמל“ 1866/67 נתפרסמו פרקים מתוך הקונטרס „מי מיכל“ ביאורים והגהות במדרש רבה, מאת החוקר יחיאל מיכל זבלודיבסקי (1803—1869).

(130) לאחינו בני-ישראל.

(131) פטרבורג.

(132) : בארמית בנוסח הכתובה: „היי לי לאשה“.

בין כה וכה תשיבני נא דבר במכתב מיוחד, וככל היוצא מפיך אעשה; גם אם לא יכשר בעיניך הדבר הזה, תדע, כי תשובתך תהיה אך לי לבדי, ולא אגלה סודך לאחר. — ברוך נא בשמי לשלום אשתך הכבודה ובנוך אשר ובנותיך המשכילות ואת כל הקרב בביתך.

הנני ידידך ועבדך, המצפה לדברך כמו אל מלקוש.

משה הכהן פראזער

נ.ב. הודיעני נא ג"כ, אם התמת בעדי על ספרי האינסטיטוט¹³³ לשנה הזאת, כאשר אמרת לה' נאטאנוזאן. המכתב הרצוף פה המציאהו נא לידידי זה.

8

קאזונא, י"ב שבט תרכ"ח [24 בינואר 1868].

ברוך אתה לה', אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

מכתבך היקר¹³⁴ הגיע לידי במועדו ושמחתי עליו משנה שמחה; האחת: כי בא זכרוני לפניך ותפקדני לשלום בדברי טוב טעם ודעת; והשנית (והיא הגדולה!): בבשרך אותי כי ימי צאת ספרך „שירי יהודה“ לאור קרבים ובאים, ולשמע און שמעתי ממשכילים ונבונים דבר, כי נכבדות מדובר בו. ובימים האלה, אשר רוב סופרי בני עמנו בארצנו נחבאים אל הכלים מקצר רוח או מרוך-לב, ומהם עוד אשר ישובו לכסלה לקרא בגרון ובצוואר עתק על בני הנעורים; כי מטים המה עקלקלותם, בימים האלה יקר מאד החזון למצוא איש רב דעת ואמיץ לב בסופרים, כמוך, המחדש רוח נכון בקרב בני הדור זה, העומדים בין המתים ובין החיים, כי לא ישיתו לבם לדבת רבים, המקדישים עליהם מלחמה, וישימו רגלם כאילות ללכת בדרך סלולה אשר לפניהם. —

ומה לך, אדוני, כי תפחד מחמת הבקרת הנכונה לך על אשר נגעה בכבוד הקדושים אשר בארץ המה? הן רבים עתה נבונים דבר, אשר יעריצוך וישימו לך נזר תהלה, כי הרימות ימינך לשבור את להט החרב המתהפכת אשר הלכה אימים עלינו מבוא בגן החכמה, זה שנות אלפים; ובני האדם, יושבי השך וצלמות, אשר כל להם קדש מעתים חלפו, בני האדם אלה, אם ירגזו ויחרדו ממסגרותם עליך, לא יוכלו לנגע בך לרעה בקהל רב, כי לשונם דבקה והדבר אין בפייהם! וכבר שמעה אזניך בימי בחורותיך „חרפת החורפים אין זכר למו זכר“; ואם „המאורות הגדולים“¹³⁵ התקדרו בעבים מנשמת רוח אפיך, מה יעשו „כוכבי נשף“? תקע בשופר גדול לחרות בני עמך, הנאנחים והנאנקים תחת יד אדונים קשים, והמונים המונים מארבע כנפות ארצנו ינהרו אחריך לשבור את העול, אשר נתנו עלינו החנפים והצבועים! —

אנכי עומד הכן להיות מעירי לעזר לך ולחלק את ספרך ש"י¹³⁶ בין מכירי ומיודעי, אשר יאספוהו אל ביתם במחיר אשר יושת עליה, ומבלעדי העשרה אנשים, אשר נקבת בשם במכתבך, תשלח עוד שלשה ספרים עם טוספות בין עיניהם (אויפשריפטען)¹³⁷ לשלשת האנשים האלה, הנקובים בשמותם פה: ה' ל. קליאנסקי, סוחר נכבד משכיל ויודע דעת; ה' משה בראמסאהן, איש צעיר לימים נכבד ונשוא פנים, משכיל על דבר ואוהב שפ"ע, ולו בית-מסחר (קומפוטאיר). שני האנשים האלה ראויים מכל צד להגיש להם ספרך; והשלישי הוא ה' ישראל לעווי, אשר ידעתי בשם, והוא עתה אחד מנכבדי העיר, כי בית-חומה לו ומשכיל במלאכתו. ולו ידעתי אותך, כי דרך שאר המחברים לך — להשפיל כבודם בעד אגורת כסף, כי אז הוספתי לך כהנה וכהנה, אך אנכי בנתי לרעך, כי לא כן דרכך זה עמדך וע"כ משכתי את ידי מזה. — מלבד מספר העקו' האלה תשלח עוד אלי שלשים ספרים לממכר, ואקוה, כי לא ימשכו הימים וכלם ימכרו במחיר יושת עליהם.

חפצתי להודיע באחד מכה"ע ע"ד ספרך זה, כפי בקשתך, אך ה' העשיל קאלמאן אמר לי, כי זה כשני שבועות שלח הוא מכתב להדפיס בהמגיד, ובו גם זכר ספרך „שירי יהודה“. כן הודיעני גם ה' יאגאטהאנוזאן במכתבו, כי העביר „קול קורא“¹³⁸ במ"ע, וע"כ

133) ראה למעלה הערה 6. 134) מר"ח שבט תרכ"ח, אגרות יל"ג, ו, 117—119.

135) „שירי יהודה“.

136) ראה למעלה מכתב 4.

137) הקדשות.

138) „המליץ“ 1868, גל' 6, עמ' 48, נתפרסם „קול קורא על שירי יהודה“ מאת

צבי הירש יונתנון.

לא אדע אנה אפנה בבשורתִי זאת, ולו ידעתי, כי שלח ה' יאנאטהאנוז[אהן] את דבריו בהכרמל — אז בשרתי אנכי בהמליץ.

ע"ד המחברת השנתית, אשר העיר ועד חברת „מפיצי ההשכלה“ אותך להוציא לאור¹³⁹, לא אדע מה ליעצך, כי בלי ספק לא נכחד ממך מעמד אחינו בימים האלה, כי ברע הוא, ואך מתי מספר ימצאו, אשר יבואו על החתום טרם תצא המחברת לאור. ואולי בלבב הועד להזיל זהב מכיס החברה לך להוצאותיה, אז תהי נא המחברת השנתית זאת כיתר מחברותיך, אשר לא אספת חתומים עליהן טרם ראו אור.

טרם אחתום את מכתבי אודיעך, כי בעוד ימים אחדים ועל כסא הרבנות פה ישב ה' ר. שניטקינד, אשר עליו סמך הגענ[עראל] גוב[ערנאטאר] את ידו, ואתמול שבו כל הכתבים והזכיות שלו להגוב[ערנסקאיע] פראוולעניע¹⁴⁰.

שם ה' הורוויטץ, אשר שכחת, הוא „נטע“, אך חיי עולם אין בתוכו, כי כילי הוא; וגם עתה יושב אנכי בביתו ומלמד אה בנו תורה, וכבר הודיעני, כי הבטחת לו לשלח את ספרך החדש למוכרת.

מחכה ומצפה אנכי ליום, אשר בו תתן לי אות להגיע את ספריך אליך מבית דודך ה' שטערן.

והיה זה שלום לך ולרעייתך הכבודה בעללא ולבנך ולבנותיך ולכל הקרב בביתך, וה' ימלא משאלות לבך, ושיריך החדשים ינחמוך ממעשיך ומעצבון ידיך, ונזכרת לפני אוהביך ומכיריך, המחזיקים בך בתם לבב, כחפץ אוהבך מקרב ולב עמוק, הנושא אליך נפשו ולבבו.

משה הכהן פראזער

9

קאָזנא, 7 מאָרץ 1868.

אדוני יקירי, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

בצפיתי צפיתי עד היום לספרך „שירי יהודה“, אולי יבואו העקז' אשר אמרת במכתבך אלי, ואודיעך מהרה כחפצך, וגם אנכי אחלק בין מכירי ומיודעי פה את מכסת העקז' אשר אמרתי, בטרם אסע לפאניעוועז, אבל עד היום אין קול ואין עונה; כי בלי ספק שלמת לפניך עד אגורה אחת שכר ההדפסה, ומדוע זה [לא] יחיש וימהר לעשות מעשהו לשלח הספרים אליך? ואנכי אעשה דרכי לביתי ביום ג' אחר השבת השני (ח' ניסן), ואם יבואו הספרים פה אחרי נסעי — מי זה יתענין בהם להגיעם אליך? ע"כ הנני מקדים להודיעך זאת בעוד מועד למען תדע מה לעשות.

בנומ' 5 מהמליץ בא „הקול קורא“ ע"ד הס' ש"י¹⁴¹ מאת ה' יאנאטאָנאָהן¹⁴², וגם אנכי כתבתי דברים אחדים לה' צעדערבוים ע"ד המאמרים אשר שלחת לו, והוכחתי דרכו על פניו בדברים יורדים חדרי בטן, ואקוה להשיג ממנו תשובה בימים האלה. בלי ספק שמעת גם אתה, כי מת החכם הר"ר צ"ה קאצענעללענבאגען¹⁴³ בחילנא זה כעשרת ימים, וביום א' העבר מת גם הר"ר שלמה זלמן זאליקינד¹⁴⁴.

יבנה היה למורה בב"ס הרבנים בוויילנא במקום הר"ר ח"ל ק"ב¹⁴⁵, אשר היה לאינספעקטאר תחת אביו המנוח, בעודו בחיים חיתו.

לא אוכל עתה לכתוב יותר, כי אעביר את מועד הפאסט. אם לא יהיה אתי דבר חדש להודיעך טרם נסעי מפה — אכתוב אליך מפאניעוועז ואודיעך ג"כ, אם אשוב על הקיץ הבא לקאָזנא; אך אם יבואו הספרים בעוד היותי — אז אמהר להודיעך מקאָזנא אודותם. ושלום לך ולכל נפשות ביתך עד העולם, כחפץ ידיך עד בוא חליפתו.

הכותב בחפזון,

משה הכהן פראזער

(139) ראה „אגרות יליג“, I, 119. (140) מנהלת הפלך.
(141) „שירי יהודה“. (142) הכרוז נתפרסם ב„המליץ“ 1868, גל' 6, עמ' 48.
(143) צבי הירש קצנלנבוגן (1796—1868), סופר עברי ועסקן ציבורי. שימש מפקח בבית-המדרש לרבנים בוויילנא מ-1849 עד סוף ימיו.
(144) שלמה זלמן זאליקינד (?—1868), משורר ומורה עברי.
(145) חיים לייב קצנלנבוגן. ראה למעלה הערה 31.

אדוני היקר!

מכתבך הגיע אלי ביום 16-טען הנה, כי התמהמה מעבר לנהר וויליע ולא יכול לעבור את הנהר, ואנכי ממחר להשיבך עליו דברים, כחפצך. אבל מעטים וקצרים יהיו דברי אלה הפעם, כי נחפו אנכי לעשות דרכי לביתי היום. הספרים עוד לא באו, ואם יגיעו מחר או ליום השלישי, אז ישלחם אליך מפה ה' יהושע העשיל קאלמאן, אשר קבל עליו את הטרחה בלב טוב. אך אם יאחרו מן המועד הזה, ועובר ושב לעירך לא ימצא עוד בקאָנואַ, יהיו הספרים מונחים פה בבית ה' שטערן עד אחר החג, ואנכי בשובי לפה (ב' או ג' ימים אחר החג) אמהר להגיעם אליך ולעשות את כל אשר טוב בעיניך.

אתמול קבלתי מכתב מאדעססא מה' צעדערבוים, מענה על מכתבי האחרון אליו, וכתוב בו כדברים האלה: „אך לחנם תאשימני, כי לא אדע להוקיר סופרים ומשכילים העוזרים על ידי, ומה גם את החכם ל. גאַרדאן. ידעתי עד מאד כמה נחוצים לי אנשים כמוהו למלאות משלחתי הגבוהה להיות מטיף לעם הזה, ובלעדי זאת אבין ערכו הגדול; ואתה, יקירי, אל תמהר להחליט, כי מגאווה חלילה או מעצלתיים לא אשיב אמרים רק מכובד רוח ומעוצר צרה ויגון (פה יספר באזני את כל הרעות המוצאות אותו וכי אשתו היקרה לו חולה למות). נקל לך אפוא להבין איך יבוכו עשתונותי, וע"כ לא תתמה על החפץ, אם לא השיבותי לך ולידידנו היקר ה' גאַרדאן דבר. וגם העלים צויתי לשלוח לו על האדרעססא, אשר רשמתי בעצמי בשנה העברה בספר הזכרונות, אך אם אנכי לא אוכל בעצמי לפקח על הרשימות יעשה המשלח משגה. וכן שכה לרשום את ה' גאַרדאן, והנה שלחתי היום לה' גארדאן העלים ומכתב להצטרף לפניו באחת ותמים.“ — בלי ספק קבלת את המשלוח הזה.

כמה גדולים דברי חז"ל, באמרים: „אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו“. אנכי הרביתי פצעי ה' צ"ב חנם בדברים יורדים חדרי בטן, והוא איש אובד עצות בעת הזאת, אשר רעות רבות וצרות סבבוהו מכל עבר. ומאד נכמרו נחומי על האיש הדגול הזה, כי לא רבים מאחינו יבאנו אל פעולתו ומטרתו הנשגבה, ובעת אשר איש הכסף¹⁴⁶ החנף והמרע ימלא זהב כיסו בדברו חלקות אל עם תועי לבב, יהלך איש דובר אמת בלבבו כצל ולא ידע מנוח. — המצוה על כל איש, אשר כבוד המליץ יקר בעיניו, לתת ידים לפעלו למען חזק את ידיו, כי יעבוד עבודתו באין מפריע. וגם אתה, אדוני, אל תמשוך נא ידיך ממנו והיה לו מעירך לעזור ככל אשר יהיה לאל ירך.

ה' צ"ב שלח לי את תמונתו למוזכרת אהבה, נמאד יפלא בעיני, כי מעבר השני כתובה היא לשמן ולזכרן כדברים האלה: „אות מזכרת לאיש חמודות, במעלות ומדות, סופר מהיר, מ' ליב גארדאן, פקיד ביה"ס ליהודים בטעלו, מאת מוקירו צעדערבאוים, ולא אוכל לפתור החידה הזאת. ואולי שלח גם לך, אדוני, עקו' אחד והחליף שלך בשלי ושלי בשלך? הודיעני נא ואדעה. כן יהיה מטובך להודיעני אודות מאמריך השלוחים להמליץ, אם יבואו בדפוס ומתי, ומה אמר לך ה' צ"ב?׃

האדרעססא לש"ב הר"ר מיכל גאַרדאן¹⁴⁷ כפי אשר הגידה לי אחותו גיטל הלא היא:

Михелю Гордону в М. Смела, Киев, губ.

ולידידנו לסירקין, כפי אשר כתבה ידו, בהיותו פה בחודש אויגוסט משנה העברה,

בספר זכרון (נאטיצבוך) אשר לפני:

Г. М. Сыркинд, слушателю Петровской Академии, в
Москву.

כל משאלות לבך אמלא בלב טוב ובנפש הפצה, ומאד שמח אני בחלקי, אם יקרה לפני, כי אוכל לעשות דבר לטובתך, וכל אשר יהיה לאל ידי לעשות למען הפיץ את ספרך „שירי יהודה“ בין מכירי ומיודעי אעשה.

ברך בשמי לשלום את רעיתך הכבודה ואת כל מרבית ביתך ושמחת בחג המרורים הבא עלינו למוץ את שארית דמנו ולהריק כיסנו, וחייית ורבית אתה וביתך! כך יברכך גבר, העומד לברך בברכה משלשת את כל האיש אשר ברכה בו כמוך אתה, (המשך יבוא)

משה הכהן פראזער

אני ידידך, מוקיר שמך וזכרך כל עוד נשמתי באפי,

(146) היינו, א. ל. זילברמאן, עורך „המגיד“.

(147) מיכל גורדון (1823—1890), משורר אידי. גיסו של י. ל. גורדון.

הַעֲבָרָה

רבעון לדברי ימי היהודים והיהדות ברוסיה

מייסדו ועורכו הראשון ב"צ כץ ז"ל

המערכת:

ברוך קרוא

יהודה פלוצקי

המזכיר:

א. אהרוני

מועצת המערכת:

ב"צ דינור

יוחנן טברסקי

יצחק מאור

זלמן שזר

תל-אביב

אייר תשכ"ד

חברת י"א

הוצאת „אלתירא“, אגודה לחקר תולדות יהודי רוסיה ואוקראינה
בהשתתפות משרד החינוך והתרבות וקרן י. ל. ורחל גולדברג
ובסיוע מר אברהם שפיץ הנדלר בארצות-הברית

ה ת ו כ ן

עמוד

- 3 פרופסור בן־ציון דינור בגבורות, מאת המערכת
7 ד"ר מרדכי יאסטרוב, מאת ד"ר נ. מ. גלבר
27 מרד 1863 בספרות ובפולקלור היהודי, מאת ד"ר מ. אלטבאואר
37 ה"דיין" (פרקים בתולדות העתונות היהודית־רוסית), מאת י. סלוצקי

⋆

מאה שנה להולדת ש. אנ־סקי

- 53 מתולדותיו, מאת המערכת
55 "חוזה יהודי ישיש", מאת ד"ר א. קאופמן
60 זכרונות על ש. אנ־סקי, מאת רוזה מונוסזון־אטינגר
69 ש. אנ־סקי בוילנה, מאת ש. אנתוביל
75 ש. אנ־סקי וה"דיבוק" שלו, מאת דוד ורדי
82 הצגת הבכורה של "הדיבוק", מאת מ. זוייכרט
88 מכתבים אל ח. נ. ביאליק, מאת ש. אנ־סקי
92 מכתבים אל רוזה מונוסזון, מאת ש. אנ־סקי

⋆

- 106 שלום בצלאל צדיקוב, באת ש. בן־מתתיהו
112 חיים קוזירובסקי, מאת ד. בר רב האי
116 עם אחד משרידי עם עולם, מאת צבי לבנה
118 ההיסטוריון הראשון של יהודי ליפלאנד וקורלאנד, מאת מ. בובה
123 ספרי זכרון נפתחים, מאת י. סלוצקי
128 יהודה סולדוחה ז"ל, מאת ד"ר צבי הרטובי
129 לגורלו של היסטוריון יהודי־רוסי, מאת י. ס.

⋆

- 131 אגרות מ. פרוזר לי. ל. גורדון הובאו לדפוס ע"י ד"ר ש. ברימן

אגרות מ. פרוז ל. ל. גורדון*

הובאו לדפוס ע"י ש. ברימן

(910)

11

קאָוונא, 6 מייא 1868.

אדוני הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י לעד!

הספרים, אשר שלחת לי לחלק בין מיודעין ומכירין הגיעו לידי בזמנם, אך אנכי נהייתי ונחליתי בעת הזאת במחלת ההעמארידען¹⁴⁸, אשר לא ינקה ממנה כל היושב על המשבר כמוני, וכל היום קודר הלכתי בלחץ המחלה הזאת, וע"כ אחרת תשובתי עד היום. לאחדים מהנקובים בשמותם במכתבך מסרתי את הספרים בידי, לא ע"י מלאך ולא ע"י שליח, ולאחדים שלחתי ע"י איש עתי, ובידו נתתי גם דברים אחדים, כתובים על פיסת נייר, אשר אנכי שולח לך העתקה מהם, ושלושתם הלכו בדרך למרחוק לרגל מסחרם וספריהם מונחים ת"י¹⁴⁹ עד אשר ישובו לביתם. ה' באכראך דועל, אפאטה [עקער] שאפיר¹⁵⁰, אשר שמחו מאד נגד ספרך, אמרו לי, כי הם בעצמם יכתבו לך ויודוך על חסדך וטובך. אלכסנדר שאשקאלסקי נתן לי א' ר"כ לשלח אליך, והפילי הנודע לכל מכיריו דוד קלאצקא נתן לי רק את מחירו הקצוב על שער הספר (60 ק"פ). אחדים השיבו, כי ישלחו לי את המחיר בעוד ימים אחדים. ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי אדע איך לכלכל דברי במשפט, כי יושב לך. מחיר הספרים, כי אחר השבת הבע"ל¹⁵¹ אהיה חפשי שלשה ימים ועתותי תהיינה בידי לראות את פני המכובדים בספרך.

אנטיק ובנו גרים בלייקישאק, ולא אדע איך אגיע הספרים אליהם. כן ה' אדאלף מאנאשעוויטש איננו בקאָוונא מכל וכל, ומה אעשה בהעקו' שלו? ב. מ. מאנעשעוויץ עתה כפ"ב¹⁵². כן ה' פיינבערג, מינקאווסקי אינם בביתם עתה.

מהספרים המונחים ת"י לממכר מכרתי 5 עקו' עד היום, ואקוה כי לאט לאט יצאו מהם כעשרים עקו' פה. הנני משיב לך תודה וברכה על ספרך היקר והמהולל, בשם כל יודעי שמו, ועל תמונתך, אשר כבדתני בהם. אוסיף לדבר אליך, אדוני, ולהודיעך מגורל ספרך, בעוד ימים אחדים, כאשר אאסף מעט שבלים בעמק הרפאים, למען לא אבוא לפניך ריקם. לרומש¹⁵³ שלחתי עקו' אחד כמצותך עלי. לב. שטערן בפאניעוועז לא תשלח עקו' (לפי עצתי) כאשר אמרת לי, כי מלבד אשר הוא עני גדול מורה מאד איננו בביתו עתה. יכי סובב סובב הוא לבקש לו מוצא ללחם, ומדוע נאבד ספרך בענין רע? הנני ידיך ומכבדך, הדורש שלומך מלב ונפש.

משה הכהן פראזער

* המשך מחוברת ט', עמ' 176—193.

(148) הטחורים. תחת ידי.

(150) הרוקח שאפיר. ראה, העבר, חוב' ט', עמ' 180, הערה 42.

(151) הבא עלינו לטובה. (152) בסטרבורג.

(153) יצחק רומש (1823—1890), סופר ומורה עברי.

העתקת דברי אשר שלחתי ע"י איש העתי

אדונים .בדים!

המשורר הנפלא ה' לעאן גארדאן, פקיד ב"ס העברים בטלזו, שלח לי מספר עקזעמ פלארען מספרו החדש "שירי יהודה", כתובים וחתומים בכתב ידו, להגיש לפניכם למנחה ומזכרת; ומאשר כי אין עתותי בידי ללכת בנפשי לחלקם ולהפיצם — הנני שולח אליכם, אדונים נכבדים, ע"י המוכ"ז, משרת בית החפלה, "אהל יעקב". ומי החפץ להעניק את המשורר הנכבד מהונו וכבוד עליו ללכת על הפאסט — יוכל לשלח מסת נדבת ידו אלי, ואנכי אשא עלי את הטרחה להגיע למחבר.

הסוכן לספרים האלה בקאזונא

מ.ה.פ.

12

Kowno, d. 20. Mai 1868

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן ז"ל!

מכתבך האחרון¹⁵⁴ הגיע לידי במועדו, ואנכי ממהר להשיבך עליו דברים, כי אולי נחוצה לך תשובתי. ואשיבך על ראשון ראשון ועל אחרון אחרון. מכתבך לדודך הג' ¹⁵⁵ שטערן ע"י יחזקאל בערמאנן לא הגיע לידם — ולידי, כאשר חקרתי ודרשתי. ואנכי לא הגדתי להם מאומה את תוכן המכתב, וע"כ דרשו מאתי להודיעך בשמם: כי אם היה בו דבר נחוץ אזי תיטיב לכתוב אליהם ע"י פאסט; ולך, אדוני, לדעת, כי גיטל שטערן תסע בעוד ימים עשרה למעניות הישועה בקארלסבאד, ואם באמת דבר נחוץ הוא הנכבדות אשר אמרת, אז עליך למהר לכתוב אליהם, בעוד היות עקרת הבית, אם הבת, בביתה.

בדבר התמורה עם א. קאזונער אגיד לך את כל לבי (אחרי אשר עננתך תרבני לשמוע סה בפ"י), כי לא מצאה התמורה הזאת חן בעיני, אחרי אשר חשף מו"ל "המליץ" שולי קאזונער על פניו וישפיל כבודו וכבוד ספרו עד לעפר¹⁵⁶). והנה זה בא גם "המגיד" ויגד דברים קשים כגידיים עליו¹⁵⁷, ואחריו גאטטלאבער יתקע בשופר גדול, כי ניהיליסט הוא, כאשר תראינה עיניך במאמרו "אגרת צבע"ח"¹⁵⁸, השלוחה אליך מאתי היום ע"י קרייצי באנד¹⁵⁹). סוף דבר כולם יקראו אחריו מלא וישליכו עליו שקוצים כאות נפשם; יוכל היות, כי הפריזו כולם על המדה ויחפאו עליו דברים אשר לא כן באפם וחורונם, אך אחרי כל אלה נפל אור פני קאזונער מאד גם בעיני מכבדיו לפנים, וספרו החדש "צרור פרחים" לא ינחל כבוד ותהלה בארץ. וע"כ לא לפי כבודך וכבוד ספרך היקר "שירי יהודה", אשר שמו מרומם כפי כל מביני דבר, לא לפי כבודכם הוא להמיר זה בזה! גם שמעתי, כי נמצא הס' הזה לקנות אצל ה' יצחק מיכאלאוסקי בוויילנא, ולא רבים קופצים עליו. כך היא דעתי ועצתי, ואולי שגיתי במשפטי זה, אך אדמה, כי בקראך את דברי ה' צעדערכוים בנומ' 17¹⁶⁰ "המליץ" ממעשי קאזונער ותהלוכתו, אז תנער גם אתה את הצנך מלעשות עמו חוזה.

154) מכתב זה לא נשתמר. (155) הגביר.

156) במאמרו "מעשה נערות" ב"המליץ" 1868, גל' 16, עמ' 117—120.

157) הכוונה, ודאי, להערכה השלילית הקיצונית על קובנר בסקירה, במדור "בשורת ספרים", על חוברתו של גוטלובר (ראה להלן הערה 158) ב"המגיד" 1868, גל' 19, 20 (עמ' 151, 159); ופרוור לא דייק אפוא בלשונו, בציינו, שהתקפת "המגיד" קדמה לפרסום החוברת הנ"ל. עמדתו העוינת של כתב-עת זה כלפי קובנר באה על ביטוייה — בין השאר — ברצוניה על "שרש דבר" לצד"ה (ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 189, הערה 38), "המגיד" 1866, גל' 24, עמ' 191.

158) החוברת "אגרת צער בעלי חיים" (זיטומיר 1868).

159) Kreuzband — בתרגומו של גורדון "ע"י שתי וערב", אגרות יל"ג ו, 131. המובן הוא: משלוח דברי-דפוס בדואר, כשהם מהודקים בסרטי-נייר מצטלבים.
160) צריך להיות: 16. ראה למעלה הערה 156.

את צבי בניוונתן¹⁶¹) ידעתי גם אני למאריך לשון ולמתהלל במתת שקר, ואת המדה לא־טובה הזאת ירש הבן מאביו, ודרך אחד להם לפרוש כנפיהם הקצוצים ולדאות על כנפי רוח. וכבר הגיד לי ה' יחזקאל בערמאנון, כי י"ז¹⁶²) עושה מעשים אינם רצוים גם בעיניו, בלקחו את בנות קאנל תחת כנפיו ועוד ועוד. וי"ז כתב אלי מכתבים אחדים מטעלו ויתחנן לפני, כי אשיב אותו דבר עליהם, אך אנכי שמתי מחסום לפי, יען אין את נפשי לדבר אתו אודות מעשיו נגדך, ופקודתך תשמור רוחי: כי כבודך הוא הסתר דבר זה מעיני רואים. — להעררליכסטזאהן¹⁶³) שלחתי 5 עקו' משירי יהודה למכרם, ועוד לא השיב לי את מחירם, ובלי ספק לא מכר עוד את כולם בגיא־צלמות אשר הוא יושב.

אנכי מכרתי 10 עקו' בכסף מזומן ומלבד זאת יש אתי 1 ר"כ מה' אלכסנדר שאס־קאלסקי וגם א' ר"כ מהד"ר שאפיר, 60 ק' מד' קלאצקא ומהנותרים עוד לא השיגה ידי לקבל; כי הייתי בימי הדרור שלי, לפני חג השבועות, בעיר יאנאווע בדבר מכתב תעודה מבני קהלי, ואת יום השישי הבע"ל קדשתיו כולו לסבב על פתחי הנדיבים, אשר שלחת אליהם את ספרך, לאסוף מחירם.

ר' הושעל ווישוויאנסקי קבל את הספר ע"י הפאסט, כאשר הגיד לי אחד מבני ביתו. אך 4 עקו' הרשומים בכתב ידך מונחים אתי (לה' ש. פיינבערג ולעווין מינקאווסקי, אשר נסעו בדרך, ולאב ובנו אנטיק) ואת הנותרים שלחתי ומסרתי ליד כולם. ה' דילדאן יושב בעיר מצער ראקישאק במחוז גאוואלעקסאנדראווסקי, והאדרעסא אליו ככה — — — כן הגידה לי פריעדעריקא שטערן.

לדינאבורג עוד לא נשלחו הספרים, כי ה' שטערן הגיד לי שהאחים פרידליאנ' יושבים עתה בפ"ב ומאסקווא, והספרים הנשלחים אליהם יעלו בתהו ויאבדו, וע"כ משכתי את ידי עתה מלשלוח אליהם.

דעת הקהל (קהל הנבונים) בקאוונא על אודות ספרך „שירי יהודה“ תפאר ותרום את שמך וזכרך, וכולם מודים ומהללים אותך, כי יצאת לישע בני עמך, להפיח רוח חיים בעצמות היבשות ולהקים אותם על רגליהם ללכת בארץ החיים העולה למעלה למשכיל. ומה אומר לך אני, ידידך? דמעות עיני, אשר ירדו בקראי את השירים המהוללים „בין שיני אריות“, „במצולות ים“, „בית מועד לכל חי“, יעידו, כי מיתרי כנורך יעירו ויעוררו גם לבראבן כמוני, אשר עבודתו הקשה המיתה כל רוח חיים בקרבו ותשד את לשד חייו. אם יהיה אליהם עמדי — אז אקוה לכתוב בהמליץ מאמר אודות ספרך זה, אשר רוב שיריו שגורים על שפתי, ובלכתי לשוח על ההרים הגבוהים אשר מחוץ לעיר המה שיחתי ונגינתי.

טרם אחתום את מכתבי אודיעך, כי לפני ימים אחדים קבלתי מכתב עם המאמר „אגרת צער בע"ח“¹⁶⁴) מאחד מידידי בזיטאמיר, תלמיד ב"ס הרבנים בלשכה השביעית, ושמו ח. ז. מרגליות¹⁶⁵), ויודיע אותי, כי ראה את ס' שירי יהודה אצל ה' לערנער¹⁶⁶) וצווייפעל¹⁶⁷), והמה שמחים ומתענגים עליו. ומרגליות זה שאל את האינספעקטאר¹⁶⁸) סלאנימסקי¹⁶⁹), אם הגיע גם לידו ס' „שירי יהודה“, ויען ס' אותו כדברים האלה: „מיר שיקט ער קיין מאל. אבדאך איך האב איהם מיינע ווערקע יא געשיקט. נור איך האב געשיקט אין פאניעוועז און ער איז אין שאוועל. איך ליעבע איהן זעהר אונד האלט פאן איהם זעהר, דוא זאלסט

161) יאנאטהאנזאהן. 162) יאנאטהאנזאהן. 163) הערליכסטזאהן חתום מל"ל על מאמרו 164) למשה לייב ליליינבלום. בשם־המשפחה „הערליכסטזאהן“ חתום מל"ל על מאמרו החשוב הראשון „ארחות התלמוד“, שנדפס ב„המליץ“ 1868, גל' 13, 16, 18, 21, 24, 25, 27—29, אך בלחץ האדוקים בקיידאן היה אנוס להסתלק משם זה, והוא בחר במקומו ב„ליליינבלום“, שבו חתם על מאמרו השני „נוספות להמאמר ארחות התלמוד“, „המליץ“ 1868, גל' 8—12. ראה פרטים על כך באגרתו לי. ל. גורדון מיום 19 ביוני 1868, „העולם“ תרצ"ט, גל' א—ב, עמ' 36. כאן נזכר לגנאי הרב א. ש. טרויב. ראה להלן הערה 172. 164) ראה למעלה עמ' 132 והערה 158. 165) ראה „העבר“, חוב' ט', עמ' 182, הערה 92. 166) חיים צבי לינר (1815—1889), סופר עברי, מחבר „מורה הלשון“ ועוד ספרי דקדוק. 167) אליעזר צבי צווייפל (1815—1888), סופר ומורה עברי. חיבורו החשוב ביותר הוא „שלום על ישראל“ (ארבעה חלקים, זייטומיר 1868—1873), המוקדש לחקר החסידות. 168) המפקח בבית־המדרש לרבנים בויטומיר. 169) חיים זליג סלונמיסקי (1810—1904). מייסד „הצפירה“ (ב"ב 1862) ועורכת במשך שנים מרובות. פרסם ספרים ומאמרים מרובים במחמטיקה, באסטרונומיה ובפיסיקה.

וויססען גארדאן איזט א גרויסער מאן...¹⁷⁰) אדמה, כי השיחה הזאת, אשר ה' מרגליות מספר לי לפי תומו (כדברו אתי במכתבו אלי על אודות ספרך), תעורר אותך לשלח גם עקז' אחד לה' סלאנימסקי.

„הצער בע"ח" יגיע אליך ביחד את מכתבי זה ע"י קאנווערט¹⁷¹ שתי וערב. ואתה, אדוני, שים לבך עליו וראה, כי השנאה עורה את עיני ה' גאטטלאבער וישים את ה' קאנווער ליוצא מהכלל ולהרפת מין האדם. ומה נוחיל עוד מאנשים (כג"ל), אשר זקנותם תביש את נערותם, כי שתו ידם את רב הגליל בקידאן ואת צוררי דור החדש¹⁷² והוא (ג"ל) ירומם את דוד הקטן¹⁷³). אשר קאנווער קלעהו בתוך כף הקלע¹⁷⁴). הנני מחכה לס' „צורר פרחים“, אשר אמרת לשלחו אלי, בכליון עינים, אחרי אשר רבים המה צורריו, ובלי ספק לא כחד תחת לשונו את כל אשר בחדרי לבבו.

תברך נא בשמי את רעיתך הכבודה ואת כל נפשות ביתך, והיה שלום וברכה לעד, כחפץ ידיך ומכבדך כערכך הרם.

משה הכהן פראוער

בימים אלה שלחתי להמליץ מאמר נקוב בשם „מכתבים מעיר קטנה בליטא“¹⁷⁵, ואם יבוא המאמר הזה לנגד עיניך אז תדע, כי אנכי הוא בעל המאמר. ואנכי חתמתי את שמי תחתיו: בן עמרם הפרזי.

(170) „הוא [גורדון] אינו שולח לי מעולם [מחיבוריו], אף-על-פי שאני שלחתי לו את חיבורי. אולם אני שלחתי לו לפוניביניז', ואילו הוא נמצא בשאוול. אני אוהבו מאוד ומוקירו מאוד. עליך לדעת, שגורדון הוא אדם גדול“... (171) מעטפה.

(172) א. ש. טרויב, רבה של קיידאן, פרסם מאמר בשם „קול דוד דופק, קול לנגידים נחבאו" ב„המליץ“ 1867, גל' 6, עמ' 44—46, שבו הוא מצביע על המקום המרכזי, שחייבים הרבנים לתפוס בהנהגה הרוחנית של הדור. טרויב מגנה את הסופרים הצעירים, המקטרגים בעתונות על בערות העם, סדרי-הקהל הלקויים וחומרות הרבנים, והמעזיזים גם להטיל דופי באמונות ודעות מקובלות, ואפילו בתלמוד, שהוא יצירה אלוהית, בדומה לתורה שבכתב. לדעתו, אין סופרים אלה אלא „משכילי עיירות קטנות“, הרחוקים בתכלית מהשכלה אמיתית; ואסון הוא, שהם דווקא מכזונים את דעת-הקהל. היתה זו, לדבריו, שגיאה חמורה מצד הרבנים, שלא נענו עד עכשיו — אם מתוך חולשה ואם מתוך זלזול — להזמנת עורכי העתונים לצאת „לעזר דתנו ואמונתנו, אשר תתרום יום יום“, שומה על הרבנים לקבל לידיהם את ההגה של „האניה הסוערה“, היא הציבור היהודי השרוי במרוכח, להשתלט על העתונות העברית ולהכריז מלחמת-תגרה על הסופרים הקרתנים המופקרים, שאין כל שייכות ביניהם לבין „חכמי ומשכילי זמננו“, השומרים אמונים לדתם. טרויב אף מרחיק לכת ותובע מעורכי כתבי-העת העבריים לנעול דלת לחלוטין בפני אותם „נרגנים“. — הצעותיו של טרויב נתקבלו בהתלהבות על-ידי א. ב. גוטלובר במאמרו „קול דוד ומכתב גלוי“ ב„המליץ“ 1867, גל' 11, עמ' 81—84. אף הוא עומד על הנזק שבאיהשתתפותם של הרבנים בעתונות, בעוד שהם לבדם ראויים, לאמתו של דבר, להיות „עיני העדה“, בזכות מידותיהם המוסריות ובקיאותם בספרות העברית, הדתית והעיונית, של כל הדורות. גוטלובר מביע את בטחונו, שחזית מאוחדת בעתונות בין הרבנים לבין הסופרים העבריים הוותיקים והמתונים תסייע להתגשמות החזון של מיווג האמונה וההשכלה, „שתלכנה שתייהן שלובות יד כאהיות אהובות ולא כצרות ומצרות זו לזו“, ולהרחקת „השזעלים הקטנים“, הם הסופרים הצעירים מטיפוסו של א. א. קובנר, מכרם הספרות העברית. — נגד מסקנותיו של גוטלובר יצא י. חר"ש, פובליציסטן צעיר, במאמרו „תשובה לאב"ג“, ב„המליץ“ 1867, גל' 12, עמ' 89—91. הוא מטעים, שתעודתה של העתונות לשמש שופר לתביעות-השעה; והרי רוח-הזמן הוא, לפי טבע הדברים, „מחאה גמורה וחלוטה נגד שיטת הרבנים ותופשי הישנות“, ולא תתכן שוב פשרה ביניהם. ליהודים בדורנו יש לא רק צרכים דתיים, אלא גם חילוניים, כגון התקרבות לעם השכנ' והשתלבות בחיים הכלליים של המדינה, שאין הרבנים, מחמת חינוכם ואיך-יחיהם, מסוגלים להבטיח את סיפוקם. אין רשות לסלק את הצעירים, או איזה חוג אחר שהוא, מן הספרות; זו צריכה להשאיר בבחינת בימה חפשית, שמעליה יחרצו משפט על הנאמר ולא על האומר.

(173) הכוונה לדוד משה מיצקון (1836—1887), מחבר ספר-השירים „כנור דוד“ (וילנה 1863). גוטלובר מפליג בשבחו של מיצקון, כמשורר עברי, בחוברתו „אגרת צער בעלי חיים“, עמ' 18 (בהערה).

(174) בקרתו הקטלנית של קובנר על „כנור דוד“ נתפרסמה ב„חקר דבר“, עמ' 5—25.

(175) בכתרת זו נתפרסמה ב„המליץ“ 1868, גל' 18, 22, 26 (עמ' 133—136, 159—161, 191—192) סדרת מאמרים על דמותה התרבותית של יהדות ליטא בשנות השישים. פרודר מוקיע כאן בצבעים בהירים, ותוך הסתמכות על התרחשויות קונקרטיות בעיירות ליטא, את נחשלותו המחרידה של הקיבוץ היהודי בהן, שמחמת קהות-חושם אף אינו מרגיש בשפל מצבו, העומד בסתירה גמורה להתקדמות המהירה בכל שטחי-החיים באירופה; ועל רקע זה מבליט הוא בעיקר את מאבקם הנואש של המשכילים המועטים והחלשים עם ההמון

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

תקבל בזה עשרת ר"כ ראשית מחיר ספרך ש"י¹⁷⁶), אשר אספתי מעט מעט, ובעוד ימים אחדים אשלח לך עוד כסף, אשר אקבל מאלה אשר שלחת אליהם ספרך בכתב ידך. בי עד היום לא זגג לידי כ"א 1 ר"כ מאלעקס' שאשקאלסקי, 1 ר"כ מד"ר שאפיר, 1 ר"כ מווישוויאנסקי (אשר נתן לי ה' בערמאנן), 75 ק"פ מש"ב בנימין גארדאן, 1 ר"כ מנטע הורוויטץ, 60 ק"פ מגב' קלאצקא, 60 ק"פ מח"ה זאקס. ס"ה 5.95 ר"כ, והגותר עד עשרה ר"כ הנני שולח לך בעד הספרים, אשר מכרתי אני במחיר של 60 ק"פ לעקז'. עד היום מכרתי 13 עקז', לבד הארבעה עקז' אשר מכר ה' הערליכסטזאהן¹⁷⁷) בוילקאמיר, אשר עוד לא קבלתי מחירם.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב קטן מהר"ר צעדערבוים, ויחל את פני, כי אצדיק אותו לפניך על אשר לא מלא עד כה חפצך, ואלה דבריו: "הואל נא לכתוב למעני להמשורר החכם הר"ר גארדאן נ"י ולהצדיקני לפניו, אם לא אוכל עד כה למלאות כל חפצו, והגד לו, כי מאמרו "עולם כמנהגו נוהג"¹⁷⁸) יגמר בקרוב, ומשיריו בשפת יהודית יודפס בקרוב האחד בהקו"מ¹⁷⁹). ספרו החדש "ש"י" קבלתי אמש, ועוד לא עיינתי בו. בשבוע הבא אודיעהו ברבים, ואם אצלח להתבודד ולעיין בו אדבר עליו כראוי לו." את הדברים האחדים האלה כתב בשבתו משמים על הארץ, במות עליו אשתו האהובה לו כנפשו, כאשר הודיע אותי, וע"כ היו דבריו מעטים וכלי סדרים.

את מכתבי ע"י פאסט וגם "אגרת צער ב"ח", השלוחים אליך ביום 20 מאי העבר, בלי ספק קבלת. ואנכי עוד לא זכיתי לקבל את "הצורר פרחים"¹⁸⁰), אשר אמרת לשלח לי. הודיעני נא שמות האנשים מקאוונא, אשר שלחו אליך מחיר ס' ש"י בעצמם, ולא אזכירם עוד על אודות זה. לעווי ודועל אמרו לי, כי כבר השיבו לך דברים. באכראך ישיב לך בקרב הימים. פיינבערג יושב כל ימי הקיץ בקאניגסבערג, ב"מ מאנאשעוויטש בפ"ב, מינקאווסקי קבל את המחברת בפנים מאירות ביום ע"ש העבר, ויבקש אותי, כי אבוא אליו

החשון, המודרך על-ידי מנהיגות קנאית, שהמטרה מקדשת אצלה את כל האמצעים. התוצאות של אותה התנגשות הן רדיפות אכזריות, ללא רתיעה, של הצעירים, שנתפסו להשכלה בהשפעת הספרות העברית החדשה, ואף הרס של חיי משפחות, אם הללו נשואים הם; ואין ספק בדבר, שלנגד עיניו של פרוור ריחפה, בראש וראשונה, הטראגדיה האישית של לילינבלום בוילקומיר, הנדונה גם בכמה ממכתביו של פרוור (ראה להלן עמ' 139). אחת הפיסקות רבות-הרושם שבסדרה שלפנינו היא זעקת-החמס של הכותב על התכחשותם של האדוקים לעקרונות הצדק והאנושיות ולרגש הרחמים ביחסם לאחיהם האומללים, שכל חטאם הוא נאמנותם להכרתם הפנימית. — בדומה לקובנר, גורדון וליילינבלום, קובל פרוור על הזלזול הגמור של הציבור היהודי, רובו ככולו, בהישגיהמדע, שתכליתם היא העלאת רמת-חיו של האדם, הואיל ואין כל חשיבות בעיניו של ציבור זה — שדבק בתפיסת-החיים הסגפנית, מורשת ימי-הביניים, שהשרישו בו מוריו הרוחניים — להנאותו הטבעיות של בשר ודם בעולם הזה, שאיגו אלא, לדעתו, פרוורדור לטרקלין העולם הבא. במרירות יתירה תוקף פרוור, כסופרי-השכלה אחרים בדורו, את ה"מגידים", אלה הדרשנים הפופולאריים מטיפוסו של המגיד מקאָלם, שהיה מפורסם מאוד בזמנו, שבדרשותיהם הנלהבות והציוריות בבתיהכנסיות על זוועות-הענשים, הצפויות לעבריינים, ובייחוד למשכילים, באשה של גיהיגום, מכבים הם בהמוניהעם כל זיק של חמדת-חיים לשמה ומשתקים בו כל גילוי של צמאון לדעת חילונית. ואם היה, מטעים פרוור, צידוק בעבר, כשהיהודים נרדפו על-ידי צורריהם, לתעמולה בשבת ההתבדלות וההחזרות מתרבות הסכיבה הזרה, הרי בטל טעמה לחלוטין בימינו, ימי "התקונים הגדולים" של הקיסר אלכסנדר II, שבהם חל מפנה לטובה בגישתה של הממשלה הרוסית ליהודים. לפיכך ראוי להם למורי הציבור להפיח רוח-חיים בעמם, לשקוד על תקנת חינוכו ולהניעו להסתגלות לרוח הזמן והמקום.

(176) "שירי יהודה". (177) ראה למעלה הערה 163.

(178) הדברים אמורים ב"עולם כמנהגו, סיפור ראשון: שני ימים ולילה אחד בבית מלון אורחים", שדפס באודיסה בתרכ"ח, בסדרת החוברות הספרותיות, שהוציא צדרכוים במחיר נמוך לחותמי "המליץ". בסדרה זו נתפרסמו גם "בקורת תהיה" של סמולנסקין (ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 187, הערה 101) ו"הדרמה בכלל והעברית בפרט" (אודיסה תרכ"ח) לא. י. סאפירנה.

(179) השיר "דער קהלישער אינדיג אָדער די דארמאיעדניקיס" נדפס ב"קול מבשר" 1868, גל' 27, עמ' 198—200, בחתימת י.ל.ג... השיר נכנס גם לקובץ "שיהית חולין" (וארשה 1886), עמ' 51—58. (180) מאת א. א. קובנר.

בשבוע הזה להשיב מחירו לידי. ומיד יתר המנובדים בספרך אקוה להוציא מידם לאחד אחד. אתה, אדוני, אמרת אלי באחד ממכתביך, כי נכונים לך ימי בקרת על אשר פגעת בכבוד הקדושים (בעלי התלמוד) אשר בארץ המה¹⁸¹). ואנכי לא שמעתי עד היום אף תלונה קלה מפי הקוראים הרבים, אשר קראו את ספרך פה. לא כדרכי יושבי חשך וצלמות בערים הקטנות דרכי אהינו בערים הגדולות כקאָוונא. המה הסכן הסכינו לשמוע גם דברים בוטים כמדקרות חרב, ולא יתאוננו רע.

ברך בשמי את אשתך היקרה ואת בנותיך המשכילות והיפות ואת בנך יחידך את אַסקאר.

ואתה היה שלום וחיה בטוב, כחפץ ידיך ומכבדך, שוחר שלומך ודורש טובתך כל ימיו לעולם.

משה הכהן פראזער

P. S. שכחתי לשאול את פיך, אם מצא חן בעיניך מכתבי הראשון מ.מכתבים בעיר קטנה וכו', הנדפס בנומ' 18 מהמליץ? בקרוב יבואו עוד שני מכתבים, אשר סגנון אחד להמה, לגלות מעט את גלולי בית ישראל בערים הקטנות¹⁸²).

אדוני היקר!

אשתך היקרה נכונה לנסוע אליך בקרב הימים, ועל ידה אשלח אליך מכתב ואשיבך על כל דבריך במכתבך האחרון¹⁸³ ע"י צ"ה יאנאטהאנזאהן, ועתה לא באתי אליך כ"א בשביל דבר אחד, ע"פ בקשת האשה המשכלת מרים מארקעל¹⁸⁴).

הנה היא שלחה אליך ע"י פאָסט ביום 18 יולי העבר את החלק הראשון מהעתקת הספר, דיא יודען אונד דיא קרייטצפאהרער" לשים עיניך עליו ולבקר כי חכמתך הטובה עליך; ומאשר כי לא הודעת אותה, אם הגיעה אליך, חרד לבה עליו אולי נאבד הס' הזה בדרך מהלכו אליך. וע"כ היא מפלת תחנתה ובקשתה לפניך, כי תיטיב נא להודיע אותה ע"י פאָסט ראשון, אם לא קרהו אסון בדרך, כי אין לה קאפיע ממנו, ואחרי אשר ילדה אותו בעצב ותקש בלדתה יקר הוא בעיניה מאד מאד, וע"כ תהרד עליו את כל החרדה הזאת. ואנכי דברתי על לבה להרגיע את רוחה והגדתי לה, כי ימי עבודה רבה לך עתה, ואין לאל ירך לשים עיניך אל פרי בטנה, מתמל נפשה, עד אחרית החדש הזה; אבל דרך נשים לה, והיא מתגעגעת עליו מאד. ע"כ תניח נא את דעתה והודע אותה מקבלת הספר, ואחרי אשר יצא מתחת ירך תשיבו לידה ע"י פאָסט והוצאות הפארטא¹⁸⁵ תשלם לי פה.

בלי ספק קראת את „המכתב מכנף זאמוט" מאיש צב"א¹⁸⁶, אשר ידעתי אותו, וגם אם סגנון לשונו וניב שפתו לא מצאו חן בעיני רבים, בכל זאת לא החטיא המטרה, ודבריו היו כמדקרות חרב בלב הרב הצעיר והקנא. וכאשר שמענו נסע אש"ט¹⁸⁷ לוילנא להביא

(181) אגרות יל"ג, I, 118. (182) ראה למעלה הערה 175.

(183) מכתב זה לא נשתמר.

(184) מרים מארקל-מוזסון (תר"א—תרפ"א). תרגמה לעברית את הסיפור ההיסטורי „Die Juden u. die Kreuzfahrer unter Richard Löwenherz", Leipzig 1842. (Rispart), שהוא פסבדונים של יצחק אשר פראנקולם (Francolm) (1788—1849), בשם „היהודים באנגליא או היהודים ונוסעי הצלב במלך ריכארד לב הארץ". חלקו הראשון של התרגום נדפס בווארשה בתרכ"ט, וחלקו השני — שם בתרנ"ה. ראה פרטים על המתרגמת במבוא של א. יערי ל„צורר אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן", ירושלים תרצ"ו, עמ' 1—4. אגרותיה אל יל"ג (בכתב-יד) שמורות באוסף-גורדון שבגנזי בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים. (185) דמי משלוח בדואר.

(186) „המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 208—209, בחתימת „ב"א (נין ונכד להגאון אייבשיץ ז"ל)". כאן מסופר על הרדיפות, שגרדף ליליינבלום על-ידי קנאי וילקומיר, ועל הלחץ שהופעל עליו על-ידי בית-הקהל בקיידאן, בהשפעת מוקירי הרב א. ש. טרויב, להחליף את שם-משפחתו הראשון „הערליכסטזאהן" באחר. הכותב מגנה את צביעותו של טרויב, המעיד על עצמו, שהוא אדם מתקדם ושוחר השכלה. ראה למעלה הערה 172.

(187) א. ש. טרויב.

עצה ולעשות פלילה את פיך¹⁸⁸) למען סתום פיות משטיניו ומקטרגיו ; מי יודע, אם יצלה חפצו זה בידו, כי העזי פנים שבדור, אשר נתרבו בעוה"ר, לא יחתו מקולם ומהמונם לא יענו. הגידה נא לי, אדוני, אם מצאו דברי ידידי ושי"ב ח. ז. מרגליות ב"המליץ" גומ' 28¹⁸⁹) חן בעיניך. ואתה תדע, כי זה האיש מרגליות הוא יליד יאנאווע, הסמוכה לקאָוונא, ואנכי הייתי חבר לו בלימודי התלמוד חמש שנים, ועתה הוא תלמיד במה"ר¹⁹⁰) ביזטאמיר בלשכה השביעית, איש אשר שאר רוח לו ומשכיל להיטיב.

בקצה מכתבי אודיעך, כי קבלתי 2 ר"כ מאת משה יעקב קליוואנסקי בעד החוברת שי"י מלעווי קבלת בלי ספק את השלשה ר"כ, בצרוף מכתבו, אשר קרא לפני ביום ב' העבר. דועל הגיד לי, כי גם הוא ישיב לך דבר בימים האלה, כן גם ג' באכראך. מהספרים המונחים ת"י לא הצליחה לי למכור יותר מט"ו עקו, כי נהייתי ונחליתי בימים האלה, ועד היום עוד לא שבתי לקדמותי. לאשתך נתתי שמונה ר"כ מהכסף אשר ת"י, ועתה יהיה בס"ה 18 ר"כ. מאמר "דורש אל המתים"¹⁹¹) לא הגיע לידי ; כפי הנראה, נאבד בדרך בידי יאנאטאנו[אהן], או נתנו לאיש אחר. עקו אחד מצרור פרחים מכרתי בעד 75 ק"פ, ואולי אוכל למכור עוד 1 עקו, אך לא יותר, כי מצטים המה הקונים ספרים כאלה.

בדבר הספרים, אשר דרשת ובקשת ממני במכתב אשתך תחי, אחאמץ ואשתדל בכל עז למלא בקשתך, אך לא אדע מי ומי המה הספרים החדשים בעיניך ; אתי אין כמעט כל ספר עברי חדש, אך ביד המשכלת מרים¹⁹²) נמצאים ספרי עבר רבים, ובלי ספק תתן על ידי להגיע לך. לפני שנתים ימים בקשת להשיג עבורך ס' תחכמוני מהדורא חדשה, ואנכי ראיתיו עתה ביד המשכלת הנ"ל. אם עודנו דרוש לך אשלחו אליך.

לא אוכל כעת לכתוב יותר מרוב עבודה, ואוסיף לדבר אתך במכתב שני ע"י רעיתך. ואתה היה שלום וברכה לעד, חזיונות איומים לא יבעיתוך, וכל יגון ואנחה ינוסו מפניך, והיית שמח וטוב לב. אוכל משמנים ושתה ממתקים, והיית בריא וחסון כאלון, כחפץ ידיך ומוקירך באמת ותמים עדי עד.

משה הכהן פראזער

15

קאָוונא, 18 אויגוסט 1868.

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י !

אתמול קבלתי מכתבך¹⁹³) והנחתי בו דעת מרים מארקעל, אשר יחלה לתשובתך בכליון עינים. ואנכי נעצבתי מאד לשמוע ממך, כי אין שלום בעצמיך וכואב אתה כל היום. זה פרי עובד עבודתו על הרי ישראל, וזה חלק סופרינו ומשוררינו, ההולכים קודר בלחץ עבודתם העמוסה עליהם משא לעיפה ! גם אנכי, אשר לא זכיתי להמנות בקהל הסופרים, ובמספר נבוני דעת לא באתי, כי השה אותי אלהים חכמה ולא חלק לי בבינה, גם אנכי נגוע כל היום וכואב על שברי בצדי הימני, זה שנים ארבע, כמוך אתה, ראש משוררינו, על צדך השמאלי, כאילו בחר בנו ה' לשאת את עון בית ישראל ויהודה, ולא נהפך מצדנו אל צדנו. ומי יודע, אם לא גם לנו יבוא דבר ה' לעשות עוגת שעורים וכו', כלבן בזוי הכהן¹⁹⁴) ימי התשובה ממשמשים לבוא, ופני השמים יתקדרו בעבים על ראשי בני בריתנו, אבן מקיר תזעק : "ונתנה תקף", וכפים מעץ יעננה : "לאל עורך דין", ובני אדם יחפזו להריק את כליהם על כתלי בהמ"ד בקול דממה דקה ולשוב אל רבצם, לקרץ בעיניהם ולמלל ברגליהם ולרקד כעגלים בני שנה. ואחרי ידעתי, כי המראה הזאת תפיל אימתה ופחד גם

(188) ש. י. פיין, עורך "הכרמל".

(189) הכוונה למאמר "תועלת ספרי שפת עבר ושיריה", "המליץ" 1868, גל' 28, עמ' 209—210. חלק ניכר ממאמר זה מוקדש להערכת יצירותיו של י. ל. גורדון, שכונסו בקובץ "שירי יהודה". — מרגליות נזכר במכתב קודם. ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 186, הערה 92. (190) בית-מדרש הרבנים.

(191) החוברת "דורש אל המתים" (אודיסה תרכ"ח) היא תגובה שלילית של יוסף יהודה לרנר (1847—1907) על "אגרת צער בעלי חיים" לגוטלובר.

(192) מרים מארקל-מוזסון. ראה למעלה הערה 184.

(193) מכתב זה לא נשתמר. (194) ראה : יחזקאל ד', 4—9.

עליו, והיית כחולם בהקיץ; אי לזאת הנני שולח לך „מנורת זהב“ (הוא ס' דעת ה' בארץ¹⁹⁵), אשר ממנה תצא אור על כל סביבך ולא יבהלך פחד פתאם, והיה לך „החלוץ“¹⁹⁶) לעמוד האש ההולך לפני מחנה ה' להאיר במושבות ב"י.

לפי השערתי יהיה לך החלק השביעי מהחלוץ וס', דעת אלקים בארץ גם „שדה צפים“¹⁹⁷) דברים חדשים אשר לא שופתם עוד עינך, ובכל העיר הגדולה קאזונא לא נמצא כ"א עקו' אחד מהם, והיה אם תמצא בספרים האלה הפך, וינעמו לחכך — וברכת את מרים ואת בעלה המשכיל ה' אנשיל מארקעל, כי פתחו את אוצרים הטוב לפני לקחת מכל אשר אבחר. „עלי הדס“¹⁹⁸) כמעט אינם ראויים לטלטול דרך רחוקה, אך אולי עוד לא ראיתם בעיניך — הנני שולח לך גם ארבעה חוברות מהם. ככלותך לקרא במ תשיבם ליד ה' אנשיל מארקעל ביחד את הכתב יד של אשתו, ע"י בטוח.

אנכי אשאר פה עד אחרי ר"ה (ואולי גם עד אחר יו"כ) להשלים החסרון במעמדי, כי שנים מתלמידי באו לבית הגימנאזיום, ועלי לחפש בנרות טרם יצלח בידי להשיג שני תלמידים טובים, בני בעלי כיס ומדור החדש; כי רובי הנערים מבני מרום העיר יבקרו את הגימנאזיום, וכאשר אשלים את החסרון אדאה כעל כנפי נשרים לפקוד את נוי בפאניעוועז ולהנפש מעמלי מעט.

החכם, המליץ, רודף אמת, אשר יש לאל ידו לכתוב בשפת רוסיא בכתבי העתים, ה' היינריך י—ז—ן¹⁹⁹) נוסע לוויילנא למכור את העקו' מספר „כלי שיר“, הנותרים אחרי מות אביו כשש מאות עקו'. הגדתי לו בעל פה, כי כתבת על אביו ניקרולוג בהמליץ²⁰⁰) וישמח מאד. הנני ממהר לחתום את מכתבי למען אוכל לשלח את אשתך ואת בתך המשכלת כברת ארץ, וכבר הנני שומע נחרת הסוסים הצדיקים, אשר מעולם לא הפסיעו פסיעה גסה גם בחול, העומדים הכן לשאת את מחמדי נפשך אליך.

היה ברוך ומברך בבני חיי ומזוני, והתענג על רב טוב ושלום, כחפץ ידיך ומכבדך, אוהבך אהבה בלי מצרים

משה הכהן פראזער

P. S. מעולם לא ראיתי מכתב איש יהודי בלא P. S., אהיה נא גם אנכי כאחד מהם ואוסיף על דברי, כי המשכלת מרים מברכת אותך בשלום רב היא ובעלה. היא מחכה, כי תתן עדותך בראש ספרה²⁰¹), למען תחסה בסתר כנפיך מפח המבקרים. מאמר „תוכחתי לבק" רים“²⁰²) יגיע לי בימים האלה מוויילנא ואמהר לשלחו אליך. מתברת „צורר פרחים“, אשר היה בידי המנוח יאנאטאנזאן, הגיע לידי.

אדוני היקר, הר"ר יהודה לייב גארדאן נ"י!

כל ימי שבתי בפאניעוועז עיר ההרס לא יכלתי לקחת לי מועד לכתוב אליך שתים שלוש דלתות, ובנואי פה זה שבועים קדמוני ימי עבודה רבה את תלמידי החדשים והקשים, עד כי שכחתי מאכל לחמי; וע"כ אחרתי עד היום מהודיע אותך דבר, כאשר הסכנתי לעשות

(195) „דעת אלהים בארץ“ (לבוב תרכ"ג) מאת אברהם קרוכמאל (1817?—1888).
(196) מאסף לחכמת-ישראל, שנוסד ב-1851 בברודי על-ידי יהושע השיל שור (יה"ש) (1814—1895) ויצחק ארטור (1791—1851) ויצא בהפסקות גדולות, בעריכתו של יה"ש, עד 1889. בשנות החמישים והשישים הקדיש „החלוץ“ כר נרחב גם לשאלות-החיים של היהודים, ובמיוחד לביסוסה של התביעה לתיקוני בדת-ישראל, לפי צרכי המקום והזמן.
(197) „שדה צופים“ (לבוב 1860), קובץ מאמרים בחכמת-ישראל, שהחשוב שבהם הוא מחקרו של א. קרוכמאל „ירידת האומה התעלות האמונה“.
(198) „עלי הדס“ (אודיסה תרכ"ה), ארבע חוברות של דברי-ספרות מאת מחברים שונים, שלוקטו והובאו לדפוס על-ידי משה אליעזר בלינסון (מאב"ן) (1835—1908).
(199) יונתנון.
(200) „ר' אהרן בן צבי בנו — יונתנון“, „המליץ“ 1868, גל' 34, עמ' 257.
(201) גורדון נענה לה. ראה „צורר אגרות“ וכו', עמ' 11—13. — כן כתב לה גורדון מכתב, שנתפרסם, בהשמטות, בראש החלק השני של תרגום „היהודים באנגליה“. ראה שם, עמ' 35—36.
(202) החוברת „תוכחתי לבקרים“ (וילנה 1868), המכוונת נגד המבקר א. י. סאפירנה, מאת שלום בהר"ר שלמה פרידמאן. חוברת זו נכתבה בהשראתו של אד"ם הכהן לבנון, כהודאתו במאמרו „משיב טעם“ ב„הכרמל“ 1868/69 (שנה VII), גל' 19, עמ' 148.

עד כה. ואתה בטובך תסלח לעבדך, הנקרא בפיך „התמים“ (במכתבך להמשכלת מרים) (203).
קבלתי את הספרים מיד ה' בערמאנן והגעתי ליד המחברת מרים. את העשר עקו'
„שירי יהודה“ מכרה בסובאלק, ועוד נוסף עליהם אחד, אשר לקחה מידי פה, בשובה לביתה.
תשובתה על מכתביך האחרונים, גם המחיר בעד הספרים, תגיע אליך ע"י פאסט שני (ביום
ה' הבע"ל). לא יאחר, כי היום אחרה את מועד צאת הפאסט.

למן היום, אשר כתבתי אליך ע"י אשתך הכבודה, עד עתה לא עלתה בידי למכור
מ„ש"י" כ"א עקו' אחד, כי ידי היו מלאות עבודה באחרית ימי הקיץ לקומם את הריסות
מעמדי פה, למצוא תלמידים חדשים, תחת אלה אשר יצאו ממני לגימנאזיום. מהחמשה עקו'
„צרוך פרחים“ לא מכרתי ג"כ כ"א עקו' אחד במחיר 75 ק"פ, והנותרים שוכבים למעצבה
באהלי באין דורש ומבקש. את יתר מחברות ש"י אקוה למכור בהמשך הימים, ואז אבוא
עמך בחשבון ואשיב לך עד קשיטה אחת. הירליכסטון מכר בוויילק [אמיר] 3 עקו', וכסף
מחירים יגיע לידי אחר השבת.

מדי זכרי את האיש היקר והתמים הזה אודיעך, כי ע"פ עצתי בא מוילקאמיר הגו'
בחצי חדש אלול למצוא מקום מוצא למחיה. אחרי אשר נשא חרפת רעב הוא ובני ביתו
כל ימי הקיץ. אף הייתי בסומכי נפשו והבאתיו בצל קורתיו ואכל על שלחני כשלושה שבועות,
ובכל הימים האלה לא נחתי ולא שקטתי, עד כי הצליח חפצי בידי ומצאתי בעדו מנוחה
בבית אחד ממכירי, נכבד ונשוא פנים, אשר לו שלשה בנים, ויתן אותם על יד ה"ז (204)
לאמנם ולחנכם. ויהי בהודע הדבר הזה לראשי היעזואיטים בעירנו (אשר גם היא לא אלמן
מהם) — וישלחו איש אחד מקציהם להגיד להנכבד הנ"ל בשם הרב וראשי העדה, כי בל
יזיד לאסוף את „האפיקורוס“ ועוכר ישראל בעל „זרחות התלמוד“ בביתו; ובשמעו כדברים
האלה נפלו פניו וינער את חצונו ממנו, והאומלל, העני ונכה הרוח שב בפתי נפש לוילקאמיר
ממחרת יוה"כ (205). היאומן כי יסופר, אשר בעיר גדולה ורוכלת העמים כקאונא יקרה
כדברים האלה!?! — היום הרגיע האובד הזה את רוחי, בהודיע אותי, כי צלחה בידו למצוא
טרף לביתו גם בוויילק [אמיר].

הימים, אשר ישבתי בפאניעוויעז, נדמו בעיני כשנים, כי בימים האחרונים נהיתה
העיר הזאת לעמק רפאים שוכבי קבר; דומית מות שוררת בחוצותיה, כמו בעיר הגדולה
לאלהים רעמיגאלע; וכל מי אשר לו שלשים שקל כסף בכיסו יחשב בין עשירי העיר
וגדוליה, עד כי הייתי גם אני לאחד מגביריה; ועל כל צרה הבאה עליה יעריכו ראשי העיר
אותי ערך כסף לא־מעט. רומש רובץ תחת משאו מעלות השחר עד תצי הלילה, ובכל
עבודתו ימצא לחמו בצמצום ולא בריוח. יתר בעלי ההשכלה בעיר כהרב פ"פ (206) ומשיגח
בה"ס נרדמים בעצלתים בירכתי בתיהם באין מקיץ ומעורר.

אודך ואברכך, אדוני, כי פקדתני לשלום במכתבך האחרון למרים וכנית אותי בשם
טוב משמן; ואם תמים אנכי בעיניך, אולם בעיני היראים והחרדים לדבר ה' לא כן אנכי,
לי הם אומרים, כי מרבה אנכי מינים ואפיקורסים בישראל, ויתנו אות לדבריהם, כי כל
התלמידים, אשר יצאו מתחת ידי כל ימי שבתי פה, כולם באו בגימנאזיום, גם בני תופשי
התורה!

בעוד ימים אחדים יגיע לידי סי' „שלום על ישראל“ (207) מהמשוגע ואיש הרוח
צווייפעל. ואחרי קראי בו אגיעו גם לידך, אולי יתעורר החפץ כך להשיב לו על חלומותיו
ועל דבריו, אשר יתאמץ להפיץ דעת הבעש"ט בקרב ישראל. כי מי כמוך לוחם מלחמת
הדעת בימינו!

שמחתי מאד לראות את פני ידידנו היקר ואיש חמודות הר"ר סירקין ג"י, ובכל יום
מחדה אנכי בשמחה את פניו, ואתה — ראש שיחתנו, ויחד עשינו חונה לכתוב אליך ביום
אחד וע"י איש אחד, להזכירך ימים מקדם, ימי שבתנו יחד בפאניעוויעז.

גם את ספרך הקטן „עולם כמנהגו“ אתאמץ להפיץ פה ובערים הקרובות, ככל אשר
תהיה לאל ידי; וה' יצוה אתך את הברכה, ויברך את כל מעשי ידך, והיית בריא אולם
ותתענג על נעימות החיים, כחפץ ידיך ואוהבך הנאמן עדי עד

משה הכהן פראזער

(203) ראה „צרוך אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן“, עמ' 8.

(204) הערליכסטון (הוא מ. ל. ליליינבלום).

(205) השווה: „חטאות געורים“, כל כתבי מל"ל, 11, 261.

(206) פומפיאנסקי. ראה „העבר“, חוב' ט', עמ' 183, הערה 72.

(207) יצא בז'וטמיר ב' 1868.

אדוני היקר!

ידידנו ה' סירקין נתן על ידי, טרם נסעו מפה (ביום ד' העבר), מכתב להגיעו אליך ע"י הזדמנות ראשונה, וה' לא חקרה לפני ציר נאמן עד היום, ואולי נחוץ לך המכתב הזה, ע"כ הנני ממהר לשלחו ע"י פאסט. — ס' "שלום על ישראל", אשר שלחתי לך ביום 5 מחודש זה ע"י עגלון צעיר ושמו אברהם, בל"ס הגיע לידך. הס' תניא²⁰⁷ מהרב השגתי ג"כ ואשלחו ע"י הזדמנות בטוחה בזו השבוע. ואולי יצלה בידי להשיג גם ס' "נועם אלימלך"²⁰⁷ וקהל חסידים²⁰⁷.

מהק"מ²⁰⁸ מס' 10 גודע לנו, כי ה' צעדערוכיום יצא על פני ארץ לבקר את קהלות אחינו לדעת מעמדם בההשכלה. ואנכי קבלתי מכתב ממנו ביום 9 הזה, ומודיע אותי בו, כי לראשונה נוסע הוא לפ"ב דרך קורסק ומאסקוויא, לבצע שם ענינים אחדים, הנחוצים לו כעין הכנות למסעותיו, ובטרם תקרב השנה החדשה יסור גם אל קאָוּנאַ. הוא מבקש ממני ומכל ידידיו וסופריו לתמוך את מה"ע היוצאים על ידו במאמרים מזוקקים, שלא יצטרכו המפקחים על הרעדאקציע לתקנם. לא אוכל כעת לכתוב יותר משום טרדותי בבית ובחוץ, וה' ישפת שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. הנני מברכך ומוקירך

משה הכהן פראווער

P. S. ה' סירקין הגיד לי, כי כותב הוא לך ע"ד ס' "העלד וקאָוּוין"²⁰⁹, אשר בנפשו לקנות ממנו, ואם תמצא את המחיר, אשר יציב עליו, כשר לפניך, אז תודיעני נא במכתב ואשלחו אליך.

Kowno, d. 16. December 1868

אדון יקר!

ביחד את מכתבי זה יגיע לך מכתב גם מה' שאפיר אפאטהעקער, מענה על דבריך אליו אודות העלמה עהרליך, ודברי בזה יהיו אך למותר. ואותי בקש ה' שאפיר, כי אתור בעדך אומנת פדגוג אחרת אשר תהיה לך לרצון, אבל לא אדע, אם יצלח חפצי זה בידי, כי לא על איש כמוני מלאכה כזאת.

לו לא הודיעני ה' הירליכסטזאהן במכתב, כי פגע המקנא הנבהל אלקיענעצקי בכבוד ספרך "שירי יהודה" בכרמל נומ' 27²¹⁰, כי אז לא ידעתי אל מי ירזמן מליך במכתבך אלי²¹¹, יען אין להכרמל מהלכים בקאָוּנאַ, וחוץ עקו' אחד אין בכל העיר, ואין אתנו יודע מכל הכתוב בו. ואם יש את נפשך לשים דברים בפי להשיב לאלקיענעצקי כאולתו, אז עליך לשלוח גם את הכרמל מס' 27, 28 לידי לבל אכשל בלשוני, אך לא אדע באיזה מ"ע אוכל להדפיס את הדברים, אשר תשים בפי. הכרמל לא ידפיס את היוצא מת"י, כי עוין הוא אותי על אשר פגעתי בכבודו בהמליץ שנה עברה²¹², והמליץ" מי יודע אם יקבל דברים נגד

²⁰⁷ הוא הספר "ליקוטי מאמרים מאת ר' שניאור זלמן מלאדי (1747—1812).
²⁰⁷** חיבורו של ר' אלימלך מליז'נסק (1717—1786), מספרי-היסוד של החסידות.
²⁰⁷*** קובץ סיפורי נפלאות על הבעש"ט, תלמידיו ותלמידי תלמידיו, שלוקטו מתוך סיפורים בדויים. המהדורה הראשונה של הספר, שיצאה ללא ציון שנת-הדפוס ומקום הדפוס, נדפסה, לפי השערת ש. דובנוב (תולדות החסידות, תל-אביב תרצ"א, עמ' 385) בלבוב בתרכ"ו.

208) מה"קול מבשר".

209) הכוונה לספר "Illustrierte Weltgeschichte", מאת פ. ו. א. הלד (Held) וא. פון קורוויין (Corvin).

210) ש. פ. אלקעניצקי, "לא זה הדרך", "הכרמל" 1868/69 (שנה VII), גל' 27, עמ' 204.

211) ראה "אגרות יל"ג", ו, 140.

212) הכוונה לדברי פרוור ב"מכתב להמו"ל", "המליץ" 1867, גל' 49, עמ' 368—369; וטובים טובים המה [מאמרי "המליץ"] אלף פעמים ממאמרים רבים הבאים בכה"ע לבי, אשר אין שוה במ להדפיסם. בשולי מאמר זה (שם, עמ' 369) באה הערה ארוכה של צדרכונים, שבה תוקף הוא בחריפות את "הכרמל" ואת קובנו, בעקבות מאמרו בעתון זה (ראה "העבר", חוב' ט', עמ' 190, הערה 123). מאמרו הגדול של פרוור נגד "הכרמל" וקובנו לא נדפס ב"המליץ" מטעם שצוין במכתבו של פרוור מ" 8 ביאנואר 1868 (ר' "העבר", חוב' ט', עמ' 190).

סופר ממ"ע אחר. הלא נוכחנו לדעת זה כמה, כי קנוניא עשו המו"ל מ"ע לבי לבלי קבל דברי בקרת איש על מלאכת רעהו. ואולי באשר יהיה הר"ר אר"ז פה בעוד ימים אחדים — אערכה לפניו הדבר הזה. אולי יצא מגדרו הפעם ויקבל דברי.

לפני ימים אחדים קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, היושב כעת במאגדעבורג, ויבקש אותי לכתוב אליך בשמו, כי תבוא נא בדברים עם בעלי דפוס בית ראם בוולגא, אולי יהיה את לבם להוציא את ספרו „שלושה פרקים ממערכת הדומם“⁽²¹³⁾ (הושב על ידי מהרעדאקציאן של המליץ, ע"פ בקשתו) על אופנים ידועים. ואנכי שלחתי את הס' הזה אליו למג"ב ע"פ בקשתו, ליספו ולהיטיבו. לפי ראות עיני ומעוט ביגתי, ימצא ספרו חן בעיני נבוגי דבר, כי הענינים הנקבצים בו נכוחים למבין וישרים למוצאי דעת, וכתוב הדר הוא בשפה צחה וקלה.

אחשב לא למותר להעתיק לפניך בזה דברים אחדים ממכתב ה' סירקין אלי ע"ד הד"ר פהילפזאן⁽²¹⁴⁾, ואלה דבריו: „...בטח תשתומם גם אתה כמוני לשמוע, כי ה' פהילפזאן אשר גר פה בשלשים שנה, מעולם לא היה פה רב, כ"א מורה בבה"ס לבי ואך לתנם קרא את שמו רב, עד אשר נתנה הממשלה צו לבל יזיד לעשות כן, ואך לפעמים נשא מדברו כביהכ"נ ברשות ראשי העדה. הוא האיש ע"ה⁽²¹⁵⁾ גמור, אשר כמעט לא ידע קרוא עברית, ואך הוקירו פה את תכונתו וכשרונותיו להיות רידקטור, אך כל העדה שמהה כי נסע מזה. כל אלה הודיע לי הרב ד"ר ראהמער⁽²¹⁶⁾, ואחדים מאחינו פה, אשר דברתי עמם, העידו, כי כן הוא. ואנכי לא אבין, אם אמת בפי השמועה הזאת, כי לא ידע קרוא עברית, איך העתיק ויבאר מפרש ושים שכל את כתבי הקדש מתחלתם ועד סופם? בלי ספק הפריז הממלא מקומו ד"ר ראהמער על המדה בדבר הזה.

בשבוע העבר היה פה מוכר ספרים אחד מאיידטקוהנען הנקרא בשם „עלזאס“, אשר בל"ס קראת גם אתה את הודעותיו בנומ' האחרונים מ„המגיד“, ועשיתי עמו חוזה, כי יקבל ממחברותיך ש"י ומ"י סך 20 עקו', ע"פ המחיר אשר תקציב אתה, ותחתם יתן לך ספרי אשכנז או צרפת (ע"פ המחיר הקצוב בהקאטאלאג שלו), את כל אשר ייטב בעיניך. והיה אם כשר הדבר הזה לפניך, אז הואל נא לשלוח לי 10 עקו' „משלי יהודה“ ועשרה עקו' ש"י אקח מאלה הנמצאים ת"י ואשלחם אליו ע"י הודמנות בטוחה לאיידטקוהנען, ובימים אחרים אשיב לידך את הספרים אשר תקב בשם. אולי תמצא חפץ בספרי היינע או בארנע, נאטעה ועוד ועוד, גם ספרי צרפת, כל אלה נמצאים ת"י בכל עת. ס' בארנע בי"ב חלקים על נייר לבן וחזק מחירים 6 טהאלער, היינע 9 ר"כ. ואתה תדע, כי ה' עלזאס הנ"ל עושה זאת רק למענך, כי יקרו ספריך בעיניו, והוא ישלחם לאמטרדרם, כי האללאנדי הוא. בשלחך את הספרים — תשלח ג"כ מכתב קטן אליו למען ידע, כי עושה אנכי זאת ברשותך ורצינך.

עד היום לא נקרה לפני איש עתי לשלוח על ידו ס' התניא, אך לכך יהיה בטוח, כי בשבוע הזה אגיע אליך את הס' הנ"ל. ס' קהל חסידים לא אוכל להשיג, כי נמצא הוא בידי אחד מהחסידים הזקנים, אשר לא יתן אותו לעבור מסף ביתו וחוצה.

במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי עד היום עוד לא נתן דודך ה' שטערן מאומה בעד הס' ש"י, אך אשתו אמרה אלי לא אחת ושתיים (גם אם לא הזכרתי לה מאומה), כי תתן לי בקרב הימים משאת כסף להשיב לידך.

כותב אנכי בחפזון ובבהלה לבל אאחר את מועד הפאסט. והיה זה שלום לך ולכל מרבית ביתך עד העולם, כחפץ ידיך מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

P. S שכחתי להודיעך, כי המשכלת מרים נסעה ביום ה' העבר לחארשווא להביא את ספרה תחת הבקרת (צענוור) ולהדפיסו אח"כ גם כן בעיר הזאת, אם יצא נקי בהשפטו.

(213) השם המדויק של הספר בדפוס הוא: „שלושה פרקים מידיעת מערכת הדומם“ (ליפטסה 1869).

(214) לודוויג פיליפסון (Phillipson) (1811—1889), סופר יהודי-גרמני ועסקן ציבורי. יסד ב-1837 את כתב-העת Allgemeine Zeitung des Judenthums והיה עורכו במשך כ-50 שנה.

(215) עם הארץ.

(216) מוריץ ראמר (Rahmer) (1837—1904), רב וסופר יהודי-גרמני.

אדוני היקר, הר"ר י"ל גאָרדאָן נ"י, שלום לך !

על מכתבי, השלוח אליך ביום 16 דעצעמבער העבר, ביחד את מכתב ה' שאפיר עוד לא עניתני דבר, ולא הודעתני מאומה, אם כשר בעיניך הדבר להחליף ספרין "מ"י וש"י" על ספרי אשכנז וצרפת הנמצאים תחת יד המו"ס ה' עלזאס באיידטקוהנען. ואחרי קבלתי מאתו מכתב זה שני שבועות, והוא מבקש, כי אחיש ואמהר לשלוח לו עתה 10 עקז', כאשר עיניך תראינה במכתבו הקטן הרצוף פה, ובלי רשותך ודעתך לא אוכל למלאת חפצו. ע"כ יהיה נא מטובך להודיעני, אם להימין או להשמאל. מידידנו ה' סירקין קבלתי מכתב שני, והוא מצפה ג"כ לתשובתך בדבר ספרו "שלשה פרקים ממערכת הדומם", אשר הודעתך אודותיו במכתבי העבר. — בימים האלה הגיע לידי ס' "תפארת לבני בינה" (217) מאת ה' נאָטטלאָבער. אם עוד לא ראית אותו — אוכל לשלוח אליך על ימים אחדים.

בלי ספק קראת גם אתה את התשובה, הערוכה נגדי מאת נער אחד בהמליץ נו' 49, על הדברים המעטים, אשר יצאו מפי אודות הביבליאָטהעקא (218). הלא תשתומם לשמוע מפי, כי הנער ל' פריעדלאַנד, החתום על המאמר הנ"ל, לא ידע ולא יבין אף קרוא עברית כהלכה, והוא תלמיד בראזריאד (219) הראשון בביה"ס פה, אך מוריו נדיבי העם ושלומי אמוני ישראל (כאשר יכנס במאמרו) השתמשו בשמו שלא מדעתו ורשותו וידברו דבר בשמו שקר, אך אנכי גליתי שוליהם על פניהם וענית לנזכלים כאלה כאולתם, ואקוה, כי בנומ' 2 מהמליץ יודפס מאמרי זה (220). והאמת אגיד לך, כי משגיח ביה"ס גרשטיין ועוד מנהל אחד הרסו את הביבלי [יאטהעקא] בידיים, ויפזרו את הספרים, אשר אספנו בניעת אפים, לארבע רוחות השמים באין אומר השב, וימשלו ממשלה בלתי מוגבלת בבית העקד עד אשר הרסו אותו עד היסוד.

ה' צעדערבוים עוד לא בא לעירנו, וכפי הנראה עודנו הוא בפעטערסבורג, וכאשר הודיע ה' יומאטאוּ במ"ע "נאוואַע וורעמיא" (220) בא ה' צ"ב לפ"ב להשיג רשיון להוצאת מ"צ לב"י בשפת רוסיא, על ידו.

שאל נא אדוני את פי המשכלת מרים, היושבת כעת בווארשווא, אולי תואיל לחלק עשרה (או יותר) עקז' מספרך "שירי יהודה" בין מכיריה שמה, ואז אשלח לה מאלה הנמצאים עוד ת"י, ע"י הודמנות בטוחה מפה. — מתי תופיע מחברתך "עולם כמנהגו", הנדפסת ע"י "המליץ", לאור ? (221) האם עד כה לא מצא ה' צ"ב את ידו לשלוח אליך ? אתי אין כל חדש להודיעך, ומחלת הטיפהוס הפילה חללים רבים בעירנו. יום יום רפתה ידנו ותמוגג לבבנו, כי חרדת מות תבעתנו תמיד, מאין עוד פנות אל כל החדשות הנשמעות בארץ.

ואתה, היה שלום וברוך לעד, כברכת ידיך מוקירך ומכבדך כערכך הרם, המצפה

לתשובתך

משה הכהן פראזער

P. S. הענית דבר לאלקינעצקי כאולתו, או עוד תשים בפי דברים לענותו, כאשר היה עם לבבך ? את עלי הכרמל לא ראיתי עד היום.

(217) יצא בו"טומיר ב"1867.

(218) ב"המליץ" 1868, גל' 45, עמ' 331, פרסם פרוור רשימה בשם "בעצלתים ימך המקרה" בעניין מעמדה העגום של הספרייה ליד בית-הספר הממשלתי בקובנה. על כך באה תגובת ל' פרידלנד, שם, גל' 49, עמ' 364—365, ב"מכתב להמו"ל", שמטרתו היתה להפריך את דברי-הביקורת של פרוור. (219) המובן כאן: דרגה, שלב.

(220) המאמר "אולת כסילים — מרמה", "המליץ" 1869, גל' 2, עמ' 12—13.
(220*) "נזביה ורמיה" עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1869—1917. עד 1877 עתון ליבראלי; משנה זו ואילך נעשתה במה זו, בעריכתו של א. ס. סובורין, בטאון רוסי שוביניסטי ואנטישמי קיצוני.

(221) ראה למעלה הערה 178. — אמנם בהודעתו "ללוקח" החוברות המיוחדות, "המליץ" 1868, גל' 34, עמ' 259, מבשר צדרכוים, שהסיפור "עולם כמנהגו", יצא מתחת מכבש הדפוס; אך משום-מה נשתתה הפצתו ברבים, כנראה, עד סוף 1870. ראה: "צדור אגרות של פרץ סמולנסקין אל יהודה ליב גורדון", בעריכת ג. אלקושי, ירושלים 1959, עמ' 12; אגרות יל"ג, א, 167—168. במכתבו של גורדון למ. מארקל-מוסזון מיום כ"ב באייר תר"ל [11 במאי 1870] מבקש הוא ממנה להחזיר לו את הטופס של "עולם כמנהגו", ששלח לה, "כי העקו. הוזה יחיד ומיוחד הוא לי, ואין לי אחר בלעדיו" ("צדור אגרות" וכו', עמ' 23).

אדוני היקר!

הפעם יהיו דברי אליך מעטים, כי יושב אנכי משמים על הארץ, במות עלי אבי היקר ביום ה' העבר בעיר יאנאווע, איש, שחוברו בו יחד תורה ודרך ארץ, ענוה וצדקה, תם וישר⁽²²²⁾. ויעזב אחריו לאנחות (מלבד אותי ועוד בן ובת נשואים) שלשה ילדים קטנים ואשה חולה, היא אמי השוכבת על ערש דוי, ובביתו אין מאום, כי כל ימיו התעסק באומנות המלכדות, המקפחת שכר כל העוסקים בה. — סוף דבר הגני עתה כגבר עברו יין, מבלי דעת לבקר דבר במשפט ובסדרים, וע"כ תסלח לי בטובך, אם דברי לעו.

אתמול קבלתי מכתב מידידתי המשכלת מרים, ותדרש ממני, כי אשלח לה 10 עקו' מס' „שירי יהודה“ למכרם בווארשויא, ואנכי שלחתי בשבוע העבר סכום כזה לה' עלזאס, ולא נשאר בידי כ"א שני עקו', ע"כ הגני ממהר להודיעך, כי תשלח לה אתה ממקום שבתך ישר לווארשויא על שמה וכתבתה הנודעת לך את העשרה עקו', אשר היא דורשת.

מה' עלזאס קבלתי ג"כ מכתב, ויודיעני, כי קבל את העשרה עקו', „שירי יהודה“, וגם שלח מעט מהספרים, אשר דרשת, ע"י ספעדיטער⁽²²³⁾ אחד ויגיעו לידי בשבוע זה, יאת הנותרים ישלח לי בשבוע הבע"ל. ולבך, אדוני, יהיה נכון בטוח, כי לא אתן לה' עלזאס לקפח שכרך אף קשיטה אחת, כי איש מרום, ה' אנשיל מארקעל, עומד לימיני בדבר הזה, וע"פ דברו עשיתי מסחר את ה' עלזאס, והוא ערב בדבר, ומלבד הספרים אשר דרשת עוד אקבל כסף מזומן מה' עלזאס, אשר יעלה מחיר ספריך יותר על מחיר הספרים אשר דרשת. אתמול בבקר באתי מייאנאווע, ועד יום הרביעי שבוע זה לא אוכל צאת החוצה, ואיני יודע אם הביא ה' קאנצל את העשרה עקו', „משלי יהודה“. ואם עוד לא שלחת עד היום, אז תמהר נא לשלחם אלי.

לידידנו ה' סירקין עוד לא השיבותי דבר מהטעם הנזכר בראשית מכתבי, וזה כשני שבועות אשר לא ידעתי מנוחה ויגעתי באנחותי.

אסיף לכתוב אליך כאשר אנוח מעט מעצבי ורגזי, והיה זה שלום לך ולביתך עד העולם, כחפץ ידיך מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

קאָווא, 24 פעברואר 1869.

אדוני היקר!

בזו השבוע קבלתי מכתב מידידנו ה' סירקין, ויודיעני, כי מדפיס הוא בלייפציג ספרו „ג' פרקים ממערכת הדומס“, אחרי אשר חברת „מרבני ההשכלה“ בס"ט פ"ב תומכת ידו כמשען כסף סך 75 ר"כ, וה' האראץ גינצבורג⁽²²³⁾ בסך 20 ר"כ, ל' ראָענטהאל⁽²²⁴⁾ 10 ר"כ, ע"פ הצעת ה' זייבערלינג⁽²²⁵⁾, על ידי ה' צעדרבויס נ"י. — במכתב הזה מצאתי דברים אחדים אודותיך, והגני מעתיקם לפניך פה בקצור גמרץ, כי בעוד חצי שעה והפאסט לא תקבל עוד מכתבים לשלוח היום. ואלה דבריו: „מה' גארדאן לא קבלתי כל תמונת אות עד הנה, ואתה מהר לכתוב לו, אולי יש את לבבו עתה להדפיס איזה מספוריו. אני נכון לקחת עלי את הקארעקטורע של הנצרך להוצאת ספר בלייפציג (מלבד ההוצאות!) והמשלוח לרוסיא יחד עם ספרי, אך באופן שלא יגדל יותר מבאגען⁽²²⁶⁾ אחדים, כי ימי שבת פה בלייפציג לא יארכו יותר משה שבועות, ובחדש מאי אשוב לנגב רוסיא, וככל אשר יאמר אעשה בספריי“. והוא מבקש ממני ג"כ להודיע לך אדרעסא שלו החדשה, אשר אנכי מעתיקה לפניך בשולי המכתב.

(222) דמותו הרוחנית תוארה על-ידי פרוור ברשימתו האוטוביוגרפית, שנתפרסמה ב„המליץ“ 1895, גל' 81, עמ' 2. (223) spediteur — אכספדיטור, שגרן.
(224) הוראץ (נפתלי הרץ) גינצבורג (1833—1909), עסקן ציבורי ונדבן.
(225) ליאון (יהודה לייב) רזונטאל (1817—1887), עסקן ציבורי ונדבן.
(226) יוסף זייברלינג (? — 1882), צנזור ועסקן ציבורי. (226) גליונות.

ה' בערמאנן היה בעוכרי, כי לא הגיעו הספרים הנשלחים לי מה' עלזאס אליך עד היום; הוא הגיד לי בבואו, כי לא יתאחר פה רק ב' או ג' ימים, וע"כ לא הפשתי ודרשתי כל הזדמנות טובה או רעה להגיע הספרים אליך; והנה זה עשרת ימים כאשר נסע לוויילנא ועוד לא שב, ובזו הרגע דרשתי אחריו במשכנו, ויגידו לי, כי בל"ס יבוא ביום מחר. ואלה הספרים, הנמצאים אתי בערך: 10 העפטע (227) איזאבעללא (11 228), 18 העפטע „אונטער דעם שליער עט"צ, 2 העפטע העסטליין (229). ספרי שעקספיר ויתר החוברות מאיזאבעללא יגיעו ג"כ פה, באלה הימים ע"ש בעל ידידתנו מארקעל. מן העשרים עקז' שירי יהודה, הנשלחים ע"י ה' בערמאנן, נתתי לה' עלזאס 15 עקז', והמחיר מספריך, העודף על מחיר הספרים השלוחים מה' עלזאס, קבלתי במזומנים ממש, ע"ז הדרך אשר אכתוב לך בארוכה ע"י ה' בערמאנן. והנה נמצא אתי כעת טך עשרה ר"כ בערך (עם השלשה ר"כ מדודתך הג' שטערן), וע"י ה' בערמאנן תקבלם ביחד את הספרים.

„ס' פויל עט ווירגיניע (320), איללוסטרירט" איננו נמצא כעת ת"י ה' עלזאס ולהוציא מן פאריז יקר מחירו עד לחמשה ר"ט (231) (מכורך), וע"כ משכתי את ידי ממנו. ידידתנו מארקעל בוא תבוא היום לביתה מווארשא, ויחד נכתוב אליך מכל וכל. הנני יושב בבית אחד מאהבי אצל בית הפאסט וכותב אלה הדברים בזעת אפים, ולא אוכל לכתוב יותר.

ע"ד אשר שאלת, אם תוכל לסור אל בית ה' שטערן בבואך פה, יפלא בעיני מאד, לשאלה זו מהעושה? כבודך חדש עמהם כמאז, והמה דורשים שלומך בלב ונפש, ובכל עת יזכירו שמך לתהלה ולתפארת. ע"ד הנכבדות לא עלתה בידי לקחת דברים עם בעלת הבית, כמסיח לפי תומו, כי בכל עת בואי שמה אמצא אספת אנשים ונשים. בבואי עתה בבית הפאסט לקחת קאנווערט (232) ראיתי תחת תיבת הזכוכית מכתב שלוח אליך בחותם R.R., ופקיד הפאסט הגיד לי, כי לא יושלח מפה, יען כי משקלו יכבד מלאטה. ע"כ הוספתי עליו שלומים עוד 10 ק"פ, וביחד את מכתבי זה ילך גם הוא היום. בקבלך אותו תודיעני, אם שוה הוא השלומים הזה, ואם ראוי הוא לחרד עליו כל החרדה הזאת, וממי הוא?

שלום לך כל הימים! ידיך ומכבודך

משה הכהן פראזער

22

קאזנא, 13 אפריל 1869.

אדוני היקר!

עד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך דברים אחדים מרוב עמל וטרח; תלמיד הישנים יצאוני לבוא בגימנאזיום, ומה רבה היתה העבודה כעת לרפא את מעמדי ההרוס עד היסוד בו! ובכל עמלי שעמלתי לא עלתה בידי לקומם סוכתי הנופלת, כי ת"ל יושבי קאזנא רואים את הגולד, ויחישו מעשיהם ללמד לבניהם לשון וספר מבני נכר הארץ, ומלמודי שפ"ע יעלימו עיניהם, ובכן מלמדי בני ישראל כמוני ימעטו וישחו מיום ליום. משכרתי בקיץ הזה עולה רק למאה וששים ר"כ, תחת אשר בשנה העברה עלתה ליותר ממאתים ר"כ; ולו בא הקץ על המלמדים פעם אחת, כי אז נערתתי גם אנכי את חצני מהעבודה הכבדה הזאת, וביקשתי לי משמרת עבודה אחרת, או שלחתי במסחר ידי, והייתי גם אנכי ככל האדם בריא ושלם בכל איברי, תחת אשר עתה ארד מטה מטה מאין פנות אל עולם המפעל והמעשה, כי יד ההרגל עלי חזקה.

(227) חוברות.

- (228) הספר „Isabella II", נזכר במודעה של מוכרי הספרים א. אלזאס מאיידטקונן ב.המגיד 1868, גל' 51, עמ' 408, וב„אגרות יל"ג", I, 135, ללא ציון שם מחברו.
 (229) ברשימות ב.המגיד וב„אגרות יל"ג" (ראה למעלה הערה 228) צוינו בין השאר: Hesslein: Die gnädige Frau, unter dem Schleier der Nacht. ב. הסליין (1818—1882), מספר גרמני. — „עט"צ" = etc., קיצור של et caetera, היינו, וכולי.
 (230) „Paul et Virginie" (1788), הוא סיפור, המצדד בשיטת החינוך הטבעי, ברוחו של י"י רוסו, מאת הסופר הצרפתי י. ה. ב. דה סן-פייר (Saint-Pierre). (1737—1814).
 (231) Reichstaler, מטבע גרמני.
 (232) מעטפה.

מכתבך ע"י חתן ה' קאנצעל גם תכריך הספרים באו לידי, ומסרתי את הציממערר מאנן 233) לאיזאק שטערן, כמצותך עלי. הספרים, אשר לך אצל אשת ה' סירקין, תקבל בקרב הימים ע"י ה' קאנצעל. דורך ה' שטערן יושב כעת בברלין לרפא את עיניו, ובקרב ימים אחדים ישוב לביתו, ועמו יבוא גם ידידנו ה' סירקין, ומפה יעשה (זה האחרון) דרכו לקיעו להשיג משמרת כהונה באחד מבתי הפאבריקען מצוקער 234). — פריעדעריקא עודנה יושבת בבית אביה ומצטה להנשא, כי עד היום לא הוכיח לה ה' איש כלבבה לראות חיים עמו עד העולם.

השיבותיך דבר על כל אשר שאלת ממני. וגם אשר לא שאלת אגיד לך, כי העיר קאוונא תרתיח עתה כמצולה בלב ים, או כקדרה העומדת על גחלים בוערות, לרגל הדפסת המאמר „נוספות לארחות התלמוד“ 235) מהעני והאביון ה' ליליענבלום, הקורא לריב את השו"ע ונושאי כליו ואת החרש והמסגר ההולכים בעקבותיו. כל אשר לו פה ולשון ישיח בבעל המאמר, אשר ידה אבן בגדולי ישראל מאורי הגולה. הרב דפה (הוא בן לאיחכם) מתאנח בשברון מתניים על כבוד השו"ע כי גלה ועל קדושתו כי נטלה ממנו, וכאשר שמענו הוא מיסד פה אגודה אחת מעגלי מרבק להשיב דבר להמחרף את מערכות אלהים חיים. סוף דבר: מיום אשר החלו סופרי „המליץ“ לצאת ביד רמה נגד כל ישן נושן עוד לא נהיה רעש כזה בתפוצות ישראל. יושבי ווילקאמיר ישתבחו בעירנו, כי יגרשוהו מעירם, אף יכוהו מכות נאמנות ליסרו שבע על עז מצחו וזדון לבו, אבל ידענו את הגבורים האלה ואת שיחם, כי אין כוחם אלא בפה. — לו ידעת את ה' ליליענבלום פנים בפנים וראית את דרכו, ערך בגדיו הארוכים, זקנו הארוך ויראת ה' אשר על פניו, כי אז השתוממת גם אתה לשמוע קול חוצב להבות אשר מפיו, כקולו אשר שמענו במאמרו „נוספות“. ולו ידעו אויביו בנפש, עדת החשוכים וכל מורדי אור, את צדקתו ותם לבבו, ענותו וטהר ידיו, כי אז השיבו מהרון אפם, ולא התנפלו עליו כזאבי ערב; אז נוכחו לדעת, כי רק רוח הזמן דובר בו, ומלתו על לשונו, וכל עמלם ויגיעם לשים מתג ורסן בפיו יהיה לריק, כי יד העת החיה יזממה!

צר לי מאד כי לא אוכל למלא חפצך להשיג אומנת ומורה לבית ספרך; חקרתי ודרשתי בשבע חקירות ודרישות זה כמשלש ירחים בכל קצות העיר, וכל עמלי היה לריק, כי מעטות ורעות הנה בקאוונא אומנות, אשר כלו חק למודן באחד מבתי הספר לנשים. אין דרך אחרת לפניה כ"א לכתוב למיודעך בוזילנא, כי ימציאו המה לך את אשר אתה מבקש. הנני מסגיר פה חשבון מהספרים, אשר שלח לך ה' עלזאס, העולים למחיר 8.23 ר"כ. ע"פ החשבון הזה נותרו בידך 3.23 מהעשרה ר"כ, אשר שלחתי לך ע"י ה' בערמאנן, לחשבון אשר ביני ובינך. במכתב שני אבוא גם אנכי עמך בחשבון מפרש מממכר ספרך על ידי. עוד לך לקבל עשר חוברות מאיזאבעללא מיד ה' עלזאס, אשר יגיע ליד ה' מארקעל בקרוב, וכעת תקבל 10 שעקספיר, 4 באנדע, 10 עקז' משלי יהודה, ועליהם שתי ידידתנו מרים נוספות 10 עקז'. „היהודים באנגליא“ לחלקם בין מכיריך במחירם הקצוב של 75 ק"פ. תברך נא את אשתך הכבודה ואת בנותיך המשכילות גם את בוגך בשלום, טובה ורב ענג. ושלום לך כל הימים. כחפץ ידיך מברכך ומוקיר שמך ודרכך

מישה הכהן פראזער

14 אפריל.

מוסגר פה מכתב לה' יחזקאל בערמאנן. המציאהו נא לידו ממש מהרה, כי דבר נחוץ הוא לטובתו.

ידידך הנ"ל.

(233) הכוונה, כנראה, לאחד משני ספריו של הסופר הגרמני ב.פ.ו. צימרמאן (Zimmermann) (1807—1878):

1) Geschichte der prosaischen und poetischen Nationalliteratur, 1846,

2) Geschichte der Poesie aller Völker, 1847.

(234) בית־חרושת לסוכר.

(235) „המליץ“ 1869, גל' 8—12 (עמ' 61—63, 67—69, 76—77, 86—87, 91—92).

אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י שלום!

מכתבך²³⁶ עם ס' החלוץ ע"י ה' עליאשאו קבלתי, ויפלא בעיני הדבר, כי קבלת ר"ק י' חוברות מאיזאבעללא 11. הן אנכי שלחתי, כמדומה לי (קרוב לדאי), ט"ו חוברות, צרורים וחתומים בתכריד אחד לבדו, כפי אשר קבלתי מיד ה' עלזאס, ולא אאמין, כי חלו בהם ידיים, בהיותם ת"י ה' בערמאנן, או נאבדו בדרך, כי בל"ס הגיע התכריד אליך חתום בחותמי כאשר יצא מת"י; אבל בשבוע זה יבוא ה' עלזאס הנה, ונדע אל נכון פשר דבר, ואולי משגה הוא אתי.

הנני שולח לך בזה ע"י חתן ה' קאנצעל הספרים, אשר היו ת"י אשת ידידנו ה' סירקין, גם מכתב מידידנו זה עם ר"כ אחד. את המכתב הזה כתב ביום ה' העבר, ולפנות ערב ראיתי את פניו כיום ביום, ויגד לי, כי עוד יתמהמה פה שבוע תמים, וביום הששי בבקר בקרתי אותו שנית, ותגד לי אשתו, כי בבקר השכם נסע לפעטערסבורג, כי באה אליו טעלעגראמא בלילה לשים לדרך פעמיו. וטרם נסעו שם דברים אחדים בפי אשתו להגיד לי, וגם צוה עלי לכתוב אליך בשמו מנסיעתו זאת, וכי יודיע אותנו במכתב שרש דבר הנסיעה בפתע פתאום. בל"ס באה אליו בשורה לקחת משמרת כהונה באחד מבתי חרשת המעשה, אשר אמר אלי ימים אחדים לפני זה. יהי ה' אלהיו עמו!

ע"י ה' עליאשאו הנני שולח לך ג"כ 4 כרכים (8 טהיילע) מיעאן פויל²³⁷, אשר לקחתי אצל ידידתנו מרים, וככלותך לקרא בהם אשוב ושלחתי אליך את החלקים הנותרים. אולי תמצא חפץ בספרי היינע, באַרנע, זאפהיר²³⁸. אוכל ג"כ להגיעם אליך מאוצר ספרי ידידתנו הנ"ל.

קול מר צורח נשמע מווילקאמיר ע"ד מאמר „נוספות לארחות התלמוד" מה' ליליענר בלום. ביום ב' דהג השבועות נאספו אספה גדולה מיושבי העיר בבית הרב (שור אוכל בשר), החונה שם, ויגזרו אמר לשלח את ה' ליליענבלום מן העיר ע"י פריגאוואר²³⁹. כדרך אחינו ב"י, עם חכם ונבון, בכל מקומות מושבותיהם בארץ רוסיא. וימהר ה' ליליענבלום להודיע אותי זאת במכתב, ואנכי עם עוד אחד מידידי פה, ה' סענדער פארט²⁴⁰, מהרנו להודיע זאת לבעלי הקאמיטעט²⁴¹, למען יתישו עזרה להאומלל האובד הנדח. ובו ביום שלח הד"ר שאפיר (כי האפאטהעקער ה' שאפיר כעת בוויילנא) טעלעגראמא לאחד מיושבי ווילקאמיר, כי ישקיט את רוח ה' ליליענבלום לבל יירא רע, אף יסוככו עליו מכל אויב ושטן. בערב יום ההוא (יום ד' העבר) הלך ד"ר שאפיר²⁴² וה' אבעלסאהן²⁴³ להרב הג' דפה ויגלו את אזנו מכל הנעשה, ויגידו לו, כי אם לא ימשכו יושבי ווילקאמיר, והרב בראשם, את ידיהם מה' ליליענבלום, אז עוד בלילה הזה ילכו להוויצע גובערנער*²⁴³ להודיע מכל הנעשה. והרב התחלחל מאד (כדברי רב שמואל) ויערוך תיכף דבריו ע"י טעלעגראמא להרב דווילקאמיר גם לטאראפני, כי ישמרו נא לנפשותם, ולא יזידו לשלוח יד בליליענבלום, ואנכי ערכתי שני מכתבים לשני הרבנים (כי גם זה האיש טאראפאני רך לב הוא, ולא יוכל להתנגד אל מעשי מנהיגי העיר) להזהיר אותם לבלי יתגוללו ויתגפלו על ליליענבלום מן מרה תהי אחריתם; ועל שני המכתבים האלה באו עה"ח הד"ר שאפיר, ה' אבעלסאן, הבאנקיער גוסטאו טיקטין²⁴⁴, הוגא גאברילאוויץ אפאטהעקער²⁴⁵. המכתבים האלה יצאו מפה ע"י רצי המלך ביום ה', וביום הששי לפנות ערב קבלתי טעלעגראממה

(236) מכתב זה לא נשתמר.

(237) „Jean Paul", הוא שמו הספרותי של יוהאן פאול פרידריך ריכטר (Richter) (1763—1825), סופר גרמני. סאטיריקן.

(238) מוריץ גוטליב (משה) סאפיר (Saphir) (1795—1858), סופר-הומוריסטן גרמני (ממוצא יהודי). (239) פסק-דין.

(240) אלכסנדר פורט, ממשכילי קובנה. ראה פרטים עליו ב„חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 261, וכן ברשימתו של ליליענבלום „לזכרון" בירחון „אספת חכמים" (תרל"ח), חוברת 4, עמ' 52—53.

(241) לוועד של „חברת מרבי השכלה".

(242) הוא ה„ד"ר טבריאלי שרף" ב„חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 271.

(243) „שמואל האבלוני", שם.

(243*) סגן המושל.

(244) „אבגוסט די גדין", „חטאות נעורים", כל כתבי מל"ל, 11, 271.

(245) „רוקח גואה הגרבוני", שם.

מליליענבלום, כי ה' טאראפאני משתדל ומתאמץ להשיב המת יושבי העיר מעליו, אך היראים והמקנאים עודם עומדים על עמדם בקשיות ערף. יושבי עיר ווילקאמיר חפצים לתת לו חמשים ר"כ למען יצא מאת פני העיר, ולא ירבה בה כופרים, וכן היה גם דבר ה' טאראפאני אליו. אך אנכי כתבתי לו, בשם בעלי הקאמיטעט²⁴⁶, כי לא יאבה ולא ישמע להם גם אם ישקלו על ידו שלש מאות כסף, ואם מצבו שמה ברע הוא יודיע אותם במכתב, והמה יתמוכו בידו, ככל אשר תהיה לאל ידם. — מחכה אנכי למכתב ה' ליליענבלום ביום ג' הבא, לדעת אחרית דבר; וכפי הנשמע, היתה אתמול אספה גדולה בוויילק [אמיר] עוד הפעם אודות הדבר הגדול הזה. פרטי הדבר הזה אודיעך במכתב שני, כי לא אוכל כעת לכתוב יותר. בקבלי מכתב מליליענבלום, ויודע הכל על נכון, אמהר להודיע מזה בהמליץ. בכתבי הדברים האלה באו לידי מכתב מה' עלזאס, ויודיע אותי, כי יתר החוברות מאיזאבעללא ישלה בקרוב. ע"ד הס' האשכנזי²⁴⁷, אשר אמרת במכתבך למרים, לא הגיעה עוד תשובה נכונה מה' עלזאס.

הגני ממהר לחתום את מכתבי לבל אאחר את ה' עליאשאוו. ושלום לך ולביתך, כחפץ מכבדך ידיך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

24

קאָוונא, 23 יוני 1869.

שלום וברכה לך, אדוני היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!

באין כל חדש אתי להודיעך, שמתי יד לפה ואדום זה יותר מירח ימים, עד בוא דבריך המעטים אלי במכתבך לידידתנו מרים²⁴⁸. שמעתי את קולך מדבר אלי לשלום, והשיבותי אל לבבי, כי לא כן עשיתי עמך, והגני שב לפניך היום בתשובה שלמה, ואתה כרחום סלח לי!

ממכתב ה' מארקעל איש-מרים, הסגור בזה, רדע, כי המו"ס ה' עלזאס, אשר הרעיש את הארץ בהודעותיו מבית מסחרו בהמגיד, פרש כנסיו לעוף לארץ אחרת, ולא נודע מקומ איה; ובכן תקותך למצא על ידו כפר ופדיון, "למשפחת חובלי-הים"²⁴⁹, הכלוא בארגון זה כמה, נשארה מעל. בעד החוברות האחרונים מאיזאבעללא II אקבל מיד ה' מארקעל בחזרה עקו' אחדים מס' "שירי יהודה", המוצלים על ידי כאוד משרפה.

מידידנו ה' סירקין קבלתי מכתב ביום ע"ש העבר. כעת הוא עודנו יושב בס"ט פ"ב, ובעוד ימים אחדים יכע לקיעו בתור פקיד על נכסי הג' גינצבורג בגוב [ערניא] הזאת. פרטי המשמרת, אופיה ותנאיה, גם משכורת ה' סירקין לא אוכל לדעת כעת אל נכון, כי שתומים וחתומים המה כל דבריו. במכתבו זה הוא מברך גם אותך בשלום, ושואל אותי, אם שלחתי את מכתבו אליך (אשר בל"ס קבלת אותו אז ע"י ה' עליאשאוו). כן הוא מבקש ממך, כי כעת תשלח לו מכתביך ע"י אשתו בקאָוונא עד אשר יביא אל המנוחה ואל הנהלה, או אז יודיעך כתבתו. ואתה תוכל להגיע מכתביך אליו ג"כ על ידי, כי גם אנכי שולח מכתבי אליו סגורים במכתבי אשתו.

במכתבו הנזכר הוא מספר לי, כי המאגיסטער הגדול הח"י²⁵⁰ בעולם התהו כתב ספר קטן בלשון עברית ורוסית, המדבר כולו בשבח ותהלת החייט הנודע לשם ע"י עשרו

(246) הוועד של "חברת מרבי השכלה" בקובנה.

(247) הדברים אמורים בכתב-היד, הנזכר להלן בהערה 249.

(248) ראה "צורר אגרות יל"ג אל מרים מארקל-מאזעסזאהן", עמ' 16—17.

(249) במכתבו למ. מארקל-מוזסזון ("צורר אגרות" וכו', עמ' 16—17) ביקש גורדון ממנה, שבעלה, אנשיל מ—מ, יבוא בדברים עם מוכרי-הספרים א. אָלזאס מאיידטקונן בעניין הוצאת התרגום הגרמני, פרי עטו של גורדון, של הסיפור "מנורת זירוש" מאת הסופר היהודי-רוסי הידוע יוסף (אויס) רבינוביץ (1817—1869), עורכו של ה"ראסווייט" הראשון (1860/61). במכתב זה מודיע גורדון: "אנכי שיניתי את שם הספר וקראתי לו בל"א [בלשון אשכנז] "Die Matrosenfamilie". מתוך מכתב מאוחר יותר של גורדון למ. מארקל (שם, עמ' 18) ניתן אולי להסיק, שאלזאס נענה בחיוב לפנייה.

(250) הכוונה לח. י. גורלאנד, הנזכר ב"העבר", חוב' ט', עמ' 180. הערה 45, שהיה נוהג לחתום על מאמריו בעתונות העברית, "אני איש ח"י גורלאנד בס"ט פ"ב". א. א. קובנר גלג על חתימה זו בספרו "צורר פרחים", עמ' 90—91.

פנחס ראזענבערג²⁵¹). הס' הזה נדפס באותיות גדולות ועל נייר יקר. שם נמצאו כל המאמרים, אשר כתבו אוילי אדם בכסף מלא בס"ע המגיד, המליץ הלבנון. אוי לאותה בושה! צחוק עשו לנו שני המבקרים ההדשים ה' קאוונער וה' פאפירנה^{251*}, אשר יצאו שניהם כאחד לבקר את ס' „האבות והבנים“^{252**} לאברמאז'יטץ; ה' פאפירנה מברך את המחבר ואת ספרו בקול גדול בהמליץ²⁵² ואומר, כי עוד לא בא כבשם הזה בליטרטור העברית, עד כי גם הע"צ²⁵³ לה' מאפו ז"ל לא יגיע לקרסוליו, וה' קאוונער משפיל את כבוד הס' הוזה עד לעפר, במה"ע *День*²⁵⁴, גומער 2, ואומר, כי עומד הוא למטה מכל בקרת²⁵⁵! אנכי הצעיר באלפי, אשר קראתי זה לא כבר את ס' „האבות והבנים“ בל"ע, אנכי לא מצאתי טוב טעם ודעת בס' הוזה, וכל התהלות והתשבחות הנגלות והנסתרות, אשר פורו סופרי „המליץ“ להמחבר, לא הטו את לבבי אליו, והנני קורא בקול גדול: „ישר כחך קאוונער ותנוח דעתך שהנחת את דעתי!“

כמדומה לי, שהודעתך במכתבי העבר (אחר חג השבועות) ע"ד הרדיפות אשר ירדפו הנוכלים והצבועים בוילקאמיר את ה' ליליענבלום בעד מאמרו „נוספות לארחות התלמוד“. האומלל הזה יושב אל עקרבים בעיר ההרס הזאת, ולא יאמין בחייו, כי הרב המו"ץ וכל ההולכים על ארבע, הסרים למשמעתו, התירו את דמו, ובכל יום ויום יתקלסו בו גערים בחוצות ויברכוהו בברכת המינים, מלבד כל כתבי חרפות הנדבקים למאות בכל פנות העיר ועל כותלי ביהמ"ד ובית המרחץ ובבתי המהראות, המרתיחים את העיר כמרקחה. — יושבי העיר כתבו עליו כתב שטנה, כי מסית הוא ומדיח את בני העיר לכחש באלהים וכו' וכו', ויחתמו עליו אנשים רבים, וישלחו את כתב השטנה הזה להג"ג²⁵⁶ בוילנא. גם הושענדראר מסקי מאיאר²⁵⁷ בוילקאמיר יודע מכל הנעשה, אף שלח לקרא את ה' ליליענב[לום] אליו, וישאלהו להגיד לו פשר דבר על מה חרי האף הגדול הזה, וישיבהו ה' ליליענבלום דברים כנים ואמתים על כל שאלותיו, אשר שאל על הסדר, והושענדרארמ[סקי] מאיאר כתב את כל דבריו על ספר, ויבטיחהו, כי יודיע מכל הנעשה לו לשרים הגבוהים והנכבדים. ואת ה' טאראפני בקש, כי יעתיק לו את מאמר ה' ליליענבלום בל"ר²⁵⁸ למען יוכל להודיע את תכן המאמר להג"ג. אך לפי מכתב ה' ל"ב אלי, משך ה' טאראפאני את ידו מהעתיק, כי ירא הוא את המקנאים הנבהלים בעירו.

ע"פ בקשתי נתנו לי בעלי הקאמיטעט פה סך 25 ר"כ לשלח לה' ליליענבלום, כי עניו ומצוקתו עלתה עד מרום קצה. ובהודע הדבר הזה להחרדים צעקו חמס ושד על מנהלי הקאמיט[עט], אף נתכה חמתם עלי ועל כל העוזרים את האפיקורס הזה, אבל מקולם לא אחת ומפניהם לא אחתה אני!

את כל המכתבים, אשר הגיעו לי מידידי ה' ליליענבלום ע"ד רדיפותיו, גם הטעלעג' ראממען והמכתבים, הנשלחים מקאוונא לוילקאמיר, ועוד מכתבים מאנשים פרטים אודות זה, הכל כאשר לכל, שלחתי לה' צעדערבוים לעשות מהם מרקחת במ"ע „המליץ“ למען כסות קלון פני הצבועים והחשוכים, או אז ישימו יד לפה וידומו גם רבני ארצנו, אשר פרשו מוטות כנפיהם במ"ע הלבנון²⁵⁹ לחרף ולגדף את ה' ל"ב וחביריו. אבל מי יודע אם ישמע ה' צ"ב בקולנו.

הקראת את המאמרים במ"ע „הלבנון“ ע"ד הנביא מתימן²⁶⁰, המבשר על ביאת המשיח במהרה בקרוב? הגם במקום מושבך ישתו וישכרו אחינו מרוב ששון ושמחה, כאשר

251) ספר זה אינו נזכר ברשימת פרסומי גורלאנד ב„ספר זכרון“ (וארשה 1889), עמ' 137, ואף אינו נמצא בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים.
 251*) אברהם יעקב (1840—1919), מבקר, כותב זכרונות ומורה עברי.
 251**) הספר הנדון יצא באודיסה ב-1868.
 252) „מאמרי בקרת“, „המליץ“ 1869, גל' 16, עמ' 116. (253) הסיפור „עיס צבוע“.
 254) שבועון יהודי בלשון הרוסית, שיצא באודיסה בשנים 1869—1871, בעריכתו של ס. אורגשטיין.
 255) „דיין“, גל' 2, עמ' 29—31. (256) לגוראל-גוברנאטור.
 257) ראש הז'אנדארמים. השווה „חטאות נעורים“, כל כתבי מל"ל, 280—281.
 258) בלשון רוסיה.
 259) „הלבנון“, כתב-עת, שנוסד ב-1863 עלידי יהיאל בריל (1836—1886) בירושלים. משנת 1865 ואילך יצא בטאריס ובמיינץ. הוצאתו נפסקה ב-1881.
 260) „חדש מתימן יבא“, „הלבנון“ 1869, גל' 12, 24, 26, 28, 29.

ישתו אחינו היושבים בסביבות קאָוונא? דמי ירתח בקרבי בהזכירי את „הלבנון“ ואת כל הנהשים השרפים, גם יתושים ופרעושים וכל שרץ העוף אשר קננו בו! שלום לך, אדוני, ושלום לאשתך ולבנותיך ולבנך ולכל הקרב אליך, כחפץ ידידך ומכבדך, אהבך מקרב ולב עמוק

משה הכהן פראזער.

25

קאָוונא, 14 יולי 1869.
שלום לך אדוני יקר ונכבד!

מכתבך²⁶¹ עם ספרי יעאן פויל, אשר השיבות ע"י הד"ר מאפו, הגיעו לידי אחרי שנים עשר יום לבואם פה, כי ה' מאפו הניחם בבית שטערן, ואנכי לא נקריתי לבוא שמה כשני שבועות. וע"כ אל יפלא בעיניך, אם במכתבי השלוח אליך ביום 23 יוני העבר לא זכרתי מקבלת המכתב והספרים.

הגני לברוך, כי פריעדעריקא שטערן באה במסרת הברית ונתארסה לה' זאליקנד, סעקרעטאר בהסענאט, במוצש"ק העבר (12 יולי). מידידנו ה' סירקין בא מכתב מקיעוץ לפני שמונה ימים. בו הוא מודיע, כי מקום משמרת כהונתו יהיה סמוך לעיר באלטע, ומבטיח לאשתו להודיע לה במכתב שני באר היטב פרטי משמרתו זאת. לה' צעדערבוים כתבתי זה כשלושה שבועות ע"ד ספורך „עולם כמנהגו“, ככל הדברים אשר שמת אתה בפני להגיד לו, וחליתי את פניו, כי ישיב דבר, אם לך או לי. עתה זה בא לידי המליץ נומ' 26 ושמחתי למצא בתוכו מאמר גדול מאת ה' צעדערבוים²⁶², המדבר משפטים את רודפי האומלל ה' ליליענבלום ומוכיחם בשבט פיו, ככל הדברים אשר הודעתי אני לה' צעדערבוים. לא אוכל כעת לכתוב יותר, כי כאב ראש נורא מאד יכביד עלי אכפו זה שלשת ימים, ידי רפו ועאמותי נבהלו.

שלום לך כל הימים ושלום לנות ביתך ולכל בני ביתך הקטנים עם הגדולים, כחפץ ידידך ומכבדך כערבך הרב.

משה הכהן פראזער.

בהיות הד"ר רילף²⁶³, פרעדיגער²⁶⁴ במעמעל, פה קאָוונע, לקח אצלי ספרים אחדים למקרא גם חמשה נומ' ממ"ע המליץ, ויוליכם אתו למעמעל. ואנכי כתבתי לו בשבוע העבר, כי ייטיב נא להשיבם לידי, אם בדרך ישר לקאָוונא, או אם יכבד עליו הדבר יוכל לשלחם אליך לטעלו, כי קרובה עיר מגורך אליו. אם יגיעו הנ"ל אליך — תיטיב נא להגיעם אלי ע"י הזדמנות בטוחה.

הנ"ל.

26

קאָוונא, 18 אויגוסט 1869.
אדוני היקר!

אנכי עודני עצור פה לעשות סדרים במעמדי ולבנות חדר רי ההרוס על תלו ועל משפטו, אם יצלח הפצי בידי, וכפי הנראה אתמהמה פה עד יוה"כ.

בימים האלה הגיעני מכתב מה' סירקין ידידנו, והוא מברך אותך ואת ביתך בשלום, טובה וברכה לשנה החדשה הבע"ל. האדרעססא אליו תמצא בשולי המכתב. מכתבך לה' שטערן, אשר היה סגור במכתב ידידתנו מרים, מסרתי בידי לפרידעריקא, אשר שמחה עליו כעל שלל רב.

ידי מלאות היום עבודה רבה, ואין עתותי בידי לדבר אליך ברחבה כאות גפשי, יאתה זסתפק נא היום בדברים האחדים האלה, ואת החסרון אמלא במכתב שני מביתי מסאניעוויצו. הגני נותן לך תודה וברכה על טרחך להגיע לידי מאמר הד"ר רילף אשר כבדני בו.

(261) מכתב זה לא נשתמר.

(262) „קנאת חשוכים עמל ואון“, „המליץ“ 1869, עמ' 177—178.

(263) יצחק רילף (1834—1902), רב ועסקן ציבורי. בספרות הציונית נחטרסם במיוחד

חיבורו „Aruchai Bat Ammi“, שיצא בפראנקפורט ע"ג מיין ב-1883.

(264) מסיף.

זה' יחדש עליך שנה טובה, וברך את כל מעשה ידיך, והצליח את דרכך, אשר אתה הולך עתה עליה, וימציא לך אשה כשרה ומהוגנת כלבבך לאמן ולחנך את בנותיך, כחפצך וכחפץ

ידידך ומכבדך דורש טובתך כל הימים.

משנה הכהן פראזער.

ספרו של מ' מרגליות⁽²⁶⁵⁾ בל"ר⁽²⁶⁶⁾, השלוח לך למנחה ממרים, הנני שולחו לך ע"י פאסט בקאנוערט שתי וערב⁽²⁶⁷⁾.

אדרעסא לסירקין — — —

27

פאניעוויצע, 16 אקטאבצר 1869.

אדוני החכם היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן ז"ל⁽²⁶⁸⁾, שלום!

בשימך עין על חותם הפאסט ועל ראש מכתבי זה תראה לדעת, כי יושב אנכי כעת בפאניעוויצע וכי העתקתי את אהלי מקאוונא העיר, אשר היתה לי למחיה ששת שנים וחצי. בלא-חמדה ובמגנת לב יצאתי את העיר הזאת, אשר נקשרתי בה בשרירי בטני, הנותנת חיים לאדם רב, לשבת בעיר שוממה ובוזיה, העומדת על גחליה ריקה, אשר מספר יושביה קבריה; אבל רוח הזמן, המפרק הרי אולת ומשבר סלעי סדרי קדומים, עורר את לבב אחינו בערים הגדולות לשים עין על דרכי בניהם לתת להם אחרית ותקוה טובה לימים יבואו, והנה כל הקהל כאחד שולחים את עויליהם לבתי-ספר ללמדם לשון וספר, ובחדרי המלמדים והמורים הפרטיים נשאר שמה ושאינה. אין משים לב כהיום הזה לשפ"ע ותורה מונחת בקרן זוית. גם עלי, הראש למלמדי ב"י בקאוונא, אשר כל יודעי שמי הגידו תהלתי במלאכת המלמדות, גם עלי עבר-הכוס. חמשת תלמידי, אשר היו באמנה אתי ימים רבים, יצאוני ביום אחד לבוא בגימנאזיום, ובכל עמלי שעמלתי כל ימי ירח תשרי להקים את סוכת חדרי הנופלת, העליתי הרס בידי, כי העוללות, אשר נשארו מבציר הגימנאזיום, אך אספי קיץ ועוללות בציר המה, ורע היה עלי המעשה להוריד את כבודי לעפר ולאסף עוללים ויונקי שדים ולצפצף אתם ראשית לחודים כוס עגור. ובכן עזבתי את העיר ובאתי פאניעוויצע זה כעשרים יום, בתקותי לשלח ידי במסחר קטן להיות עזר לאשתי במסחרה; אבל רואה אנכי היום בעיני פקוחות, כי תקותי זאת תשאר מעל; הן ארר ה' את פאניע" ויעזו מכל הערים הנהרסות והנשמות, אין אות חיים על פניה, דממת מות בכל מושלת, אין קונה ואין מוכר, אין עובר ואין סוחר. כל העיר כבקעה מלאה רפש וטיט, ויושביה בקרבה כעצמות היבשות אשר החיה יחזקאל ברוח ה'.

אשב לי פה ירחי מספר עד יעבר זעם החרף ומטרת גשם, אחרי כן אשים פני לרוסיא החדשה לשים שם קני, או, אם יצליח הצפי בידי, אעביר גם את בני ביתי לקאוונא, ואנכי אשלח במסחר ידי.

בין כה וכה הנני יושב פה כערער בערבה, אין איש רעים להתרועע ולמתיק אתו סוד; נבזים ושפלים מלפני; לבושי קרעים ובלויי סחבות מאחרי; מתים-חיים מימיני ושמאלי; אין עוף שמים מוליך אלי קול ואין בעל כנפים מגיד לי דבר מכל הנעשה בארץ רבה. אין פה לא מ"ע עברים ולא רוסיים, ולא כל ספר חדש מקרוב בא, בלתי אם המליץ וק"מ⁽²⁶⁹⁾, אשר אנכי מקבל בכל שבוע בחמלת ה' צ"ב עלי. עמודי ההשכלה בפאניעוויצע קנים רצוצים המה. רומש עובד עבודת סרד מאז הבקר ועד השעה העשירית בלילה. ומרב עבודה הנהו כחרס הנשבר וכעלה נבלת. הרב פומפיאנסקי הוזה שוכב בירכתי ביתו כצב בקליפתו. המשגיח בביה"ס, הכילי הגדול מאין כמוהו בכל נושכי נשך ולוקחי תרביית, מונה מספר לגדודי תרגוליו, וכל מעינו אך להשיך נשך אכל ונשך כסף. אלה המה העמוייים, אשר כל כבוד ההשכלה בפאניעוויצע נשען אליהם.

(265) הכוונה, כנראה, לחיבורו של הסופר, המשפטן והעסקן הציבורי מנשה מרגלית (1837—1913) בשפה הרוסית: "קובץ מאמרים בבעיה היהודית" (קרימינצ'וג, 1869).

(266) בלשון רוסיית. (267) ראה למעלה הערה 159.

(268) גרו יאיר. (269) "קול מבשר".

שמח לבני, כי טרם צאתי את העיר קאָוונא עלתה בידי לעשות דבר לטובת החכם הנרדף, ה' משה ליב ליליענבלום מחילקאָמיר. ע"פ דברי בא ה' ל"ב לקאָוונא לפני ר"ה וישב אתי כעשרים יום, ובימים האלה אספתי כסף בעדו ערך מאה ר"כ (בתוכם ארבעים ר"כ מהקאמיטעט). לאשתו שלחתי ארבעים ר"כ וארבעים נתתי בידו להוצאות הדרך עד אדעססא, ובעד עשרים ר"כ עשיתי לו שני מלבושי כבוד. בעזרת בעלי הקאמיטעט, ובראשם הד"ר שאפיר, אוהבי נאמני, השגתי מכתב־מסע בעדו מבני קהל עדתו (קיידאן) לשנה תמימה; ביום י"ג תשרי נסע מקאָוונא לגראדנא לחג שמה את הימים הראשונים מחג הסוכות, ומשכילי גראדנא תמכוהו במשען כסף גם המה, כי נתתי בידו מכתב אליהם. מוארשא הודיעני, כי ראה שם את ה' צעדערבוים ויבטיחהו לעמוד לימינו בבואו לאדעססא²⁷⁰).

ע"פ מכתב ה' צ"ב להקאמיטעט בקאָוונא נכון הוא לבוא בימים האלה בעיר הזאת. כל ימי ירח האיתנים חכינו, אני וידידתנו מרים מארקעל, כי נזכה לראות הוד פניך בקאָוונא, כהבטחתך שהבטחתנו במכתבך. אף לא הודעתנו מאומה, אם הוכיח לך ה' אשה אומנת פדגוג לילדיך. ספרי גאטעה קבלה מרים ע"י ה' קאנצעל, בעוד היותי בקאָוונא, וחמשת עלי, המליץ, אשר נעצרו ג"כ בבית המכס יחד את ס' גאטעה, לא קבלתי. האם נשארו בביתך או עלו בתהו ויאבדו?

מצרף אנכי בזה חשבון ממכסת הספרים מ"שירי יהודה" אשר מכרתי, ומכסת הכסף אשר קבצתי²⁷¹). תחת ידי נשאר סך 1.45 ר"כ וע"ז מגיע לי ממך 3 ר"כ חוב ישן, והיותר עד 3 ר"כ אקבל ממך בפעם אחרת. — 8 עקז' מס' "שירי יהודה" גם 4 עקז' מס' "צרור פרחים" הנחתי בידי ידידתנו מרים, מלבד עוד 8 עקז' "שירי יהודה", אשר הציל ה' אנשיל מארקעל איש־מרים מהמו"ס²⁷²) הבורח ה' עלזאס בעד החוברות מהאיזאבעללא הנשארות ת"י; וא"כ נמצאים כעת אצל ה' מארקעל 16 עקז' "שירי יהודה", 4 עקז' "צרור פרחים". אתמול כתבתי מכתב לידידתנו ה' סירקין וחיליתי את פניו, כי יואל נא לתור בעדי מקום משמרת ועבודה אצל אחד ממכירי החדשים במקום אשר הוא שם. אשמע דבר מה ישיבני ואדע איזה דרך אלך.

אותך, אדוני, אבקש, כי בל תמשך את ידך ממני גם בימי שבתי בודד לי בעיר ההרס פאניעויעזו ותכבדני במכתבך, כאשר עשית לי בשבתי בקאָוונא. הן רחוק אנכי מאדם העיר וממים קרים נוזלים, היה נא אתה לי מבשר טוב, משמיע חדשות בכל עת, ותברכך נפשי הצמאה והעיפה.

שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידיך. מכבדך ומוקירך כערכך הרם

משה הכהן פראווער.

28

פאניעויעזו, י"ב טבת תר"ל [4 בדצמבר, 1869].

שלום לך, אדוני היקר!

מכתבך היקר מן 4 נאוועמבער²⁷³) בא לידי אחרי חמשה עשר יום, כי שבוע תמים סבב הלך טרם בא לפה, ויום אחד לפני בואו נסעתי לקאָוונא לראות את פני ה' צעדערבוים, אשר קרא אותי אליו ע"י שני טעלעגראממען זה אחר זה, ובקאָוונא אחרתי ששת ימים. בשני הטעלעגראממען, אשר שלח ה' צעדערבוים לקרא אותי, אמר, כי דבר נחוק לו אלי לטובתי, וע"כ מהרתי לנסע אליו בעגלה רתומה לשני סוסי פאסט, עם אחד הסוחרים מעירי; ובדברי אתו פנים אל פנים ראיתי והתבוננתי, כי אך לשקר הוצאתי מכיסי עשרה ר"כ להוצאות הדרך. הן זה היום, אשר אמר ה' צעדערבוים לקחת אותי אליו באדעססא ולתור בעדי מקום משמרת ועבודה, היום ההוא עוד ירחק חק, וגם הוא בעצמו איננו יודע!

270) השווה: א. דרויאנוב, מ"ספר הזכרונות" של ליליענבלום, רשומות, II, 390—392.

271) כאן הושמט החשבון של מכירת ספרי גורדון, הנזכר במכתב 21 למעלה בעמ' 144.

שאינו בו עניין מיוחד לקוראים.

272) מהמוכר ספרים.

273) מכתב זה לא נשתמר.

אם ישאר באודעססא לארך ימים, כי בדעתו להעתיק את אהלו מהעיר הזאת ולהשתקע בפ"ב או בחארשויה, כי צר לו המקום לשבת באדעססא בגלל שונאיו ואויביו בנפש, אך יכתרוהו וירדפוהו מנחה תמיד.

בל"ס תאווה נפשך לדעת מה משפט האיש הזה ומה מעשהו, והנני להגיד לך משפטי עליו, כפי אשר התבוננתי אליו בימים המעטים אשר הייתי בחברתו יומם ולילה (כי הייתי אתו בפונדק אהד בהאטעל אייראפא על הוצאותיו). האיש הזה גדול הוא בתורה וחכמה; קרא ושנה הרבה, לו לב להבין ועינים לראות כל דבר ולבוא עד תכליתם, שפתיו ברור ימללו שפת אשכנז צחה ונעימה) בשפ"ד²⁷⁴ יש מפסקים עליו), מדברו נאווה וממשיך את הלב. אבל המבין דבר לאשורו ידע ויבין, כי פיו ולבו אינם שוים, ורגיל הוא על לשונו לדבר תעה על אנשים גדולים בחכמה, אשר לא יסכימו לדעותיו. מתפאר ומתהלל במעשיו וצדקותיו. חפשי הוא בדעותיו, כאחד מבני חורין הגדולים, וכשמדבר את אחד הרבנים ותופשי התורה — ישים א"ע לירא וחרד לדבר ה'; ובתוך דבריו הוא מסיח דעתו ומדבר גבהה גבהה על ה' ועל משיחו ועל התלמוד ועל כל הקדוש בעיני החרדים.

בימי שבתו בקאזונא באו אליו רבים מנכבדי העיר וגדוליה לבקרו, וגם הוא בקר אותם, ואנכי הייתי גלוי אתו ללכת אל גדולי העיר. גם את הגובערנאטאר בקר בביתו, וידבר אתו כשלוש רבע שעה. גם רבנים מערים הקרובות, אשר היו בעת הזאת בקאזונא, באו אליו להתוכח אתו על אשר יתן מקום בהמליץ למאמרים חפשים, כמו מאמרי ה' ליליענבלום. גם הרב האכזר והצבוע מקיידאן²⁷⁵ מלא פיו תוכחות על אשר הדפיס את הנוספות לארחות התלמוד, אבל הוא לא נשא פניו לו הפעם, וישפך מררתו עליו ועל כל הרבנים בני גילו, על אכזריותם, מרים וקשי ערפם, ויצא הרב אבל וחפוי ראש מביתו.

עמל הוא בעיני לדעת לאיזה מטרה הוא נוסע במחוזותינו ואיזה מקום מוצא לו לכסף והוצאות הרבות, אשר הוא מוציא בדרכו זה. כפי הנראה, איננו עשיר כר' אלעזר בן הרסום, ובכ"ז בכל מקום בואו ישכור לו דירה נאה ומהודרת באחד ההאטעלען הגדולים, אוכל משמנים ושותה ממתקים, כאחד הסוחרים הגדולים אשר בארץ. לא אפריו על המדה, אם אמר, כי נסיעתו הראשונה בחרף העבר ונסיעתו השניה בעת הזאת וישיבתו בפ"ב שלשה ירחים בשנה העברה וחודש ימים כעת (כאשר הגיד לי, כי יתעכב עתה ירח ימים בפ"ב) יעלו לו הוצאות יותר מאלפים רז"כ! אנכי שאלתי לתומי פשר דבר, ויעננו ע"ז תשובה שאינה מספקת. כפי הנראה, נוסע הוא במלאכות אחד משרי המלך לבקר את מושבות ב"י על הוצאות המלך.

אותי צוה ה' צעדערכוים לברכך בשלום בשמו באהבה רבה (כי יקרת ונכבדת בעיניו מאד (באמת ותמים) ולהגיד לך שמאד יצר לו, כי לא יוכל למלאות חפצו לעשות דרכו לפ"ב דרך ריגא ולסור גם אל עיר מושבך לבקרך ולהתודע אליך פנים אל פנים, כי אץ עליו הדרך, והוא נחפז לבוא בעוד מועד לפ"ב לגמור ענינים נחוצים לו ולשוב לביתו לפני ראש השנה (1870). שאלתי את פיו על אודות מחברתך „עולם כמנהגו", וישיבני דבר, כי גם הוא איננו יודע הסבה מדוע לא שלחו מהרעדאקציע את מאת העקו' אליך עד עתה, ויבטיח לי נאמנה, כי מפ"ב יכתוב לביתו אודות הדבר הזה. מי יודע, אם יש ממש להבטחותיו!...

7 דעצעמבער.

טרדות שונות הפריעו אותי מלגמור את מכתבי זה אליך ביום ה' העבר, והנני משיח עליו כעת נוספות החדשות, אשר הודיע אותי ה' ליליענבלום מאדעססא במכתבו אלי ביום ו' העבר.

המגיד מסלוצק ה' דינאוו²⁷⁶, היושב כעת באדעססא, בשמעו כי השר קרעמיע²⁷⁶ נכון לנסע מברלין לפ"ב, ובשמעו את תלונת המ"ל מ"ע „גאלאס"²⁷⁷ על מסעו זה, העיז פניו לשלוח טעלעגראמא לזילבערמאגן, מ"ל „המגיד", לעצור בעד ה' קרעמיע לבל יסע לפ"ב, כי רעה נגד פניו!! השמעת עזות ושגעון כזה מימך?! כן שלח העז פנים הזה בראשירא²⁷⁸ כ"י לחברת „כל ישראל חברים" לפאריז. תכן הבראשירא הוא: כי כל האסון אשר בא על

274) בשפת רוסיה. (275) א. ש. טרויב. ראה למעלה הערה 172.

276) ראה „העבר", חוב' ט', עמ' 184, הערה 117.

276*) יצחק אדולף כרמיה (Crémieux) (1796—1880), מדינאי צרפתי ועסקן ציבורי

יהודי.

277) עתון יומי — מדיני וספרותי — שיצא בפטרבורג בשנים 1863—1884.

278) חוברת.

אחינו במחוזות המערב יסודו בהנעלמים⁽²⁷⁹⁾. לא זולת זה. וכי 66 פ"צ ממאה בין אחינו חיים על השבון הנשארים 34 ממאה; וכי צדקה הממשלה במה שתמנע זכיות המדינה מהיהודים, וכי צדק המו"ל מ"ע גאלאס בתלונתו על קרעמיע; וכי שלח טעלעגראממא ל"המגיד" לעצור בעד קרעמיע לבל יסע לפ"ב וכו' וכו'. בראש הבראשירא נמצאת תמונת דיינאוו, עטור בטלית ותפילין, ותחת התמונה כתוב לאמר: "תמונת הרב הדרשן הגדול המפורסם בכל קצוי תבל וכו'" בעד התמונה שלם 7 ר"כ, בעד משלוח הבראשירא 8 ר"כ. מה תאמר לשגעונו, פתזותו ורום לבו! האיש הזה, הפוסח על שתי הסעיפים, החפץ לראות טוב ואוהב חיים חפשים בעפיקוד וירא הוא מיום הדין כרב בעיר קטנה בליטא; האיש הזה עוד יכסה כלימה פנינו באחרית הימים. יבוא יום והוא ישוב אל קיאו: לריב את כל המשכילים באש עברה, נקם וזעם ויתחבר לחרדים ותופשי התורה לעשות מעשה זמרי ולבקש ש"כ כפוחס...⁽²⁸⁰⁾

המחלקה מחברת "מפיצי ההשכלה" באדעססא הואילה לתת עזר לפי שעה לה' ליליענבלום סך 25 ר"כ, וגם כתבה על אודותיו לראשי החברה בס"ט פ"ב, כי יהיו גם המה בעזרו. גם אנכי, בהיותי זה לא כביר בקאָוונא, השגתי עוד 32 ר"כ מהקאמיטעט בעד אשתו, אשר חזקו עלי תלאותיה ודברי צרותיה על אשר הסבותי במסע ה' ליליענבלום בעלה.

החכם הנודע ה' אברהם קארכמאל⁽²⁸¹⁾ יושב באדעססא זה כשנה, כאשר הודיע אותי ה' ל"ב. האיש הנעלה הזה בודד הוא בעיר הזאת, כי לא ימצא איש, אשר ידע להעריך אותו כערכו ולהשתעשע בחברתו! יפה כתב ה' ל"ב אודות העיר אָדעססא: "כאוניעוורזיטאט נדמתה לי העיר הזאת ממרחק, קרבותי אליה מלא תקוה, באתי בה והנה בית-מרכלת (מאנאזין) גדול! הספרות העברית מתה היא באדעססא וכל שוגה בה נכונה. נמאס הוא. רבים משכילי אדעססא, אך מה השכלתם? שארלאטאניזם בכל פרטים ודקדוקים. בראשיתם היו חסידים גמורים, לא ידעו מאומה גם לא הגו בכל דבר הנוגע להספרות, ועתה לרגלי המסחר ולרוב התענוגות, אשר תמצאנה בה לכל דורשיהן, הם שארלאטאניזם, וזה כל פרי השכלתם! לפעמים לא-רחוקות תפגע איש, אשר יכבה ביום השבת את הסיגארע אשר בסוף סמוך לביהכנ"ס של הבראדים⁽²⁸²⁾ ברחוב העיר, והנה הוא בא לביהכנ"ס לאמר קדיש על אביו!"

כלו דברי והידיעות מחוץ לעיר מושבי — כלוב, אשר אנכי סגור בו על מסגר — ועמהם יחד גם הידיעות מעיר מושבי, כי אין לי כל מאומה להודיעך מקרבה. המ"ע Денъ לא ראיתי בעיני סיום עזבי את העיר קאָוונא, כי פה לא נמצא אף עקז' אחד ממנו, ובכן לא אזכה לקרא את מאמרך — תוכחתך וריבות שפתיך עם בראפמאנן, עד אשר יקרה לי לנסע לקאָוונא. לבך יהיה נכון בטוח, כי איש לא ידע מהסוד הזה, אשר הודעתני בטובך. ואנכי מגלה את אונך, כי הרב פומפיאנסקי מעירי שלח ג"כ מאמר להמ"ע Денъ נגד בראפמאנן, כאשר הודיע לי הוא בעצמו, ע"כ יהיה נא מטובך, אדוני, להודיעני בבוא מאמרך אתה נדפס במ"ע זה.

כמדומה לי, שכבר הודעתך במכתבי העבר, כי ה' רומש שלח מאמר להכרמל להשיב על דברי אלקעניעצקי⁽²⁸³⁾, וה' פין הבטיח לו נאמנה, בהיותו בוילנא בחג הסוכות העבר, כי ידפיסו במהרה בקרוב, והנה עברו זה שלשת ירחים, ואין קול ואין עונה! לשוא מרבה ה' רומש לשלוח מכתבים לפין בתחנות ובקשות, באזהרות וגערות, כי ידפיס את מאמרו, הוא באחת — ולא ישיבנו מאומה על כל דבריו. אך לבן רומש הצעיר, תלמיד ביסה"ר בוילנא, אמר פין בפה מלא, כי לא ידפיס את המאמר על אשר הקל מאד בכבוד אלקעניעצקי אהוב נפשו. אנכי יעצתי לה' רומש למלא פיו תוכחות על ה' פין במאמר קטן בהמליץ, באשר עשה אלקעניעצקי ג"כ לצעדערבויים במ"ע "הכרמל", אך הוא ירא ורך לבב משמוע

(279) אנשים, שלא נרשמו בין הנולדים, מתוך כוונה להשתמש מהשירות בצבא הרוסי.
 (280) אפיינית היא תגובת גורדון על פסיקה זו במכתבו של פרוור: "צדקת בדברך על אדות דיינאוו. גם אנכי גליתי דעתי מכבר, שאינני מאמין בתומתו עם הפראגרעסס וכי כל זה איננו עושה, אלא בשביל שיצרו תקף עליו; גם אצלי אין ספק, שהוא יעשה בעל תשובה באחרית הימים. אבל רק אחרי אשר תמוטינה תאותיו וינוסו לחו וכחו" (אגרות י"ג, ו, 145).

(281) ראה למעלה הערה 195.

(282) בית-כנסת מסואר באודיסה, שנוסד על-ידי יוצאי ברודי.

(283) ראה למעלה הערה 210.

לעצתי. עוף נא אתה, אדוני, עצה מה לעשות לפין על עשותו המזמתה ולגדור גדר בעד רעדקטירינגו, ההולכים אחר רוחם, המקרבים ומרחיקים כחפץ לבם! (284)
 ממני אין לי להודיעך מאומה. עוד לא גמרתי אמר בלבבי מה לעשות לימים יבואו ; כפי הנראה, אשאר בביתי עד עת האביב, או אז אדוד כנפי לעוף במרחבי ארץ להכין בקיץ לחמי ולחם ביתי. בין כה וכה הנני יושב משמים בביתי. כבד להשיג בכל העיר אף עלה אחת כתובה רוסיש, מלבד מ"ע בירוועויע וויעדאמאסטי (185), הנשלח חנם אין כסף לביה"ס פה. עצתך להשיג מכתבי מליצה להאנשים העוסקים בבנין מסלת הברזל במקומותינו טובה מאד, וגם אנכי דברתי עם ה' ז"פ שטערן אודות זה בהיותי בקאזווא. אבל עד ימי הקיץ הבאים בנין מסלת הברזל מקאזווא לליבווא מתנהלת לאטו, וכל משמרת ועבודה לאיש כמוני אין בלתי אם לפולח ובוקע בארץ.

כמדומה לי, שבחודש הזה תחג את חג יום הולדתך לפי מלאת לך שלשים ושמונה שנה. הואל נא, אדוני, וקח ברכה גם מפי עבדך הנאמן אתך, בין כל הברכות הנשואות לך מקרוב ומרחוק. יתן ה' לך חיים ארוכים וטובים, חיי שלווה ונחת, חיים של עשר וכבוד. וסימנא מילתא היא! לח. הנה שנותיך עברו לאות, כי עד עולם לא תכהינה עיניך ולא ינוס לך, וטל אורות ילין בקציריך גם לימים הבאים. ושניהם כי יתלכדו ויתחברו, יהיה עז בימינך, עשר וגם כבוד בשמאלך, עד עולם!!!

שלום לך ושלום לכל נפשות ביתך עד העולם, כחפץ ידיך ומוקירך ההוגה לך ברכה ושלום

משה הכהן פראזער.

29

פאניעוועז, 15 דעצעמבער 1869.

אדון יקר!

טרם קראת אלי במכתבך השני (286) ואנכי עניתך ביום 8 טען הזה במכתב גדול ורחב ידיים, אשר עליו אין להוסיף כעת מאומה בלתי אם להשיבך על שאלותיך במכתבך האחרון ולברכך על טובך וחסדך לפקדני תמיד בדבריך היקרים.
 עלי המליץ יגיעו לי מדי שבוע בשבוע כסדרם וכהלכתם, וביום הששי העבר (12 דעצ.) הגיע לידי נ' 48 קו"מ ונ' 47 מהמליץ, אשר בו נדפס בפנים מאמרך הנחמד והנעים „בזכותן של הרבנים" (287) ובו נזכר שלפניו (46) בא מאמרך „פחד בלילה" בעלה נדף, ובל"ס יבוא מאמרך השלישי „ציץ נובל" (288) וכי"ג באחד מנ' הבאים. לא אאמין, כי חדל מו"ל המליץ מלשלח אליך את העלים עתה כאחרית השנה, אחרי אשר שלח לך אותם זה שנתים ימים בלא כסף ובלא מחיר; אם לא כי נעצרו (או אולי נאבדו!) העלים בדרך באחד המקומות, כאשר קרה זה רבות פעמים. בתיבת נח של נומער 47 מהמליץ נמצאת תשובה אליך כדברים האלה: „להח' דניאל באג'ר. חכה עוד מעט והבטחתנו תמלא. סבות צדדיות עומדות לע"ע לשטן לנו ובקרוב תוסרנה." לפי בינתי הדלה, התשובה הקצרה הזאת סובבת ע"ד ה„עולם כמנהגו", אשר הבטיח אותך לא אחת ושתיים להגיע לידך את מאת המתברות. מאמרך „בזכותן של הרבנים" לקח לבי עד מאד, כי כולו יפה אף נעים, ובלי שפתי תנף אגיד לך, כי לא בא כבשם הזה במ"ע המליץ זה כמה. ובטוח אנכי, כי קוץ הסאטירא התחוב בתוכו יכאיב את לבות הרבנים יותר מאלפי מאמרים אחרים, הערוכים נגדם ברעש

(284) בתשובתו על מכתב זה קובע גורדון: „הסכה הראשית, שגורמת שה' פין אינו מקבל לדפוס מאמרו של ידידנו רומש, הוא מחמת שפין כועס עלי מפני שפניתי ערף לו ולכרמלו, ואינני עובד בו — — — ולא עניתיו על כמה מכתבים, מפני שאין גפשי אל האיש הזה בעל דו פרצופין, החפץ בעל כרחו להיות רידקטור, ואין בו אחת מן הסגולות הנדרשות לזה; אין בו לא אהבת האמת ולא שגאת הבצע, לא אומץ הלב ולא רוף הלשון; אין מלח במאמריו ולא טעם בחכו לבחור המתוק לנפש קוראיו מדברי אחרים — ואיש כזה חפץ למשול עלינו ביד חזקה!" (אגרות יל"ג, ו, 145).

(285) עתון יומי לענייני מסחר ומניות.

(286) מכתב זה לא נשתמר.

(287) „המליץ" 1869, עמ' 328—329.

(288) מאמר זה נגנז. ראה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב„בחינות", חוברת 11

(תשי"ז), עמ' 46, וכן מכתבו של גורדון למ. מארקל-מוזסון ב„צורר אגרות" וכו', עמ' 21.

וסופה. הגאון ההאומיפאט²⁸⁹) יקלל את יום הולדו והשב בבשת פנים ממאסקויא כנפלין יעטה על שפם, ושאר כנותהון הרב משאוועל ומטעלו (הרב בוילק [אמיר] שבק חיים לכל חי זה כשני ירחים) יבואו בצור ויטמנו בעפר ביום תוכחה זה. לך בכחך זה, אדון יקר, להלחם את הרבנים היושבים כסאות למשפט, העוכרים את ישראל והמביאים בברזל נפשם! כי עז בידך וגבורה בימינך לעשות אתם כלה, ואחר כך ינהו יתר הסופרים, לפשט את החללים ולקחת את חליצותם.

ביום ג' העבר (9 דעצ') קבלתי מכתב מה' צעדערבוים ג"י מפ"כ. בו הוא מתאונן באזני על קשי יומו, כי רבים עומדים לו לשטנה מלהוציא את מחשבתו וחפצו להעתיק את מושבו בפ"ב לאור. ממכתבו נראה, כי עוד יתמהמה בפ"ב עד אחר ראש השנה, עד אשר ידע ברור מה יעשה ה' אתו, ולפני נסעו מפ"ב יודיעני במכתב תוצאות הדבר.

אם גם כעת לא יגיעו אליך עלי המליץ וקו"מ אז תודיעני במכתבך, ואנכי אשלח לך את העלים שלי לשים עיניך בהם, כי בנומערין האחרונים בא מאמר נכבד מאת ה' ליליעני בלום²⁹⁰) נגד איש ריבו בעל „מעוז התלמוד“²⁹¹) ועוד מאמרים נכבדים.

ידידנו ה' סירקין לא השיבני דבר על מכתבי, אשר שלחתי לו זה כשני ירחים, ואיני יודע מה היה לו ואיפה הוא כעת. אולי ידעת אתה והודעתני.

אשת יבנה עודגה יושבת פה בבית אביה וכן גם יתר בנות ה' אהרנשטאם עודן יושבות בנעוריהן בבית אביהן, ממני אין לי כל מאומה להודיעך. עוד לא שלח ה' פדות לנפשי ולא פתח את ארובות השמים להוריד את המן על פתח ביתי.

שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידיך מוקירך ומכבדך כערכך הרם, המיחל לדברך כצמא אל מים

משה הכהן פראזער

30

פאניעוועז, 2 פעברואר 1870.

עם לבבי היה לכתוב אליך היום מכתב גדול, מלא חדשות גדולות וקטנות, אשר צמחו בימים האלה מיום הגיעו דברי אליך במכתבי האחרון עד היום; אבל כל היום הזה הייתי טרוד גדול בביתי, וע"כ אכתוב אליך ביחוד ביום ה' הב"על. וכעת אדברה רק שלום בך ובאשתך הכבודה ובכל יושבות ביתך. הנני ידיך ומכבדך, דורש טובתך כל הימים

משה הכהן פראזער

במכתבי הבא ישית גם ידידנו ה' רומש נוספות על דבריו היום, כי גם הוא כתב נחפזון גדול את מכתבו, בשעה שאינה לא יום ולא לילה.

הנ"ל.

31

פאניעוועז, 5 פעברואר 1870.

אדון יקר!

ראשית דברי תהיה על דבר מה"ע „סיר רחץ“ (הלבנון), אשר עלה באשו ותעל צחנתו באפנו בימים האחרונים, מבלי כלכל. ע"פ ידיעות נאמנות, אשר הגיעו אלי מערים שונות, אדע אל נכון, כי עשו גאונינו המפורסמים, היושבים במחשכי ארצנו, וסיעתם חוזה

289) במאמרו „בזכותן של הרבנים“ (שם, עמ' 328) מתקיף גורדון את א. ש. טרויב, רבה של קייידאן, בלא לנקוב בשמו: „גלוי וידוע ג"כ אומץ לבו וגבורתו של הגאון ההומיאופט, אשר עמד על דעתו ומסר נפשו לטובת הכלל ואסר לבני עירו מיני קטניות בפסח בשנת בצורת. אע"פ שכל שאר הרבנים לא עמדו בנסיון והתירום, ובגדל חכמתו הביא סמך לדבריו לא לבד מן הפוסקים, כי אם גם מחכמה חיצונית, הנקראת הומיאופטיאה — האם לא הציל בזה את כל ישראל מרעה ומצרה גדולה?" ראה גם מכתבו של ליליינבלום לגורדון, שנתפרסם ב„בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 41.

290) במאמר „מגלה עפיה“, „המליץ“ 1869, גל' 46—48, 50, „המליץ“ 1870, גל' 2, 4. 291) חוברת מאת יצחק מרגליות (1842—1887), שנדפסה בווארשה ב"1869, המכוונת נגד מבקרי התלמוד והשולחן ערוך. בין השאר מתפלמס הוא עם ליליינבלום על דעותיו במאמרו „ארחות התלמוד“ ו„נוספות להמאמר, ארחות התלמוד“.

את המרל מ"ע זה, כי ישים אל חכו שופר לקדש מלחמה על "המליץ" וסופריו ועל כל דורשי דעת; ובשכר זה יפיצו המה (הרבנים) את הלבנון בכל מושבות ב"י עד מקום שידם מגעת²⁹²). ע"כ לא יפלא עוד בעינינו, אם בימים האחרונים לקח לו בעל הלבנון קרנים לנגח יחדיו את כל איש, אשר שאר רוח לו וברכה בקרבו. ולא יפלא א"כ גם בעיניך, אם פגע בך מנוול אחד במ"ע זה נ' 5.4 משה דוד וואלפזאהן, איש ווילנא יליד שאוועלן, ויהרף ויגדף אותך בחרפות וגדופים, כאחת הנבלות מרחוב היהודים בוילנא²⁹³). הן רוח הרבנים והגאונים דובר בו ומלתם על לשונו. והיה הדבר הזה לך לאות ולעד, כי חציך השנונים אשר ירית נגדם לא נסוגו אחור, כ"א ירדו עמק עמק בחדרי לבם הערל, והרבו במ פצעים ומכות חדרי בטן. בכל מקום, אשר דבר המליץ 47 יגיע, אבל גדול להרבנים וסיעתם, החדות ילבשו, על הארץ ישבו, ובמר נפשם יאנחו: גלה כבוד מהרבנים ותופשי התורה!

אדמה, כי לא לכבוד יהיה לך, אם נשיב דבר להמנוול והגבל בהלבנון, להשיב שבעתים אל חיקו חרפתו, אשר חרפך וירחיב פה והאריך לשונו ככלב שוטה, כי מי יקום עם סכלים ונבלים כאלה לבוא עמם בריב דברים? אבל על כל איש, אשר נתן לו ה' לשון למודים וידו משכת בשבט סופרים בשפת ארצנו, על כל הלוחם מלחמת האור בגבורים, המצוה לדרוך חציו נגד "הלבנון", אשר פרש מוטות כנפיו על מהשכי ארץ, להכרית מארץ רוסייה זכרו! עליהם המצוה לגלות שולין על פניו, וראו שרי הממשלה, כי אך רוח קטב וזלעפות, רוח משהית ומחבל צרור בכנפיו, רוח מלא הבלי שוא, תעה ומדוחים, להשיב נדחי האולת ונפוצות הסכלות לקבץ מארבע כנפות הארץ; וסגרו שערי ארץ רוסיא לפניו, ולא יוסיפו עוד חנפי לב והולכי חשכים לבוא בגבולנו להביא שואה ואמש על העם²⁹⁴).

אם את-הדבר הזה תעשה אתה, גבור מלחמה! ורעיך עמך, והייתם לישועה גם לצעירי ב"י, האבדים והנדחים בערי מושבות ב"י, השותים חמת עריצים ואבירי לב; הרחוקים מישועה; ושבו לראות אור יקרות, ועב הענן לא יקדיר עוד שמי חייהם, ותבוא עליכם, קציני אנשי המלחמה, ברכת כל אובד וקשה יום!

עד כמה גדלה שנתת החשוכים לצעדערבויים, הקוץ המכאיב להם! לא ייעפו ולא יגעו לתת מכשלים ואבני נגף על דרכו; יכדו מלבם שקרים וכזבים למען העציב רוח מְיֻדְעוֹ ומתי סודו. ממאסקוויא שלח אחד החשוכים מכתב משמיע ישועה מבשר טוב לשומרי נשף בקאזונא, כי צ"ב מת לשחת ביום בואו לאדעססא מפ"ב! והשמועה הזאת עשתה לה כנפים בכל קצות העיר, ואחינו מולי הבשר וערלי הלב שמחו בכל לבם ונפשם, כי שבר ה' מטה רשעים, שבט הנגש במ, ולא יוסיפו עוד בני פריצי עמם לענותם, ואימת המליץ וקול המבשר לא תבעתם. אך שמחתם היתה עדי רגע וששונם נדמה כקצף על פני מים; כי אחד מאוהבי בקאזונא, ה' פֶאָרט²⁹⁵), אשר הצגתיו לפני ה' צ"ב בהיותו בקאזונא ויבא בבירית אהבה אתו, שלח טעלעגראממא לרעדאקציאן של "המליץ" לדעת אל נכון, אם אמת הדבר, וכעבור שני ימים השיב לו בן ה' צ"ב ע"י טעלגראממא (אשר שלם ג"כ ידידי ה' פֶאָרט בעדה), כי אביו חי, ועודנו הוא בפ"ב, ובקרוב הימים ישוב בשלום לביתו, והשמחים אלי גיל בקאזונא הכלמו וחפו ראשם.

(292) ראה פרטים על ההסכם לשיתוף-פעולה בין האדוקים ברוסיה לבין "הלבנון" בספרו של יעקב ליפשיץ (ראה להלן הערה 293), "זכרון יעקב", 11 (קובנה, 1927), עמ' 99—102.

(293) אף מאמר זה, שנדפס ב"הלבנון" 1870, עמ' 25—28, 33—36, נקרא "בזכותן של הרבנים", ומחברו הוא יעקב ליפשיץ (1838—1922), מעסקני היהדות החרדית ברוסיה במשך שנים מרובות. ראה ספרו "זכרון יעקב", 11, 103, וכן מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב"בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 46. במאמרו הנ"ל מגלה ליפשיץ, ש"דניאל באג"ד" הוא פסבדונים של "ליב גארדאן", והוא רואה בהתקפתו של גורדון על א. ש. טרויב פעולת תגמול נגד רב זה על מאמרו "קול דוד דופק, קול לנגידים נחבאו", שנסקר למעלה בהערה 172. הפיסקה הבאה מתוך דברי ליפשיץ עשויה להמחיש את רמת כותבה: "אנחנו בשם ה' נתעורר לעסוק בהיות דאביי ורבא, ואתה בגא"ר כלך לך לדרוש בפרשת עריות ובהלכות געזים התלויות בה; יהי חלקנו עם חובשי בהמ"ד, ואתה דניאל לך לגורלך ונחל נחלתך אשר שפרה עליך להתעלס באהבים" ("הלבנון" 1870, עמ' 35). עיין "אגרות יל"ג", 1, 149—147.

(294) ב"ב 6 ביולי 1870 — כלומר, כחצי שנה לאחר פנייתו זו של פרור — מבקש גורדון את י. ה. סירקין להניע את "חברת מרבי השכלה" בפטרבורג, שתשתדל אצל הממשלה בעניין איסור הפצת "הלבנון" ברוסיה. ראה: "אגרות יל"ג", 1, 159. — מן הראוי לציין, שבמכתבו לגורדון מ-20 ביולי 1870 ("בחינות", חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 53) מסתייג ליליינבלום מגישה זו: "אין דעת מסכמת לחלשין לפני שרי המלוכה על הלבנון". (295) ראה למעלה הערה 240.

עלה הכורת על צווייפעל וספרו שע"י²⁹⁶! הוא ה' גאטטלאבער בספרו, תולדות הקבלה והחסידות²⁹⁷, אשר יצא לפני ימים אחדים לאור עולם להאיר לארץ ולב"י הדרים עליה. את הס' הזה שלח לי אחד מידידי בויטאמיר למנחה, ביום צאתו מהדפוס, ורבות שבעתי ענג בקראי בו זעיר שם; כי בכשיל וכילפות ינפץ לרסיסים את כל הבנין, אשר בנה ה' צווייפעל, ואם גם ה' ג"ל לא יגיד לנו בריש גלי, כי כתב את ספרו נגד ס' שע"י, אך עיניו ירמזון אלינו להבין חקרי לבו ומחשבותיו. בסוף הקדמת הספר הוא כותב כדברים האלה: „קצור הדברים: מטרת ספרי זה היא לפרוש אור על אמונתנו העיקרית ושלום על ישראל“ (מפוזרות). ובפנים הספר הוא כותב ג"כ: „...ואי-אפשר לי לבלי העתיקם הנה, לפי שהם ראויים לפרסום גדול, ביחוד בזמננו, כאשר יצאו אנשים מקרבנו, אשר בשם ההשכלה יתימרו, להפוך בזכותם של מבלי עולם בדברי הבל וריק ולכנותם בשמות צדיקים וקדושים וכו'“. — אם תחפץ אשלח לך את הס' היקר הזה ע"י פאסט לקרא בו. כן קבלתי בימים האלה ס' „כתר כהונה“²⁹⁸ לצ"ב, אשר חלק גדול ממנו בא בהמליץ שנת ששית. גם את ס' „דאס פוילישע ייגעל“ חלק א' וב'²⁹⁹; את „הקוסם“³⁰⁰ לה' אייכענבוים³⁰¹ ז"ל.

אחד מידידי, תלמיד לשכה השמינית בבמה"ר בויטאמיר, כותב אלי כדברים האלה: „מחלוקות גדולות פה בין הדירעקטאר ובין המורים העברים, וביחוד עם האינספ' [עקטאר], איש רע והפספך בכל מעלליו, שוטה גדול ועלול לעשות כל גבלה. הדיר' [עקטאר] יבקש בכל מאמצי כחו להעביר את המורים הישנים ולמלאות מקומם בחדשים וכו'“. השמעת תארים כאלה מימך על האיש המצוין ה' סלאנימסקי? וידידי זה הכותב הוא איש משכיל, רחום ומוקיר רבנו, היודע להוקיר איש איש כערכו!

אולי לא נמצא „הלבנון“ בגבולך ולא ראית את העלים, אשר באו במ דברי הכסיל והנבל וואלפסאָהן. הודיעני ואשלח לך את העלים האלה.

בכל לבי אודך ואברכך, אדון יקר, על טובך וחסדך לקרוא אותי אליך לשבת בביתך ימים מספר לשבע שבע שמחות את פניך³⁰²; אבל חס אנכי על הוצאות הדרך בימים הרעים האלה, אשר לא השתכרתי בכל ימי שבתי פה אף קשיטה אחת, ועיני נשואות דק אל המסחר הקטן אשר לאשתי בחנותה, וכספי המעט, אשר קבצתי לי על יד בשבתי בקאָוונא, ילך תמס מיום ליום.

כל עצה רחקה ממני מה לעשות בימים יבאו ואנה לפנות למצא לחמי ולחם ביתי מבלי לשוב אל קיאי להיות מלמד לנערי ב"י. הנחני נא בעצתך הטובה והורני נא דרך זו אלך; וכבר קצתה נפשי לשבת בחבוק ידים בביתי ולחיות היים שוממים בין פגרים מתים, גלאיתי כלכל ולא אוכל! אולי תוכל להיות לי לפה לאחד ממכיריך בשאוועל וסביבותיה; אשר יד לו בבנין מסלת הברזל העולה מקאָוונא לליביא דרך העיר הזאת, כמו ה' קאפעלאנסקי ואחוזת מרעיו³⁰³. ה' צ"ב הבטיחני, כי יקחני אליו לפ"ב, אם יצח חפצו בידו להעתיק את אהלו בעיר הזאת, וימלא את ידי להיות עוזרו בעבודת הרעדאקציאן; אבל מלבד כי לא מצא הדבר הזה חן בעיני, עוד תוחלת ממושכת היא, כאשר הודיע בהמליץ ג' 3³⁰⁴, כי עד הודש יולי ישאר באַדעכסא.

במכתבי העבר שכחתי להודיעך, כי בין הגדולות, אשר עשה הגאון ההומיפיאס³⁰⁵ לטובת הכלל, און ותקן בעדתו לאמר בכל יום אחר תפלת שחרית „אני מאמין“ בקול רם, הש"ץ והקהל יחד, מיום שיצא האפיקורוס ליליענבלום לקעקע את בנין השו"ע. אף ידיו יסדו „חברת שו"ע“ בק"ק על אף האפיקורוס הזה³⁰⁶!

(296) „שלום על ישראל“. ראה למעלה הערה 143.

(297) נדפס בויטאמיר ב"1869.

(298) יצא באודיסה בתרכ"ז.

(299) מאת המספר האידי יצחק יואל ליניצקי (1839—1915). הספר יצא באודיסה ב"1869.

(300) יצא באודיסה ב"1863.

(301) יעקב אייכנבוים (1796—1861), משורר ומורה עברי.

(302) ראה „אגרות יל"ג“, I, 146.

(303) ראה להלן מכתב 32.

(304) במאמר „בשורה מוצאת“, „המליץ“ 1870, עמ' 18.

(305) א. ש. טרויב.

(306) השווה מכתבו של ליליינבלום לגורדון ב„בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 41.

אחרי אשר הריקותי לפניך את אוצר החדשות אשר היה אתי, אצא מאת פניך. ואומר שלום לך ולאשתך הכבודה ולכל מרבית ביתך. חיה בטוב ובנעימים, כחפץ אותך ומכבדך כערכך הרם, המיחל לדברך

משה הכהן פראזער

32

פאניעוועז, 23 פעברואר 1870.

אדוני היקר!

שולח אנכי לך היום ע"י פאסט את עלי הלבנון 4, 5³⁰⁷, גם הנומר הראשון מהמליץ, אשר בו בא נוספות למאמרך המהולל ב"זשה"ר³⁰⁸ מה' ליליענבלום³⁰⁹, וס' "תולדות הקבלה והחסידות". את כלם יחד אנכי שולח בתכריך אחד סטראחאווע³¹⁰, כי פקיד הפאסט דפה לא קבל את עלי הלבנון לשלחם ע"י קרויבאגנד. את ס' תולדות וכו' גם את הנומר 1 מהמליץ תשיבם נא לי אחרי קראך בם, ואת עלי הלבנון תעכב תחת ידך, כי לא אמצא בם חפץ. וה' הטוב יכפר בעדי על החחס הזה אשר בכפי! —

ממכתב ידידתנו מרים מארקעל, אשר שלחה אליך בשבוע העבר, ידעת, כי הייתי בקאזונא לפני ימים אחדים, בלכתי שמה לקנות מעט סחורה לצרכי חנותי — ולבקש לי משמרת כהונה אצל בוני המסילה, העולה מליק גבול רוסיא לביאליסט[אק] ולבריסק דליטא; אבל לא מצאתי בקאזונא את האנשים, אשר בקשתי לי, ותקותי נשארה כעת מעל, ועלי לקצות רגלי עוד הפעם לעשות דרכי לקאזונא לפני חג המצות הבע"ל אודות הדבר הזה. האיש, אשר הוקם על להיות המוציא והמביא במסלה הנ"ל, הוא ה' גוסטאו טיקטין מקאזונא, אלוף ומודע לה' קאפעלאנסקי משאוועל, ידיך אתה; ואם זה האחרון ידבר עלי טוב (ע"פ בקשתך) לפני ה' טיקטין, או יתן על ידי מכתב אליו, בטח לבי, כי יצלה חפצי בידי ועל נקלה אשיג משמרת כהונה במסלה הנ"ל. שים נא לבך, אדון יקר, לדברי אלה; ובהיותך בשאוועל לחתונת בתו של ה' ק"פ, כאשר אמרת במכתבך האחרון אלי³¹¹, או מקודם לכן, אם יעלה בידך לכתוב אליו, אל נא ימוש זכרוני מקרב לבבך, והיה לי למבטח עז ביום רעה; כי ה' קאפעלאנסקי הוא האיש האחד והמיוחד, אשר דבריו נשמעים אל ה' טיקטין, וזה האחרון היה הסוכן על נכסי ה' ק"פ בצאתו מקאזונא וברית מלח ביניהם; ואם אליו אשא עין — נכון לבי בטוח, כי לא אבוש. גם את יאנאטהאגנזאהן הבטיח ה' קאפעלאנסקי, כי יהיה לו לפה ולמליץ לפני ה' טיקטין וישתדל להשיג בעדו משמרת ועבודה. שמרה נא את הדברים האלה בלבבך, כי תוצאות חיים המה!

אחד ממורי ביה"ס בקאזונא, ה' ראפאלאוויטש, התפטר ממשרתו בבה"ס וילוח אל ה' טיקטין הנ"ל, ושכרו נתן לו שמונה מאות רוב"כ לשנה.

בקראך את דברי חורפך בהלבנון³¹² הלא תשם ותשרק על הנבלה הזאת! כי מיום נוסדו מ"ע לבי עוד לא פגשנו קאמר מלא נאצות וגדופי אשה זונה שלטת כזה. ומאשר לא ירא הכותב, המחרף ומגדף, על נפשו ויכתב את שמו מפרש תחת גדפותיו, אין ספק אצלי, כי יד הרבנים ושאר כנותהון היו באמנה אתו, והמה חזקו את ידיו למלא פיו נאצות נגדך. אבל לבי יגיד לי, כי לא יצא נקי, בהביאך אותו במשפט על פרשו את שמך גלוי לעין השמש, וכן לא יעשה ע"פ חוקי הצענזורא. ואתה לא תוכל לחזות הפעם הזאת, לבל יעלו הצפרדעים עלינו להבאיש את הארץ!

צר לי מאד, כי לא נמצא מ"ע הלבנון משנים עברו תחת ידי להראות לך את המקומות היותר מלאים סכלות והבלי שוא, המורים על סכלות המ"ל ועל הדרך המשחת, אשר הוא הולך עליה, לטמטם את לב ב"י. זכורני, כי כמעט כל עלה ועלה, אשר קראתי ממ"ע הזה,

307) כאן נדפס מאמרו של י. ליפשיץ, בזכותן של הרבנים, ראה למעלה הערה 293.

308) "בזכותן של הרבנים" הנ"ל.

309) הכוונה לפליטון של ליליינבלום, אל המהפך בזכות הרבנים" ב"המליץ" 1870, גל' 1, עמ' 2—3, בחתימת "עלי משלם בן ליב הלוי", שנכתב בעקבות מאמרו של גורדון, "בזכותן של הרבנים" וכמתכונתו.

310) מבוטח.

311) מכתב זה לא נשתמר.

312) ראה למעלה עמ' 156 והערה 293.

היה מלא משאות שוא ומדוחים, ולבי התחמץ בקרבי מדי קראי במ. בהיותי עתה בקאָוונא נודע לי אל זכון, כי קשר אמיץ מאד בין תופשי התורה והחרדים בגלילותינו ובין מו"ל הלבנון בפאריי, ואגרות רצוא ושוב ביניהם תמיד³¹³). ור' ישראל סאלאנטער*³¹³) עובר ושב מעיר לעיר להחזיק בידי לומדי התורה להעירם ולעוררם, כי יתחזקו ויעמדו הכן במלחמת ה' עם המשכילים ואוהבי דעת. את ידי אחד מקציהם, שמו „יצחק מרגליות“³¹⁴) (בעה"מ „מעוז התלמוד“, נגד ה' ל"ב), מלאו היראים בקאָוונא לכתוב ס' נגד מחרפי התלמוד ולומדיו להראות במופתים חותכים (?), כי כל דברי התלמוד קדושים ועומדים לעד, ומפי ה' יצאו כלם זכר וכו'. הס' הזה יקרא בשם „תשועת עולמים“³¹⁵). סוף דבר: ידי אנשי מצותנו מלאות עבודה להחשיך לארץ ביום אור ולגדור גדר לבית ישראל, להכביד אזנם ולהשע עיניהם!

כל יושבי העיר קאָוונא ישיחו במאמץ המחוכם בוש"ר! כרקב הוא בעצמות הרבנים ותופשי התורה, וסם חיים לכל שוחרי טוב ותושיה בעמם. ה' ליליענבלום מאָדעססא מודיע אותי במכתבו האחרון, כי הגאון משה אליעזר הורוויץ מפינסק שרף את המליץ גליון 47 כגלל מאמרו.

האיש בן עוניאל³¹⁶) מפ"ב, המתפלא עליך על כי משכת ירך את לוצצים, בל"ס הוא אחד מהמנציחים על תקנות כלל ישראל, כמו ר' חנה סלאנטער ומרעיו, אשר עינם רעה בכל היוצא הלוץ למלחמת האור עם הולכי חשך. ואם נבון דבר הוא, הלא ידע ויבין, כי קוץ הסאטירא תפעול יותר מאלפי ספרים כתובים בעט סופר מהיר, וכי ספרי ערטור ז"ל הכניסו נפשות רבות תחת כנפי ההשכלה ברוח הסאטירא אשר בהם.

„המליץ“ יעבט את ארחו גם אצלנו. בקאָוונא ראיתי את הנומער הרביעי זה עשרת ימים ואצלנו עוד לא בא. נומר 2 לא בא כלל. אנכי קבלתי רק את הנומער הראשון (אשר אנכי שולחו אליך היום), ויתרם לא הגיעו לידי, אם גם ה' ל"ב מודיע אותי, כי העלים נשלחים אלי מדי שבוע בשבוע. יוכל היות, כי מהרעדאקציאן של המליץ נשלחים העלים לכל החתומים כסדרם וכהלכתם, ואך בפקידי הפאָסט דשם האשם, כי לא יגיעו לידי החתומים, כאשר התאונן גם מו"ל מ"צ *День* בנומר 5 ממ"ע שלו.

המכתב בלי שם חתום תחתיו מפאָנעוועיעו בדבר שידוך אחד שלוח אליך מר' שמואל יצחק דוואַרקאָוויץ, כאשר דרשתי וחקרתי, וחיים יעקב ליאקוב הכותב שכתב בחפזו לחתום את שם דוואַרקאָוויץ תחתיו. ורשי"ד זה מבקש ממך עתה על ידי להשיבו דבר על מכתבו הנ"ל. חתונתה של פריעדעריקא שטערן הוגבלה על ל"ג בעומר, כאשר הגיד לי דודך זפ"ש³¹⁷).

לסירקין כתבתי זה שני מכתבים מפה, ועד היום לא זכיתי להשיג מענה ממנו. אולי תדע אתה דבר ממנו והודעתני. את הס' „דאס פוילישע יונגעל“ הנחתי בידי יודיתנו מרים בהיותי בקאָוונא, וכאשר ישוב לידי — אמהר לשלחו אליך.

ה' ליליענבלום מדפיס כעת באָדעססא את ספרו „קהל רפאים“ בעזרת משכילי אָדעססא, וביום הששי העבר שלח לי את הבאָגען הראשון. אתמול נתתיו על ידי ה' רומש לקרא בו, והבטיח לי להשיבו לידי עד מועד צאת הפאָסט מפה למען אוכל לשלחו אליך; אבל לא שמר מוצא שפתיו, ורגעי נעילת הפאָסט ספורות, וחפצי בדבר הזה לא נמלא הפעם. בפ"ב באה פקודה להצענזאָר הרוסי באָדעססא (ע"פ דברי ה' ל"ב) לקצר במאמרי *День* בכל מה דאפשר.

313) ראה ספרו של י. ליפשיץ „זכרון יעקב“, 11, 99—102.
*313) ישראל סאלאנטער (ליפקין) (1810—1883), מטיף והוגה-דעות, מייסד תנועת „המוסר“ הדתית-מוסרית בקרב יהדות ליטא.

314) ראה למעלה הערה 291.
315) ספר בשם זה לא ראה אור.

316) הוא מ. א. בלינסון [בעליזאָן] (ראה למעלה הערה 198), כעדותו של ליליענבלום במכתבו לגורדון ב„בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 50. — במכתבו ליליענבלום על הדי המאמר „בזכותן של הרבנים“ מספר גורדון, בין השאר: „בשבוע העבר קבלתי מכתב בן בלי שם, אשר יוכיחני על מאמרי ההוא. המכתב בא מפעטערסבורג וחתום תחתיו „בן עוניאל“, ומתוכו ניכר, שהכותב הוא איש מבין בספרות ישראל העתיקה והחדשה. יודע הוא כמעט כל ספרי ומאמרי אשר כתבתי, וסגנון לשונו כסגנון סופר מהיר. לא ראיתי סגנון נבחר וצרוף כזה בין כל סופרי מכתבי העתים לבני ישראל“ (אגרות יל"ג, 11, 436).
317) זלמן פנחס שטרן.

אחלה את פניך, אדוני, כי בהשיבך לידי את ס' תולדות הקבלה והחסידות" תצריך אתו את ספרך היקר, משלי יהודה" בעדי, למען יהיו שלשת ספריך תמים בידי, ותברכך נפשי. ובוזה אכלה דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל הנלוים אליך. הנני יודך מברכה ומקירך כערכך הרם

משה הכהן פראזער

פאניעוועזען, 2 אפריל 1870.

אדוני החכם היקר, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י, שלום.

היום בבקר קבלתי מכתבך האחרון³¹⁸, והנני ממחר להשיב לך בדברים אחדים עליו. למען השקט רוחך אודות ידידנו היקר ה' סירקין ולהודיעך, כי שקר טפלו בודים עליו. אמת נכון הדבר, כי ה' סירקין עוזב את מקומו אצל הגביר גינצבורג לתור לו מקום אחר טוב מזה; אבל הוא עושה את הדבר הזה מרצונו הטוב, כאשר הודיעני בשני מכתביו אשר קבלתי בירה אחד (מארץ); כעת הוא עודנו בשדה אחוזתו של ה' גינצבורג (לא במאסקווא), ואחר הפסח ישים לדרך פעטערסבורג פעמיו, כי יש לו תקות רבות להשיג משמרת ועבודה אחרת יותר טובה מהראשונה.

אתה, אדוני, שואל אותי, מה אעשה עתה ואנה פני מועדות, ומה אשיבך? לא אדע נפשי איזה הדרך ינחני אלהים בימים הבאים. ידידנו ה' סירקין הודיעני במכתב מקיעוץ ביום 24 פעברואר, כי יוכל להשיג בעדי משמרת כהונה בגוב[ערניא] טשערניגאָו בשדה אחוזתו של האדון האופראווליאיושטשי³¹⁹ שעל נכסי גינצבורג, אם אאות לקבל עלי עבודת גזבר (קאססיר) לכתוב ולרשום בספר בשפ"ר ההוצאות וההכנסות מהשדות, מהרחיים ומבתי היין, ושכרי ינתן לי 150 ר"כ לשנה, מלבד מעון וארוחה וכל צרכי; ואנכי השיבותי לו אמרים ביום 1 מארץ, כי המחיר הזה מצער הוא מאד להחיות את גפשות ביתי, ואם יאות האופראווליאיושטשי לתת לי לא פחות משתי מאות ר"כ, אז הנני לבוא אל המקום אשר אמר לי. ומה רב שברון לבי בקבלי שלשום מכתב שני מה' סירקין, המתפלל עלי, כי לא השיבותי לו דבר על מכתבו מקיעוץ ודואג הוא מאד פן בין כה וכה יקדמני אחר. רואה אנכי, כי מכתבי הראשון עלה בתהו ויאבד, והשיבותי לו עוד הפעם אתמול ע"י פאָסט סטראחאוואני³²⁰ כדבר הראשון, אבל מי יודע, אם לא אחרתי את המועד! בעינים כלות אחכה מיום ומרגע לרגע עד בוא תשובת ה' סירקין אלי.

גם ה' צעדערבוים כתב אלי מאָדעסאָ לפני ימים אחדים, כי בבואו לס"ב אחר הפסח, ויעשה הכנות לדפוס ולרעדאקציאָן, יוכל היות, כי יהיה לאל ידו לספחני אל אחת הכהונות ברעדאקציאָן לאכל פת לחם; אך טוב לפני שבת את האיש, אשר אמר לי ה' סירקין (אם אך יאות לקצוב לי שכר 200 ר"כ) ולעבוד בשדי חמד ולמנות שקלי כסף משבת את ה' צעדערבוים ולספור ולמנות חטאי בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם. ה' צ"ב מגיד לי במכתבו הארוך את כל התלאה, אשר מצאתהו בפ"ב, טרם השיג הרשיון להוציא בעיר המלוכה מ"ע [בלשון] רוסיא ולהשתקע שם. במכתבי, אשר שלחתי אליו בשבתו עוד בפ"ב, הוכחתי דרכו על פניו ע"ד החוברות מ"עולם כמנהגו" המגיעות לך, וכעת הוא כותב אלי, כי במהרה בקרוב יכתוב אליך ביחוד וישיב לך את החוברות. כן גם ה' צבי הכהן שערעשעווסקי מפינסק, עוזרו בהרעדאקציאָן, כותב אלי ג"כ, כי בקרוב יבוא הדבר הזה לידי גמר, כאשר תקרא בפיסת הנייר הלוסה בזה.

אמת ונכון הדבר, כי בהלבנון נדפסו עוד מאמרים על אודות הענין הידוע לנו, מאמר אחד מפרידריכשטאדט מאת י. גאָלדבערג³²¹, אשר המליץ לא הדפיס דבריו, ועוד ועוד, אבל קצר קצרה ידי היום להגיע לך את העלים האלה, והיה נכון בטוח, כי אם אך אוכל להשיגם אמהר לשלחם אליך.

(318) מכתב זה לא נשתמר.

(319) מנהל.

(320) מבוטח.

(321) ז. גאָלדבערג, "וסלחת לעונם כי רבנים המה", "הלבנון" 1870, גל' 9.

אתמול קבלתי מזיטאמיר ס' „שלום על ישראל“ חלק שני, ועוד לא שמתי עיני עליו מאפס מקום בביתי כעת לכתוב ולקרא בספר, כי השלחנות והכסאות וכל כלי הבית שלי נטושים על פני החצר להטהר מכל חשש חמץ. וגם את הסורים האלה כותב אנכי לך מעומד, נשען על טורי לבנים. ורואה אנכי באצטגנינות שלי, כי החלק השני מכיל בקרבו דברים רבים יקירי ערך, כמו מכתבים ע"ד מחלוקת הגר"א וסיעתו עם ר' זלמן לאדי, ראש לחסידים וסיעתו, ועוד ועוד. בקרב הימים אשלחו אליך. את ס' „תולדות הקבלה והחסידות“ תשיב נא לי ע"י מוקדם, כי דרוש הוא לי כעת, ותצרף נא אליו גם ספרך היקר „משלי יהודה“ למען יהיו שלשת ספריך תמים בידי.

מאד דאבה נפשי לשמוע, כי החלית ושכבת על ערש דוי כשני שבועות, ואתה חלש ורפה כה תמיד. מדוע לא תבקש לך משמרת כהונה אחרת, כמו אצל הבונים במסלת הברזל, או במקום אחר, אשר ייטב לך לגופך לחזק את עצמותיך ולהשיב רוחך בקרבך? הלא איש אתה, ושמך גם כשרונותיך נודעים לכל; וכמדומה לי, שעל נקלה תוכל להשיג משמרת נכבדה, אשר אליה תערוג נפשך.

ה' רומש נסע בשבוע העבר לקאונא ולווילנא לראות את פני הדירעקטאר בקאונא (ובהאקרוג³²²) בוויילנא. כפי הנראה, שמע ה' רומש דברים מאחורי הפרגוד, כי דעת הדירעקט[אר] איננה נוחה מהקטטות והמריבות אשר לו את מחזקת הפענסיאן הנוצרית, וע"כ נסע להתנצל ולהצטרף לפניו. מחר ישוב לביתו מדרכו, ואם תהיינה אתו חדשות בל אחמיץ להודיעך.

בשולי מכתבי אברך אותך בשלום, בשם ידידנו ה' סירקין, כאשר פקד עלי במכתבו מקיעו, גם לשאול את פיך מדוע לא כתבת לו זה ימים רבים?
יותר אין אתי כעת להודיעך, ואתה סלח נא לי על מכתבי זה, הנכתב בלי סדרים, לא באשמת. והיה זה שלום לך ולכל נפשות ביתך ולאשתך החולה (יקימנה ה' מערש דוי ו!).
ולא תוסיף לדאבה עוד, ושמחת בחגך אתה וביתך וכל הנלוים אליך.
הנני ידיך מכבדך ומוקירך כערכך הרם

משה פראוער

בחתמי את מכתבי נזכרתי עוד נאטיצען³²³ אחדים, והנני משית פה נוספות למכתבי. ה' סירקין ראה את פני צעדערבויים בקיעו בשוכו לביתו, דרך העיר הזאת, אף לא מצא זה האחרון חן בעיניו... גם בא בברית את ה' גאטלאבער, אשר היה ג"כ בקיעו בעת הקאנטראקטען³²⁴ לדרוש ברופאים (כי נוטל מאור עיניו ותשש כחו כנקבה) ולחזור על פתחי נדיבים עם ספרו החדש „תולדות הקבלה והחסידות“. פי סירקין מלא תהלות ה' ג"ל, ולפי דבריו מצא בו יותר מאשר קוה, כי עוד כח עלומים לו לכתוב ספרים מחוכמים, ונכון הוא לכתוב מאמרים ליבעראלים, אם אך ינסד מ"ע המקבלם. גם ה' ג"ל גם צ"ב קראו את שירך הנפלא „ברבורים אבוסיים“³²⁵ (אשר אנכי שלחתי העתקה ממנו לסירקין ע"פ ההעתקה, אשר היה לי מלילענבלום), ויחד כולם התפלאו על מליצתך הנעימה, ויאמרו, כי עוד לא בא כבשם הזה בשירי שפ"ע.

מדוע לא תדבר על לב אחד ממכיריך בטעלו עיר מושבך לאסף את מ"ע „הלבנוך“ אל ביתו והיה לך למקרא? כי על איש כמוך המצוה לקרא במ"ע הזה מדי שבוע בשבוע, ואתה תוציא יקר מזולל, כי תמצא בו בכל עלה ועלה דברים אשר מהם יתד וסנה לשירים זאטירים ולמאמרים טובים ומועילים כמאמר בשה"ר³²⁶.

אם חפץ אתה להתחמם כנגד אורו של הרב הגאון האמתי מראסיין וליהנות מזיו תורתו וחכמתו, אז שמע נא בקולי וקרא מאמרו בהלבנון בשם „משלוח מנות“ (לא אזכור

(322) גליל.

(323) הערות.

(324) בתקופת חיריד השנתי הגדול בקיוב, שנערך בימים 5—26 בפברואר. בטרק'זמן זה בוצעו כאן קניות ומכירות של קרקעות, תבואה, סוכר וכו' וכן נחתמו חוזים („קונ" טראקטים“) בעניין אספקת טחורות שונות.

(325) נדפס לראשונה ב„השחר“, II (תרלא), 412—414.

(326) „בזכותן של הרבנים“.

כעת באיזה נומר, אם 8, 9³²⁷), ודעת לנפשך ינעם. ושוממת ושרקת ונתת צו לאסור את הגאון הזה כחבלים חדשים ולהביאו בבית החפשית במחלקת המשוגעים, כי ראוי הוא לכך. והגאונים האלה המה רועים אותנו ומורים לנו הדרך נלך בה! אל אלהים!... אם יעלה בידי אשלח לך גם את הנומר הזה ותשב לי תודות אלף על חסדי זה אתך. בזאת אני בטוח!
כלו דברי ידיך ומוקירך

פראזער

34

פאניעויעז, כ"ז ניסן תר"ל [16 באפריל 1870].

אדוני היקר הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!
היום קבלתי מכתבך³²⁸, והנני ממחר להשיבך דברים אחדים בקצור נמרץ, מאין עתותי בידי היום הזה לאחו בעט סופר.
ראשית דבר אשמח את לבבך בבשרה טובה, כי בא דבר ה' סירקין ידידנו אלי ביום ג' שבוע זה, כי נאות ה' רעגיערער (הוא הסוכן שעל נכסי הג' גינצבורג) לתת לי שתי מאות ר"כ לשנה הראשונה כחפצי, אף שלח לי סך חמשה ועשרים ר"כ על חשבונר להוצאות הדרך; והנני נכון לצאת מפה ביום א' הבא, ואעבור דרך קאוונא (אולי אתמהמה בעיר הזאת כיום תמים לקנית חפצים קטנים הדרושים לי. אראה גם את פני אשתך) לדינאבורג, לוויטעבסק, סמאלענסק, אראל, קורסק עד העיר הקטנה קאנאטאפ במסילת הברזל, ומשם עוד לי 50 וויערסט³²⁹ לעשות דרכי בעגלה עד המקום אשר אנה ידידנו היקר סירקין למושב לי, הוא הכפר רודניא. ה' סירקין מבטיחני, כי יוטב לי לשבת במקום הנה מבכל חבל ווילנא ובנותיה וקאוונא ופרנריה, כי אנשי המקום טובי לבב ויודעי דעת וברכת ה' חופפת עליהם כל היום, ויקבלוני בספ"י³³⁰ ויתנהגו עמי במדת החסד והרחמים. מי יתן ויבואו דבריו!

מאד יצר גם לי, כי נטה ה' צעדערבוים מן המסלה, אשר דרך בה עד כה, והנה הוא נתן יד לרבנים הסכלים והקנאים, אשר כשואה יעלו עלינו וכארבה להשחית יבול הארץ. וביחוד מלאתי חמה על דבריו במאמרו „אשיב מלחמה שעה“³³¹ אודות מאמרך כושה"ר, והנני נכון להשיב לו על דבריו אלה גלוי בהמליץ ולהוכיח שגגתו על פניו. —

327) המאמר נדפס ב„כבוד הלבנון“ (המדור המדעי של „הלבנון“) לשנת 1870, גל' 10, עמ' 75—76. מעניין לציין, שמחברו של המאמר, ר' אלכסנדר משה לפידות (1819—1906) — רבה של קהילת ראסיין, שנמנה גם עם ראשוני חובבי-ציון — זכה להערכה חיובית דווקא מצד ליליינבלום, המפלה אותו לטובה, בהבדל חותך משאר הרבנים, שהתפלמסו עמו, עם ליליינבלום, מעל דפי „הלבנון“: „הרה"ג [הרב הגאון] הנה [לפידות] לא ברעש ידבר ולא בהרפות וגדופים ישמיע קולו; לא יתהדר בפלפולי הבל ארוכים, ולא יצוה להקורא לעיין באלפי מקומות, וביחוד בספרו, רק ברוח טהור ובתם לב ידבר דבריו“. ראה: „על דבר התקונים בדת“, כל כתבי מל"ל, ו (קראקוב תר"ע), עמ' 108. על אישיות זו, שתבעה מהרבנים יחס של סובלנות והבנה כלפי דורשי התיקונים בדת, כדי להבטיח את אחדותו של העם, מרמו ר. א. ברודס בספרו „הדת והחיים“ (למברג תרמ"ה), 111, 60—61, 76. 328) מכתב זה לא נשתמר.
329) וארסטא=1.06 קילומטר.
330) בסבר פנים יפות.

331) „המליץ“ 1870, גל' 12, עמ' 88. והרי קטע מתוך מאמרו של צדרבוים בעניין הנדון: „בין יתר הדברים, אשר היה לנו למורת רוח לפגוש במה"ע הנקראים על שמנו, היה המאמר „בזכותן של הרבנים“. לא לאשר המאמר בפני עצמו איננו שוה לבוא במ"ע, או לאשר נפל עלינו פחד הנפגעים בו והנלוים אליהם, או כי נהפך רוחנו בקרבנו לעשות חנף; ולא נאשים גם את באי-כחנו [כלומר, את ממלאי-מקומו במערכת „המליץ“ בתקופת מסעו של צדרבוים ביישובי היהודים ברוסיה], כי ממנו ראו מנהגנו מאז וכן עשו בלי משוא פנים. אך כאשר ראינו רבים מהרבנים בליטא פנים אל פנים, ונשתעשע אתם ונמתיק סוד יחדו, והמת הראו לנו נכון רוחם ורוחב בינתם לדעת מה הזמן שואל מעמנו ויבטיחוננו מצדם לתת יד לנו לעשות תקונים נחוצים, ולא הלכו עמנו בעקבה להודות לנו בלב ולב טרם ערכו קרבות נגדנו בחרב פיפיות והגיון ישר עד אשר, אחרי שקלא וטריא ופלפולים עצומים, הצלחנו להבינם, כי כמונו כמוהם מחזו חפץ אחד לנו לבצר עמודי דתנו, ולא ירוספו מסערת העת והשתנות תנאי החיים בימינו, ורק בסגנון מבטנו על מצב העניינים ובדרך אשר נבחר לתקן המעוות נפרדנו — בהשקפה ראשונה“ — — —

לא אכחיד ממך אדוני, כי במכתבו האחרון אלי מאדעססא (הנזכר במכתבי העבר), כתב גם אלי כדברים, אשר דבר גלוי בהמליץ נ' 12, ואנכי הכחדתי הדברים תחת לשוני, ולא גליתי את אונך מזה, לבלי הפריד בינך ובינו. אבל הרע מאד לעשות, באמרו קבל עם (לא באמת ולא בצדקה ולא בישר לבב!). כי למרת רוח היה לו המאמר היקר בזשה"ר, ובוה הוא גותן יד לרבנים פושעים נוקשי לב להרים נסם ולפרוש מכמתם בערי ישראל, כראותם, כי גם גלית הפלשתי הזה, אשר מצחת נחשת על רגליו וכידון נחשת בין כתפיו וגרמיו כמטילי ברזל, גם הוא היה כאחד האדם לפל מלוא קומתו ארצה מאבן חלק אחד. אשר הטביע (משה) דוד הקטן³³² במצחו!

ואלה דבריו אלי במכתבו הנזכר אות באות: "המאמר, בזכותן של הרבנים מידידנו המצויין, מליץ אמתי ה' גארדאן, מצא תן גם בעיני כבעיניך ובעיני כל קוראיו, כי ראוי הוא לכך. אך האמת אגידך: לו הייתי בביתי — מסופק אנכי אם אספתיו, לא לאשר יראתי מפני הרבנים, אלא לאשר בעברי בערים האלה התראיתי פנים את הרבנים האלה (2), והמה הבטיחוני לשנות דרכיהם. אף כי ידעתי, כי לא ימלאו מוצא שפתיהם, בכל זאת לא עלי לצאת נגדם ולהזכיר עונם טרם בואי אליהם, כל עוד לא הראו בפועל קנאתם מחדש, ולמה אתחרה במ להבאיש ריחם ולעורר המתם עלי, ולא יבושו עוד מפני, אם אענה כחשם בפניהם. אולם בדיעבד ובפרט שלא נכחד מהם, כי לא הייתי אז בביתי, נוחה נפשי. — בקרוב אשלח לה' גארדאן את החוברות המגיעות לו, ואז אציע לפניו להיות לי עוזר תמידי בשפת רוסיא ועברית כרום כשרונותיו." — אלה הם דבריו, והאמת אנדך, כי דבריו האחרונים, אשר נטיתי קו תחתם, לא ישרו בעיני יותר מדבריו הראשונים, כי בזה הוא מראה באצבע את רפיון רוחו ואת ארנביותו, כי לא יעמוד במלחמת ה' בגבורים עם ארזי הלבנון, אדירי התורה, אשר חציר יבש משגבם ומעוזם. בהיותי בדרך מסעי, או לכשאפנה בבואי למחוז הפצי, אוכיח שגגת ה' צ"ב על פניו גם במכתב מיוחד אליו בעצמו (מלבד אשר אערכה דבר נגדו גם גלוי בהמליץ במהרה בקרוב).

אם תהיינה עתותי בידי אערכה מכתב לה' שערעשעווסקי לפני נסעי מפה, או מקאָוונא, ואט ידי עליו להדפיס את מאמריך הנפלא והמחכם, אשר לו דומיה תהלה, "ודוי הגדול"³³³ גם את השיר "אשקא דריספק"³³⁴, אף אם לא קראתיו. וכן אחלה גם את פני ה' ליליענבלום, כי בל ירף ידו משערעשעווסקי עד הדפיסו את מאמריך היקרים. הנני משיב לך בזה את הקאָנצעפט³³⁵ מודוי הגדול, אחרי העתיקי אותו אלי כאותיות ברורות ומחכימות.

אקוה לראות את פני ה' סירקין במקום אשר אבוא שמה, כי נכון הוא לבקר את בית ה' רעגיערער בנסעו למסעו לפ"ב. ובבואי אל המנוחה ואל הנחלה בבית ה' רעגיערער אודיעך מכל אשר אתי, ומראש אהלה את פניך, אדון יקר, כי לא תשני ולא תעובני גם כמקום אשר אבוא שמה, ותפקדני במכתביך לעתים מזומנות, כאשר עשית לי עד כה בטובך, בענותך ובישר לבבך.

והיה זה שלום לך ולכל נפשות ביתך ולכל הנלוים אליך, ושמחת עולם תהיה על ראשך מעתה ועד עולם, והיית בריא ושלם בכל עצמך, ולא תוסיף לדאבה עוד, ושמח מרחוק גם לבב ידיך, אשר נפשו קשורה בנפשך עד עולם

משה הכהן פראווער

ס' הקבלה והחסידות, אשר יושב לפה משאוועל, יגיע ליד אשתי, היא תשלחנו אלי עם עוד הפצים אחרים בקרב הימים. — ה' רומש מתאונן עליך, כי לא דרשת שלומי במכתבך, אף לא השיבות לו דבר על מכתבו האחרון.

332) משה דוד וולפסון. ראה למעלה עמ' 156.

333) מאמר זה לא נדפס.

334) שיר זה נדפס לראשונה ב"השחר", 11, 164—168.

335) תקציר [קונספיקט] או טיוטה.

כפר רדניא במחוז קראליעוועטק, 29 מאי 1870.

אדוני היקר, בחיר ידידי והגיוני כל היום, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י!
 במכתבי מיום 16 אפריל⁽³³⁶⁾, בהיותי עוד בפאניעוועזעו, הודעתך, כי ידידו היקר
 ה' סירקין, בחמלתו עלי, מצא בעדי מקום משמרת ועבודה בשדה אחוזתו של הסוכן שעל
 נכסי הגביר גינצבורג; והנה עזבתי את ביתי, נטשתי את ידי נפשי בארץ מולדתי ובאתי
 „ברכבי אש וסוסי אש“ למקום זה אנה ה' סירקין למושב לי. אחרי עברי ערים רבות קטנות
 עם גדולות כדינאבורג, וויטעבסק, סמאלענסק, אריאל וקורסק עד קאנאטאפ העיר הרחוקה
 מכפר מושבי 45 וויארסט. זה שבתי פה כירח ימים, ועוד לא אדע נפשי, אם אבכה או אשמח
 על גורלי ותבלי; הן אמנם הבית, אשר באתי לשבת בו, מלא כל טוב, והארץ טובה ונעימה
 ורוח עדנים מרחף על כל פני הכר; אבל לעמת זה לא מצאתי את האנשים, אשר באתי
 לשבת בקרבם, כלבבי. הם לא חסידים ולא מתנגדים, לא משכילים ולא סכלים, כ"א יהודים
 מרוטיא הקטנה. בכל דרכיהם ומעשיהם נדמו לשכניהם הרוסים, ולא בדרכיהם הטובים הם
 הולכים, אוהבים אך את נפשם, ומגובה יראו על הסר למשמעתם, וגם אם קבלוני בספ"י,
 בכ"ז רואה אנכי את דרכם עם יתר גזבריהם וסוכניהם, וידעתי, כי אשתה גם אנכי מן
 הכוס אשר ישתו המה — ולבי עלי דווי. ה' סירקין, אשר נתודע לבני בית בעלי בקיעו, הלל
 אותם מאד במכתביו אלי, ויאמר, כי כלם אוהבים ונחמדים; אך הוא ראה אותם לבושים
 באדרות כבוד בבית האורחים (גאסטציממער), ולא ראם בשמלתם לעורם בביתם ובחדר
 משכבם, כמוני אני עתה. העבודה עלי מרבה להכיל; ובעלוני אדונים רבים, כי אדון הבית
 איננו פה, והוא יושב בנכסי ה' גינצבורג, בפלך פאדאליען, ואשתו היא אשת כסילות
 הומיה ובעלת אף, מקללת את כל היהודים ומאמינה לכל הבל יותר מגאוניו האמתים
 והאדירים, ומשרתי ביתה זרומסי חצרה המה חסידים אנשים פראים... סוף דבר: לבי מלא
 נדודים וכעש, בראותי כי עליתי מן הפחת בליטא ונלכדתי פה בפה, ואיש אין אתי לדבר
 אתו דבר אחד, כאשר עם לבבי, ובודד אנכי במועדי גם בעתותי מנוחתי...!

אך לשוא יעמול אנוש לצאת מן המצר אל המרחב, אם ההצלחה (או המקרה) לא
 תאר פניה אליו! כשבתי בקאזונא וכליתי כחי במלאכת המלמדות — אמרתי, כי אוכל
 ואומלל אנכי על פני האדמה, ועתה בצאתי לחפשי מן העבודה הזאת תשוב עלי נפשי
 גדול יתר מאד מבתחלה. הן אמנם לא ידעתי תענוגות בשרים בקאזונא, וכל היום קודר
 הלכתי מעקת המלמדות, אך לעמת זה חי הייתי חיי רוח בחברת משכילים, אשר נכבדתי
 בעיניהם, ואחי אחד מראשי המדברים בכל מקום בואי; ועתה הנני יושב בדד ושומם, אין
 מכיר ערכי (גם אם קטן הוא), אין מרהיב לבי, אין משעשע רוחי, אין מרומם חיי, ואין דובר
 דבר אשר ינעם לנפשי, ובריתי נאמנת אך עם אבני השדה.

סלח נא לי, אדון יקר, אם העצבתי את רוחך בדברי אלה. הלא ידעת, כי נקל לאדם
 לשאת כבד אבן ונטל חול מלנשוא עקת-לב, ואך בשפכו שיחו בחיק מידעיו ואוהביו
 ירוח לו מעט, בנשאם אתו להקל משאו מעליו, ומי לי עוד אוהב טהר-לב כמוך אתה?
 סירקין ידידנו עזב את מקומו במאהילנא. הוא כעת בקיעו, ובעוד ימים אחדים
 יסע לפ"ב. אתמול קבלתי מאתו מכתב מויטאמיר, בעברו דרך העיר הזאת, ומבקש ממני
 לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך, כי רע בעיניו, אשר לא תכתוב לו לעתים מזומנים. עתה
 תוכל לכתוב אליו לפ"ב, ע"פ האדרעסא הרשומה בשולי המכתב, אם חפץ אתה בזה.
 בהיותו בויטאמיר בקר את הח' רח"ו סלאגימסקי ואת רא"ב גאטטלאבער, וישמח בהם והם
 שמחו בו שמחה גדולה. כן יספר לי במכתבו: כי בהיותו זה לא כבר בקיעו התודע אל
 הבתולה המהוללה שפרה אלצין, היודעת לשון עבר יותר מכל נשי החיל הנודעות לנו עד
 כה, וגם לשון התלמוד והפילוסופיא העברית לא זרו לה. ואלה דבריו אודותיה: היא בכלל
 אשה חכמה מלומדה שאין כמוה וטובת הן ושכל, חפשית ברעיוניה ומטיבה לכת בדרכיה,
 עד כי דבקה נפשי אחריה, אף כי איננה טובת מראה, ונתתי לה את ספרי במתנה, אשר
 מהרה לקרא בו דלתות הרבה ותכתוב דברים אחדים בספר זכרון לפני בשפ"ע. ביום 1 יוני
 תנשא לאיש חיל, אשר ישלים בימים האלה את חוק למודו בחכמת תרפואה במאסקווא, ד"ר
 איינעש מוויילנא או מראסיין, והוא יעבוד כרופא בצבא המלך. וגם היא לומדת שפת רומא

ועוסקת בעניני חכמת הרפואה, אשר יש ברצונה להשלים חוקה, אם תגור בעיר שיש בה אוניווערזיטאט³³⁷). לו ידעה ידידתנו חרים מכל אלה, כי אז נפלו פניה מאד, ותקנא באחותה זו, אשר לפניה תקוה משחקת לקחת שכמ אחד על הגברים גם בחכמת הרפואה. גם מה' ליליענבלום באני מכתב ביום אתמול, ואחרי אשר הרוני עצבון כנפשי שבעי, הוא מודיע אותי, כי ספרו „קהל רפאים“ יגמר בדפוס ובקרוב ימים אחרים יפצו חוצה אחרי צאתו מיד הכורך והצענוצאר. לו הייתי בקאזונא, או באחת הערים הגדולות, כי אז לקחתי עלי להפיץ שלשים או ארבעים עקז' מספרו זה בכסף ובמחיר; ועתה בשבתי במדבר שדה הרחק מאדם העיר ובארץ חשך וצלמות — לא אוכל לעזר לו במאומה. בל"ס תקח גם אתה, אדון יקר, חלק במצוה זו להיות לו לעזר ולהפיץ מספר עקז' בין מכיריך ומיודעיך. גם ידידנו ה' סירקין הבטיח לו למכור 10 עקז' בפ"ב בבואו שמה. וכן כתבתי גם אני לאחדים מידידי בקאזונא ובערים אחרות ובקשתים, כי יטפלו לעושי מצוה בעמם ויעמיסו עליהם הטרח לתמך בידי הנרדף והנאכל בכל פה.

במכתב לה' ל"ב, בהיותי עוד בביתי, בקשתיו ע"ד ה„ודוי“ והשיר „אשקא דריספק“, כי ישתדל גם הוא גם ה' שערעשעווסקי להדפיס בהמליץ, ועתה השיב לי דבר, כי כבר כתב לך תשובה ארוכה ביום 21 אפריל העבר³³⁸).

בעברי דרך קאזונא ווילנא הגידו לי, כי יצא בוילנא מגלה עפה בשם „מלחמה בשלום“³³⁹), מלאה תוכחות ונאצות חריפים וגדופים עליך ועל ה' ל"ב ועל כל מהרסי הדת (2), ובחפזי למסעי לא עלתה בידי להשיג את המגלה הזאת; ואולי היא תחת ידך — אנא, שלחה נא אלי לשים עיני עליה; ואם אראה, כי ראויה היא לענות לדברי המחרפים והמגדפים, אקח לי מועד להשיב דבר בהמליץ. כן אחלה את סניך, אדון יקר, להודיעני לעתים מזומנות מכל דבר חדש נפל בספרות העברית, ושמחני נא בדבריך בכל עת, כבימי שבתי בקאזונא. אל תשכחני ואל תעזבני לארך ימים. וידעת, כי ביום יגיעו מכתביך אלי אלבש עז ורוח נכון יתחדש בקרבי, ושכחתי את עצמי ורגזי, ואשבע שבע שמחות, ונפשי תשוב למנוחתה.

במכתבים הבאים אדבר אתך ברחבה ע"ד אחינו יושבי רוסיא הקטנה, אודות דרכם ומנהגם, אופני מסחריהם וכל אשר אתם, הרחוקים מאחיכם יושבי ליטא כרחוק מזרח ממערב. —

ובזה אכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידידך, מוקירך ומכבדך כערכך הרם,

משה הכהן פראזער

ס' „תולדות הקבלה והחסידות“, הנמצא בשאוועל בבית ה' אליעזר אפרתי, כאשר הגיד לי בפיו בהיותי בקאזונא, תקחתי מידו ויהיה אתך עד אשר ישיבנו ה' בשלום לביתי או לליטא. ואתה תשלח נא לי את ספרך „משלי יהודה“, הדרוש והנחנץ לי בזה מאד. ואל תשב נא את פני ריקם גם בדבר הזה, ותברכך נפש ידידך אדרעסא אלי: — — —

הג"ל.

St. Petersburg, den 25. Oktober 1870.

אדון יקר ונכבד, הר"ר יהודה ליב גארדאן ג"י, שלום.

ארבעה ירחים עברו מיום קבלי את מכתבך האחרון¹⁴⁰) בכפר רודניא, אשר ישבתי בו שלשה ירחים, ועד היום לא לקחתי לי מועד לכתוב אליך ולהודיעך מכל אשר אתי.

(337) גורדון, שרחש חיבה מיוחדת לבנות-ישראל היודעות עברית, ביקש מסירקין את כתבתה של אלצין, כדי שיוכל לשלוח לה במתנה טופס של ספרו „שירי יהודה“, אם אמנם ברור לו, לסירקין, „כי יעלה (הספר) לרצון לפניה“ (אגרות יל"ג, ו, 157—158). כחודש לאחר כתיבת מכתב זה מודיע גורדון לסירקין: „להאשה שפרח אייגעס [אלצין] לא אשלח ספרי אחרי אשר לפי דבריך השליכה אחרי גוה את הליטרטור העברית, ומה תמצא בשירי דברים וינעמו לה עתה, בשימה פניה לשפות ולידיעות אחרות!“ (שם, עמ' 160). (338) ראה „בחינות“, חוברת 11 (תשי"ז), עמ' 47—49. (339) „מאמר מלחמה בשלום — חוברת השלישית, היוצאת לאור בהשתדלות והוצאות החברים מצדיקי הרבים“, זילנא 1870. (340) אגרות יל"ג, ו, 154—156.

כי הייתי כשוכב בראש חבל, ולא ידעתי נפשי אם חי או מת הנני. רבו מאד תלאותי בכל ימי הקיץ העבר, ובכל מקום בוואי לא מצאתי מנוח לכף רגלי. המקום, אשר אנה ידידנו ה' סירקין למושב לי, היה בעיני כבית הסהר ואנכי כאסיר, עד כי מאסתי חיי, ועזבתי את המקום הזה ואבוא לעיר המלוכה ביום 12 אויגוסט, למצוא רוח והצלחה פה, בעזרת ידידי ומכירי הרבים היושבים בזה. שני ירחים שלמים שוטטתי בשוקים וברחובות למצא מקום מוצא למחיה — ואין. קראתי למאהבי להיות בסומכי נפשי, ויקרבוני כמו פיהם ושפתיהם, ובלבם היה הקרח הנורא, עד כי כמעט גואשתי למצא פה מעמד, ואקלל את יום בוואי בפ"ב ואת יום הולדי גם יחד. אך כאשר הגיעה מצוקת לבבי למרום קצה האיר ה' פניו אלי, ויתן לי שאלתי למצא פת לחם לי ולנפשות ביתי.

בעזרת ה' זאלקינד, חתן ז"פ שטערן דורך, הייתי למורה בהת"ת אשר בפה (אשר היא גם אחת מהמחלקות של ביה"ס אשר לה' בעהרמאנן³⁴¹), ושכרי ינתן לי חמשה ושלשים ר"כ לחדש בעד שבע שעות עבודה ביום, ועוד לי הוראת שעה אחת אצל איש פרטי, אשר תביא לי שבעה ר"כ בחדש, ועוד נשאר לי שלש שעות פנויות לקבל עוד תלמידים מהוגנים לכשיזדמנו לי. ואם גם עבודתי בהת"ת רבה מאד עלי, בכ"ז שמח אנכי בחלקי זה כעת, אחרי עבור שנה תמימה עלי בלחץ ומצוקת נפש כל היום; ורבים אומרים לי, כי יש תקוה לאחריתי פה וכי ברבות הימים אמצא מעמד נכון ונשא. מי יתן ויאמנו דבריהם אלה!

נודעתי פה לגדולי העיר וחכמיה מבני ישראל, כמו להד"ר זייבערלינג³⁴² ולהד"ר ניימאנן³⁴³, אשר מצאו בי ברכה (לפי דבריהם), ולעוד אנשים נכבדים, קרואי העדה ואנשי שם. ע"ד עדת ישראל פה ומנהיגיה אודיעך במכתבי הבאים, אם תרצה, וידעת, כי „לא כל הנוצץ זהב מרוקע הוא“. ובכלל, אניד לך כעת, חלק לב אחינו יושבי פ"ב, וכל אחד לבצעו ולתאות נפשו מקצהו, ואיש את אחיו יצודו חרם.

אתמול שלחתי לך ע"י סטראחאוואע ג' חלקי ספר „שלום על ישראל“, אשר נתן לי ה' צווייפעל, בהיותו פה אחר הסוכות, להגיעם אליך, ואותי צוה לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך: כי מאד יקרת אף נכבדת בעיניו ושמן מרומם על שפתיו. ואתה תדע, כי לא כצעקתה הבאה עליו במ"ע לב"י עשה, כי כפיו לא נגאלו בשחר, ומתן בסתר מידי רבי החסידים לא לקח, ובטוח הוא בך ובעוד חכמים כגילך, כי תבינו דבר לאשורו, כי כתב את ספרו זה לא מאהבתו את הבעש"ט ותלמידיו, אך משנאתו את המתנגדים עקשי הלב, אשר שמו את התלמוד ואת השו"ע ואת נושאי כליהם אלופים לראשם, ולא יטו מן המסלה, אשר סללו הפוסקים להם אף כמלא השערה, בעוד אשר גדולי החסידים באמת יעלימו את עיניהם מהם ואינם חוששים לכבודם... אלה המה דבריו בקצור. — עוד מבטיחנו ה' צווייפעל, כי ביתר החלקים מספרו — עוד ג' או ד' חבורות, אשר יוציאם במהרה בקרוב — יגלה חדשות ונצורות, אשר לא עלה על לב כל משכיל, ואז שלום יעשו לו כל החכמים והמתקנים (רעפארמער), ופני דוברי סרה עליו יחפרו. — בכלל מצאתי בה' צווייפעל רב יתר מאשר קויתי, כי לב חכם לו ורוח אמיץ ולשון למודים, וכל דבריו בהשכל ודעת. — הוא בא לפה לכוונן את עמדתו בבי"ס הרבנים, כי ה' אבראמאָוויטץ, היושב בזיטאָמיר, וכת דליה חפצים להרסו ממעמדו. רב כבוד נחל פה ה' צווייפעל, כי באו כל גדולי העיר ועשיריה וחכמיה לבקרו.

ה' צעדערבוים עושה הכנות למ"ע שלו ולבית דפוסו אשר יפתח בעוד שני ירחים. בשבוע זה ידפיס צירקולאָרע³⁴⁴ ע"ד מ"ע הרוסי³⁴⁵ והמליץ, אשר יחלו לצאת מפה מראשית שנת 71. גם הוא צנני לברכך בשלום בשמו ולהגיד לך, כי מאמרך „בינה לתועי רוח“³⁴⁶ מצא חן בעיניו מאד מאד, ובקרוב יכתוב אליך ביחוד, בשלחו אליך צירקולאָר, ויחלה את פניך, כי תהיה סופרו במ"ע הרוסי שלו ויכבדך (האָנאָרירען) באופן נעלה. —

341) אלעזר (לאזאר) ברמאן (1830—1893), עסקן ציבורי ומחנך.

342) ראה למעלה הערה 225.

343) אברהם ניימאן (1809—1875), רב ועסקן בשדה החינוך היהודי. היה חבר הוועד

של „חברת מרבי השכלה“.

344) חוזרים.

345) „ווייסטניק רוסקיד ייבריב“ — „שבועון יהודי-רוסי“, שיצא בפטרבורג, בהפסקות.

בשנים 1871—1873, בעריכת א. צדרבוים.

346) גרפס ב„המליץ“ 1870, גל' 30—33, 35—36, 39, 41—42.

הגביר גינצבורג נתן לו נדבתו למ"ע הרוסי סך 3000 ר"כ ופאליאקאז³⁴⁷ 1500 ר"כ, ראזענטהאל 500 ר"כ, וכפי הנשמע יהיה בידו כסף עזר לעשרת אלפים ר"כ. מה תאמר לזה ? —

גם חתנו הד"ר גאלדענבלום³⁴⁸ וביתו יבואו לגור פה בעוד שני ירחים, וכבר שכר לו ולחתנו מעון גדול בעד 1500 ר"כ לשנה.

מאמרך היקר והמחוכם „בינה לתועי רוח" עשה לו שם גדול ויקר בין כל משכילי פ"ב, וכלם מודים ומשבחים ומפארים את שמך. גם בקאזונא עשה מאמרך זה רושם גדול בלבב כל מפלגות העיר, כפי הידיעות אשר באו לי במכתבי ידידי משם, ובלי שפתי חנף אגיד לך אף אני, כי עוד לא כבשם הזה בכל המאמרים והחבורות, אשר נדפסו וחזרו ונדפסו במה"ע לבי"ע"ד אחינו יושבי רוסיא. כי כל דבריך אמת וצדק וחודרים קרב ולב איש, גם אם יקשה את לבו כפרעה ויאטם אזנו משמוע לקול מלחשים כפתן חרש.

ה' קאלחאנן איש טעלו אמר לי, כי אם תאות לו לשלח את השיר „אשקא דריספס חריב ביתר" למ"ל השחר בווען מיודעו להדפיסו — אז ישלח לך ה' סמאלענסקין בעדו את „השחר" חנם אין כסף. אם ישרה נפשך בדבר הזה, ואם תרשני, אז אתן העתקה מהשיר הזה הנמצא אתי על יד ה' קלמן לעשות בו כאשר אמר ובתנאי בני גד ובני ראובן³⁴⁹. מה נשמע אתך אדוני? השלום לך ולביתך? נכספה וגם כלתה נפשי לדעת את כל החדשות, הקורות והעתים, אשר עברו עליך בארבעת הירחים האחרונים מיום נפסק מרוץ המכתבים בינינו; ובטוח אנכי בך, כי תשוב לכבדני ותפקדני במכתביך לעתים מזומנות, כאשר הסכנת לעשות לי עד כה.

במכתבי הנאים אדבר אתך ברחבה מכל דבר, אשר אדע כי תמצא בו חפץ, וכעת תסתפק בדברים המעטים, היוצאים מבהלים ורחופים מאת ידיך ואוהבך הנאמן הסר אל משמעתך ודו"ש וטובתך כל הימים

משה הכהן פראזער

הבה נא ברכה בשמי לאשתך ולבניך היקרים, הנמצאים אתך ואשר שלחת בריגא ללמד תורה (כאשר שמעת). שלום לך ושלום לביתך.

אדרעסא אלי: — — —

26 אקט[אָבער]. אחרתי אתמול את מועד צאת הפאסט מפה לעירך דרך קאזונא והנני שולח את המכתב דרך ריגא.

37

ס"ט פעטערסבורג, 13 פעברואר 1871.

אדוני היקר!

אין בפי מלים להצטדק לפניך על דומיתי זה ימים רבים, בכל ההבטחות, שהבטחתיך במכתבי הראשון מפה, להריץ דברי אליך לעתים מזומנות. לבי נגפני בכל עת ושעה על הדבר הזה, אבל מרובים המה מאד עבודתי ופזור נפשי בעיר המלוכה, ולא יכלתי לקחת לי מאד³⁵⁰) להשיב דבר למאהבי רצתה נפשי, עד אשר הוכיחני ה' במחלת-לב בימים האלה, ופקודת הרופאים עלי חזקה לשבת בביתי ולנוח על ערשי כעשרת ימים, והנני משתמש במקרה הזה להסיר מעלי תלונות ידידי ומכבדי, אשר כבדוני במכתביהם, ולא השיגו תשובתי עליהם.

מיום שהבאתי צוארי בעול המלמדות והעבודה לכלכל את הנפשות, התלויות לי מאחורי, עוד לא עבדתי עבודה עבד כבימי שבתי פה, יען מרובים המה מאד צרכי יושבי עיר גדולה, איש איש לפי ערכו; ואנכי, אשר חלפה עלי שנה תמימה מבלי השתכר אף קשיטה אחת, הנני עמל ביותר לבקש לי שכר משנה להשלים את החסרון, אשר יחסר לי בבגדי וכלי, אשר אבד עליהם כלה, ובכן עובד אנכי ששה שעות וחצי בכל יום בבית ספרי

347) כנראה, שמואל פוליאקוב (1836—1888), בונה מסילות-ברזל ברוסיה ועסקן ציבורי יהודי.

348) אהרון יצחק גולדנבלום (1827—1913), שותפו (בעיקר הנומינאלי) של חותנו צדבונים בעריכת העתונים „המליץ", „קול מבשר" ו„וסטניק רוסקין ייברייב" (ברוסית) וכן עסקן בשדה החינוך היהודי.

349) ראה „צורר אגרות של פרץ סמולנסקין אל יהודה ליב גורדון", עמ' 9.

350) פליטת-קולמוס; צריך להיות: מועד.

בעד שכר 35 ר"כ בחודש, שעה וחצי בעד ארוחת צהרים, וכחמש שעות בהרעדאקציאן של „המליץ“ בעד עשרים ר"כ בחודש. כשתצרך את כל אלה ביחד תצאנה לך שעות העבודה שלי בכל יום קרוב לארבע עשרה ו וע"כ תוכל לשער בנפשך, כי גם בשבתי במקום מלא חיים וששון לא אדע תענוגי החיים בלתי אם ביום הש"ק, אשר בו רץ אנכי ברחובות קריה הגה והנהגה, או יושב אנכי בבתי התיאטריות, מבקר את מכירי ומיודעי, ועוד ועוד. ובעת אשר אתה שומע בעירך את הקול, החודר לב וכליות והמפיל אימה חשכה ועלטה, הוא קול „והוא רחום“, היוצא מפי „איצעל דעם טויבען“ במוצאי יום מנוחה; בעת הזאת הנני שב גם אני למלאכתי ועבודתי, גם אם אינני שומע את הקול המחריד לב הזה.

מיום 15 דעצעמבער עובד אנכי בהרעדאקציאן של „המליץ“ עבודת סופר, מגיה ועוזר להמו"ל, ועל פי לבדי ישק המ"ע הזה. כעת עוד מעפר תשח אמרתו וכאוב מארץ קולו, אך בקרב הימים יופח בו רוח חיים, כאשר הבטיחו רבים מהסופרים המצוינים כאב"ג, אבראמאָוויטץ ודומיהם לשלוח מאמרים טובים להמליץ. וגם עתה משתדל אנכי בכל עוז להפיח רוח חיים בהקארעספאָנדענצען, הנשלחים להמליץ, ולשית עליהם נוספות, או להעביר את הפראזען³⁵¹ בקולמוס למען יהיו נמלצים ונמרצים, וכמעט עוד לא יצאה קארעספאָנדענץ אחת, אשר לא שתי עליה נופך משלי ושנית את תבניתה למען ירוץ כל קורא בה. אין ה' צ"ב רואה אתי מאומה, בלתי אם את המאמרים שלו, אשר יתן על ידי לקרותם ולמסור להועטצער^{351*}.

ה' צ"ב שם דברים בפי לשאול אותך: מדוע הסתרת פניך ממנו וממה"ע, היוצאים על ידו בשפ"ר ועברית, ותמשך את ידך מהיות לו סופר ועוזר? האומנם לא יוכל כבוד (האנאָרירען) כמו לכל העוזרים על ידו? הוא מבטיחך, ולא על שקר, לשלם לך בעד המאמרים, אשר תשלח להוועסטניק, כמו למבחרי הסופרים שלו, כמו לה' קארנאָוויטש³⁵² (בעל המאמרים הראשיים והשקפות בעניני פאָליטיק) ולגירס³⁵³, היינו 6—5 ק"פ בעד כל שורה ושורה נדפסת. — אם יש את נפשך לבוא עמו בברית אֶוּכַל להבטיחך מצדי גם אני, כי לא תגרע אף קשיטה אחת מהשכר, אשר יבטיחך ה' צ"ב; ואם חפץ אתה — תוכל לתת ספר על ידי לקבל מידו שכרך בכל עת, ולבך יהיה נכון בטוח, כי אבוא על שכרך זה יותר מעל שכרי אנכי. — רבים המה הסופרים, הבאים אליו יום יום למנות אותם במספר סופרים, ורבים מהם אלה, השולחים אליו מכתבי בקשה מרחוק ומקרוב להפקיד אותם לסופרים תמידים, אך אין את נפשו לבוא בברית את אנשים לא נודעים לו מתמול שלשום, וכל מגמתו לבחור לו סופרים מהירים, היודעים ספרות העברית וחכמת ישראל, כמוך אתה. — אם יש דברים בפין להגיד לי אודות הדבר הזה — תוכל לדבר ככל אשר בלבבך, והיה בטוח, כי אדע להסתיר הדברים, הראויים להיות כמוסים עמדי, ולבלי גלות סוד...

הלא קראת אדוני בהמליץ נו' 6³⁵⁴ את ההצעה אשר הציע הג' לעאָן ראָזענטהאַל לפני ועד חברת מפיצי השכלה לתת 500 ר"כ לסופר, אשר יכתוב מחברת ע"ד תועלת שפ"ע ופעולתה על העברים בכל מקומות מושבותיהם; אדמה, כי נקל לך לכתוב ספר כזה בימים מעטים, אחרי אשר אספת כעמיר גורנה את כל ספרי שפ"ע וסופריה והעתים אשר עברו עליה, במאמך הגדול, אשר אתה מדפיס בקהלת של ה' לאנדא³⁵⁵, כאשר שמעתי, ועליך רק לעשות חלואים, לפי חפץ הועד, ולשנות את טעם הספר, ואז הלא שכרך עמך 500 ר"כ ושני מאות עקז' נדפסים. ומי כמוך ראוי לדבר הגדול הזה! — שים לבך לדבר הזה וקרבה אל המלאכה, וה' יהיה עמך להוציא חפצך אל הפועל במהרה בקרוב, וישמח לבי גם אני. אם יש את נפשך אדבר עם ה' הרכבי אודותך בדבר הזה, כי שמך מרומם מאד בפיו, ולא אחת ושתיים בקש אותי לדרש בשלומך בשמו לכשאכתוב אליך. לפני ימים מעטים היה פה ה' ש"י אבראמאָוויטש מויטאָמיר עם החלק השלישי מספרו „תולדות הטבע“ ובקש מאת חברת מפיצי ההשכלה לתמוך בידו בהדפסת הס' הזה. בימי שבתו פה נודעתי אליו, אך לא מצאתי קורת רוח בדברי אתו, כי גאה הוא מאד האיש

(351) המליצות.

(351*) סדר (בבית־הדפוס).

(352) י. פ. קארנוביץ' (1823—1885), פובליציסטן היסטוריון רוסי. כתב — בין השאר — חיבור על „השאלה היהודית ברוסיה“ (1863).

(353) ד. ק. גירס (1836—1886), סופר רוסי. (354) „המליץ“ 1871, עמ' 42.

(355) הדברים אמורים ב„סקירה על הספרות העברית בזמננו“, שפרסם גורדון בקובץ „ייברייסקאיה ביבליותיקה“ בעריכת א. לנדא, כרך I (1871), עמ' 342—373.

הזה, וכל חכמי הדור כקליפת השום נגדו, ובכלל אסף האיש הזה בקרבו חסרונות משכילי ליטא וחסרונות משכילי וואלין וכללם יחד. — אך לעמת זה מצאתי בו גם דברים טובים, כי ידע האיש הזה למשוך אליו רבים במדבריו הנאות ובתהלכותו, במלבושיו וכליו כאחד הפראגטים (355*).

בקשתני במכתבך העבר להודיעך מתהלכות ודרכי ביה"ס לעברים, תנוסד פה ע"ש ה' בערמאנן, ומה אודיעך? האיש הזה איננו מלומד כראוי, וידעתו בכלל מעטה מאד גם בשפ"ע גם בשפות אחרות, וע"כ תוכל לשער בעצמך מעמד ביה"ס שלו. ובכלל ימשלו המורים המופקדים בבית ספרו בו ויטוהו לחפצם, והוא לא ימשול בו. רוב המשכילים החדשים לא יאהבו את האיש הזה, וגם הישנים לא יחפצו קרבתו, ובכל זאת הוא יודע להלך נגד הפצי האנשים, אשר עתותי ביה"ס בידם, יחניפם, יבקש רחמים, ידבר גבוהה גבוהה וכו' וכו'. רבים מגדולי ועד העדה הגידו לי, כי מספר ימי בערמאן חוצצו בביה"ס, והמה מבקשים להם איש כלבבם, אשר ידע לכלכל את ביה"ס במועצות ודעת. —

מדוע לא תקח לך מועד לבוא בעיר המלוכה לשבת בה ימים אחדים? הנה מלבד אשר לא יעלו לך הוצאות רבות, בשבתך את אחיך המרומם והמתנשא בפי כל, עוד יש ענינים רבים, אשר ראוי לך לשים עין עליהם, ולהתודע ולהגלות לאנשים בעלי בינה ואשר כח בידם לעשות דברים טובים בערך, כמו הד"ר זייבערלינג, פראפ' חוואלסאן (355***) ראו עניניו ופגעי ראו יצלח הפצך בדרך לעזוב את הערים הקטנות, אשר בלית בהן מבחר שנותיך בקטנות ופגעים רבים, ולשים קנך בעיר המלוכה לטוב לך ולהשכלת יוצאי חלצריך.

אחתום את מכתבי, גם אם עוד דברים רבים בפי להגיד לך, כי עיפה נפשי, ופקודת הרופא עלי חזקה לבלי כתוב הרבה.

בטחתי בך, אדון נכבד, כי לא תשלם לי כמעשי אתך, ותשיבני דבר על כל דברי מכתבי הזה, ותודיעני משלומך ושלוש נפשות ביתך, ומכל אשר אתה עושה ואשר עשית בחורף זה בחכמת ישראל, ומכל אשר אתך, לשמח לבב ידיך אוהבך בכל לבבו ונפשו. העומד הכן לשרתך בכל עת.

משה הכהן פראזער

את פני ידידנו ה' סירקין לא ראיתי זה כעשרת ימים, ואינני יודע מה לכתוב אליך אודותיו, אם מצא בימים אלה את אשר ביקש — מקום באחד מבתי המסחר פה — או לא.

אדוני וידידי היקר ורב הפעלים, הר"ר יהודה ליב גארדאן נ"י,

שלום לך עד העולם.

צר לי מאד, כי מדת אדוני פעולתי אל חקי, ועל מכתבי, אשר הריצותי אליך ביום 13 פעברואר העבר והרביתי לבקש סליחה ומחילה מלפניך על שתיקתי ודומיתי ימים רבים, לא השיבותני דבר, ולא סלחת לעון ידיך ועבדך, הנושא אליך נפשו ולבבו כל הימים! לבי ימאן להאמין, כי תשמור עברתך לי ולא תקני מעוני ימים רבים; הן רחום וחנון אתה ותשוב תרחמי ותרצני, כבימי עולם ושנים קדמוניות, וגם אנכי אודך ואברכך בכל לבבי על חסדך ועל אמתך.

לסני רגעים אחדים הגיד לי ה' צעדערבוים, כי אחיך אברהם היה היום אצלו לשאול את פיו אודותך: אם נכון הדבר לפניך לקחת את מפתח בית הת"ת אשר באדעסטא על שכמך, ולהיות המוציא והמביא בבית הזה כחתנו הד"ר ג"ב, אשר התפטר מכהונתו בימים האלה. אבל אחיך לא מצא אותו בביתו, ויקח דברים עם בניו הנערים אודות הדבר הזה, וכאשר יודע אנכי את בני ה' צ"ב, כי דעתם עוד לא התבשלה כראוי, אצתי בצ"ב, כי ילך הוא בעצמו לאחריך ויגד לו את כל אשר עם לבבו, למען תדע אם להימין או להשמאיל, והוא שמע בקולי (כי דברי נשמעים אצלו תמיד), וברגע זו יצא מביתו ללכת לאחריך. לי לא הספיקה עוד השעה לדבר עם ה' צ"ב אודות זה, כי לא הפצתי לבוא אתו בדברים עתה.

* (355) טרון, גנדרן.

** (355) דניאל חבולסון (1819—1911), מזרחן בעל-שם בזמנו. התנצר בשנת 1855. נמנה על עסקניה הפעיליו של "חברת מרבי השכלה ברוסיה".

לבל יאחר אחיך מהשיב לך דבר מחר בבקר השכם, מועד צאת הפאסט מפה; והיה בשוב
ה' צ"ב לביתו ואשמע מפיו דבר — ואשית נוספות למכתבי.

מאד אתפלא על אחיך, כי יתן אותך להרחיק נדוד ממקום מכורתך ולשבוע נדודים
במקום אשר לא נבראת — ולהיות גם שמה מורה ומלמד לנערי ב"י. הקצור קצרה ידו
לבקש לך מנוח, אשר ייטב לך ולצאצאיך פה בעיר המלוכה בצל אדוני הכסף כגינצבורג,
פאליאקאו, ראזענטהאל, ווארשאווסקי (355***) ודומיהם למכביר, הגותנים חיים טובים ומחיה
לאדם רב, אשר כולם יחד לא יגיעו לקרסוליך? וגם אם לא תנח ירך מהמלמדות — יהיה שמן
חלקך בפ"ב מבאדעססא, ואין כל ספק אצלי, כי לו תשים קנך פה, אז תהיה אתה פקיד
נגיד בבית הספר לנערי ב"י, העומד עתה תחת השגחת העני בדעת התורה וחכמה ה' בעהר
מאנן, הממלא אמתחתו כסף וזהב גם עתה, אשר רבים ישנאוהו. גם במכתבי העבר דברתי
ברמיזה אודות הדבר הזה ועוררתך לשים לבך לאחרית הימים ולתור לך מקום נכון
בעוד מועד, בעזרת אחיך וידידיך ומכבדיך הרבים, אשר כח להם לעשות דבר בעדך.

בימי חג הפסח השגתי את „השחר“ חוברת ה' לקרות את השיר „ושמחת בחגך“ (356),
אשר אין ערוך לו בכל השירים המובחרים אשר קראתי מעודי ועד היום הזה. גם כל קורא
יודע ומבין יתפלא וישתומם על עצמת הזמרה והסאטירא, אשר נתן לך ה' שכס אחד על
משוררי ישראל. — את הפרק מבינה לת"ד (357), אשר השמיט ה' צ"ב ואשר נדפס
בהשחר (358), עוד לא קראתי, אך שמעתי אומרים, כי זייבערלינג אמר, שאם היה הוא
המבקר את השחר, אז מחק הרבה דברים מהפרק הזה.

מה זאת כי משכת את ירך כלה מהמליץ ותעלים עיניך ממנו? הן אם סגר ה' צ"ב
דלתיו בעד מאמרים הנוגעים בדת ודין (359), הלא בנפש חפצה יאסוף מאמרים משאלות
הזמן, גם אם ידקרו כמדקרות חרב בלב החנפים והצבועים. ולו תצא אתה לראשונה
במאמר שנון כמאמר „בל"ר“ (360), כי אז ימלאו סופרים אחרים אחרי דבריך, ושב
„המליץ“ לדבר גבוהה כבשנה העברה, והחיות בזה נפשות רבות ועוררת ישנים
והקיצו נרדמים; תחת אשר עתה ישרך „המליץ“ דרכו בעצלתים, ואין מקיץ לנערי ב"י,
הנרדמים איש איש בסתר אהלו. —

מליליענבלום לא שמעתי דבר זה ימים רבים, אף אם שנינו סרים למשמעת איש
אחד, אני בפ"ב והוא באדעססא (361). —

עתה זה שב ה' צ"ב לביתו ויגד לי, כי לדאבון נפשו לא מצא את אחיך בביתו,
וישם דברים בפי משרת אחיך להגיד לו בשמו. בכלל לא ישרה הכהונה והמשמרת בת"ת
אשר אתה חפץ לשרת בו, בעיני ה' צ"ב, באמרו: כי מלבד אשר רבה שם העבודה כל היום
והשכר מועט (600 ר"כ לשנה), גם היוקר הגדול אשר באדעססא, מלבד זאת תהיה ככדור
בין שתי המפלגות אשר בעיר הזאת, העוינות ויריבות זו את זו, ואם תטה לצד דורשי
שלום שפת הארץ ודורשיה (פרעדיגער), אז תעלה חמת הד"ר שוואבאכער (362) והנוטים
אחריו עליך, ואם תכרות ברית את זה האחרון, אז יריבו בך שוטניו וכו', כאשר נשא
וסבל גם הד"ר ג"ב, אם יש ממש בדברים האלה — לא אוכל לדעת, כי נסתרו ממני דרכי
יושבי אדעססא ומשפט המשמרת בהת"ת ודרכי מנהיגי ומנהלי הבית. — אם אקום ממסתי
מחר בבקר השכם — אז אמהר ללכת לאחיך ולהגיד לו את הדברים, אשר שם צ"ב בפי,
למען ידע מה להשיבך דבר.

לא אוכל לכתוב יותר, כי הבחור הזעטצער עומד מאחורי ומאיץ בי, כי אמהר להגיה
את הקונטרסים הנמצאים ת"י לדפוס, כי בא מועד העבודה.

355*** אברהם ווארשאבסקי (1821—1888), עסקן ציבורי ונדבן.
356 „השחר“, II (תרל"א), 197—202. 357 מהמאמר „בינה לתועי רוח“.
358 „השמטה“, „השחר“, II, 154—156. כאן מביע גורדון את אמונתו בהתגשמות
חזון שיבת ציון, אם תקום לכך התחדשות בהיי ישראל בגולה ברוח ההשכלה.
359 בתחילת שנת 1871, עם הצברת „המליץ“ מאודיסה לפטרבורג, הפסיק צדרכובים —
בלחץ השמרנים, שמהם קיווה לתמיכה חמרית בעתונו — את פרסום המאמרים בשאלת
התיקונים בדת. ראה: מ. ל. ליליינבלום, כל כתבי, I (קראקוב תר"ע), 139.
360 „בינה לתועי רוח“.
361 בפרקי-זמן זה עבד ליליינבלום במערכת השבועון האידי „קול מבשר“ באודיסה,
שעורכו הפורמאלי היה צדרכובים (למעשה היה אז העורך מ. א. בלינסון).
362 שמעון אריה שוואבאכר (1820—1888), רב, מטיף ועסקן ציבורי, היה פעיל בסניף
האודיסאי של „חברת מרבי השכלה“, שבו לחם על הפצת ההשכלה בישראל בלשון הגרמנית.

אנכי שלום ומוצא לחמי בזיעת אפים, בעמל נפש ויגיעת בשר, מאז הבקר עד
חצי הלילה.
שלום לך ולביתך ולכל אשר אתך, כחפץ ידיך, המיחל לדברידך כאל מלקוש, מוקיר
שמך וזכרך

משה הכהן פראזער

אדרעססא אלי ע"ש הרעדאקציא של המליץ, הידועה לך, בתוספת מלים:
для M. Прозера ויגיע מכתבך לידי חתום.

מאדעססא שלחו הנה את ספורך „עולם כמנהגו“, המלא שבושים, עם לוח הטעות
כתבידיך. הודיעני נא, אם עוד נחוץ לך להדפיס לוח הטעות ואמלא חפצך במהרה בקרוב. —
השיבני נא דבר על הדברים, אשר כתבתי לך במכתבי העבר, אם יש את נפשך לתת מאמרים
להוועסטניק בעד שכר טוב.

בכתבך אלי תודיעני מכל אשר אתך ומשלומך ושלום אשתך ובנותיך ובנך היחיד,
אשר תברכם בשמי באהבה רבה. — הנ"ל

4 אפריל. הנני הולך לאחיך להגיד לו, כי ה' צ"ב יתראה אתו פנים היום או מחר
ויבאר לו היטב את כל פרטי הדברים.

39

St. Petersburg, den 19. März 1872.

אדון יקר!

קללת אלהים רובצת עלי מיום בואי הנה! אנכי, אשר הייתי תמיד באמנה את מאהבי
ומיודעי, ואגרות היו רצוא ושוב ממני אליהם ומהם אלי, נהפכתי לאיש אחר מיום באתי
לעיר המלוכה לשבת בה, כי נאלמתי ולא אפתח את פי לדבר את מאהבי היושבים בערי
השדה, מעצלות ורפיון ידים. עד כמה פעמים יסרוני כליותי על מנעי מכתוב אליך לעתים
מזמנות כבשנים קדמוניות, ובכל פעם בושתי ונכלמתי להרים ראשי לפניך אחרי דומיה
ממשכה, עד כי עברו ימים רבים ואתה לא ידעת את אשר היה לי.

תודה רבה לך על מכתבך היקר³⁶³, אשר קבלתי לפני שלשה ימים, אשר בו פתחת
את פי לדבר ולא אאלם עוד. אולם הפעם יהיו דברי מעטים, ואשיבך על מכתבך בקצרה,
יען כי הוגד לי, שלפני ימים אחדים שלחת את אשתך ובני ביתך לעיר ריגא לשבת בה,
ואתה נכון הנך לבוא הנה בשבוע זה, ולא אדע אם יגיעו דברי אליך בטעלון.

הסבה, אשר גרמה לו לה' צ"ב לסגור את בית דפוסו ולמשוך את ידו משני מ"ע שלו,
היא, כי השוטר אשר על עניני הדפוס מצא דין ערוך בספר החוקים, כי אסור ליהודי
להחזיק ביד"פ עברי ורוסי יחד בבית אחד. אח"כ התירו לו להדפיס את מ"ע הרוסי (ולא
את המליץ), אבל אז קצרה ידו להוציא עוד את המ"ע הזה אשר ירד מטה מטה, כפי אשר
הגיד לי ה' צ"ב אח"כ, הותרה לו להוציא את „המליץ“ כבתחלה, אך זה יותר מירח ימים
כאשר גסע לקיעו ולאדעססא ועוד לא שב הביתה, ולפי דבריו במאמרו בקול מבשר
עלה 10, יקוה להוציא עוד הפעם את המליץ והוועסטניק. אך לבי יגיד לי, כי לא יחיו עוד
העלים (ביחוד הוועסטניק) אחרי נפלם.

באמונתי הנני נשבע לך כי לא שמעתי דבר רע עליך מפי הצ"ב (יוכל היות, כי
גזר הוא בלשונו לפני), ולא אדע, אם היה גם הוא בקושרים עליך; אך יודע אנכי אנשים
אחרים, אשר גברו שארית כחם נגדך, אלה אשר יראו פן תגזל כבודם המדומה, בבואך
לשבת פה, ולא יהיו מראשי המדברים, ואלה פן יכרת אכל מפיהם... אבל לא יכלו לעשות
תושיה, וראשי ונדיבי העדה כתבו וחתמו על הספר, השלוח אליך זה ששה עשר יום, כי
תמהר לבוא הנה לקחת המשרה על שכמך. כאשר נראה איש את אחיהו, או כאשר אדע
כי יגיעו דברי אליך, אכתוב לך בפרט מכל אשר ידעתי ושמעתי. —
בקשתך ע"ד הכ"י³⁶⁴, הנמצא ביד ה' דיללאן, אעשה בשבוע זה.

(363) מכתב זה לא נשתמר.

(364) הכוונה, כנראה, לכתב-היד של הסיפור „עולם כמנהגו“, סיפור שני: „אחרית
שמחה תוגה“, שיצא בוולנה ב-1873. תחילה היתה מחשבה להדפיסו בפטרבורג בבית-דפוסו
של צדרבוים, אך הוא נסגר. ראה „אגרות יל"ג“, I, 178.

עד עתה לא נגע בי לרעה הדבר שחדל „המליץ“ לצאת, כי מצאתי שכר עשרים ר"כ בחודש במקום אחר, אבל ירא אנכי, כי בימי הקיץ, אשר אז יצאו יושבי עיר המלוכה לשבת בשדה וללון בכפרים, לא יהיה לי כל שכר מבלעדי השלשים וחמישה ר"כ אשר משתכר אנכי בהת"ת.

בתי יושבת עמדי יחד בבית אחד ואוכלת אתי בבית־משתה ומבקרת את ביה"ס אשר לה' בעהרמאנן. אך אחר החג אקח לה מורה להכין אותה בלמודי הגעאגראפיע וידיעות הטבע, התסרים לה ללשכה הרביעית בנימנאזיום לנשים. כשרונותיה נעלים ושמה יצא לתהלה בין ב"י יושבי עיר המלוכה. ואקוה, כי בימים הבאים תהיה לתפארת אביה ולכבוד לבנות ישראל.

אם לא ראית את הקו"מ משנת 72 אוכל להודיעך, כי נדפס במ"ע הזה ספורך הנחמד „עולם כמנהגו“ בלשון המדוברת מאת איש החותם א"ע X. П. מאד מאד תאבה נפשי לדעת איך נפל דבר ואם גמרת אמר לבוא לשבת פה, ואקוה, כי לא יארכו הימים ואשמע את קולך מדבר אלי בעיר המלוכה. שלום לך ולכל אשר אתך, כחפץ אוהבך באמת ותמים, הדו"ש וטובתך כל הימים.

משה הכהן פראוער

האדרעסא אלי ע"ש הרעדאקציע כבירחי קדם או על שמי ככה: — — —

40

ס"ט פ"ב 28 מארץ 1872.

אדוני היקר!

הגני עורך אליך את הטורים האלה בשעה השניה אחר חצות־הלילה, בשובי עתה לביתי מה' מייזעל, שמש ביה"ת, אשר הלכתי אליו לשאול את פיו אודותיך, כי הוא הוא האיש, אשר הגיד לי לפני ארבעה שבועות, ביום 2 מארץ, כי ביום הזה שלחו אליך ה' גינצבורג ויתר קרואי העדה ספר, כי תמהר לבוא למשמרתך, ואחריו החזיק הדבר הזה גם הש"ץ ה' שפיצבערג ידידי. ושמעתי כדבר הזה גם מעוד אנשים אחרים, וה' מייזעל עוד התפלא זה פעמים אחדות, כי נסתם כל חזון ממך; וע"כ מהרתי אליו, אחרי קבלי את מכתבך היום, לדעת פשר דבר; אבל מאומה לא נשאתי בעמלי זה שעמלתי, כי ה' מייזעל התאחר בנשף אצל אחד ממכיריו, ועוד לא שב הביתה, וע"כ שבתי בפחי נפש לביתי טרם ראיתי את פניו, ולא אדע מה להשיבך. אולם צויתי את המשרתת בכיתי, כי תעוררני משנתי בבקר השכם ואמהר לה' מייזעל עוד הפעם, ואת אשר אשמע מפיו אשית נוספות למכתבי זה, כי הוא יודע את כל הנעשה בחדר הקהל ולא יכחד ממני דבר. כן אראה את פני ה' דיללצן בבקר, ואם תספיק לי העת — אקח מאתו את הכ"י ואשלח אליך ע"י הרצים מחר בבקר ביחד את מכתבי זה. ואנכי הייתי אצלו שתי פעמים ביום הששי וביום השבת העבר ולא מצאתיו בביתו, וע"כ לא מלאתי חפצך עד כה.

אף אם קשה עלי הדבר לכתוב אליך שמות האנשים העוינים אותך, אך לא אוכל להשיב את פניך ואגיד לך דברים ברורים, כי הראשון, אשר החל להשטין עליך, הוא הד"ר זייבערלינג, אשר הביא דבתך רעה לפני ראשי העדה, כי איש גרגן הנך ואפיקורוס גדול!!! (כדברים האלה שמעתי מפיו אנכי בעצמי), ויתן עדותו, כי שטיינבערג מווילנא ספר לו, שבימי היותך בביתו בשנה העברה הבאת רוח רעה בינו ובין אשתו וכו'. ועליו נלוה ה' בעהרמאנן, מחזיק ביה"ס, הירא על נפשו פן ימנו אותך ראשי העדה לראש ביה"ס במקומו. מצא גם הוא לטוב לדבר תועה עליך בשם זייבערלינג (כי הוא בעצמו אינו יודע מאומה להגיד דבר רע עליך), וכ"ז נעשה בעצת הנבל הידוע אלחנן כהן ומתי סודו כאהרן גאוויאקי מקאוווא, היושב פה זה ימים רבים. אלה המה הדברים הגלויים וידועים לי לדברים ברורים, מלבד אשר שמעתי מאחורי הפרגוד מאנשים אחרים, אך אין את נפשי לבוא בהשערות ובדברים לא תסכון בס. גם זאת ידעתי אל נכון, כי שטיינבערג³⁶⁵ דבר תועה עליך לפני זייבער[לינג] בשנה העברה, וע"כ תדע להזהר מהאיש הזה בהיותך בקרוב בוילנא.

365) בגראה, יהושע שטיינברג (1830—1908), מחנך, בלשן וזנזור של ספרים עבריים.

העוסק בצרכי הצבור לפי שעה הוא הד"ר קאזדאן, הממלא מקומך מיום נסעת מפתח —
 ה' דוד פיינבערג³⁶⁶ עוד לא שב לפ"ב, ומפי ה' הורוויץ (גיסו של ה' ראזענטהאל) שמעתי
 אתמול, כי מחכים עליו בהקאנטור בכל יום שיבוא.
 יש לי מכיר ומודע בין ראשי הקהל, איש תמים דרך וסר מרע, הוא ה' קאראנקאוו,
 והוא מאוהבי ודברי נשמעים אצלו. אראה את פניו ביום הששי הבא, ואת אשר אשמע
 מפיו אודותיך — אמהר להודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
 על אדות ידידנו סירקין לא שמעתי דבר זה ימים רבים, כי לא הייתי אצל פרידעריקא
 זאלקינד זה שלשה ירחים, ואינני יודע מכל אשר אתן.
 אחר השבת יקרא לי דרור מעבודתי בבית"ס ותהיינה עתותי בידי לדעת, לחקור
 ולדרוש אחרי כל דבר הנוגע לך, וכצופה אהיה להודיעך את כל אשר תשמענה אזני.
 אנכי נשאר פה גם לימי החג, וע"כ תוכל לערוך דבריך אלי מן המקום אשר תהיה שם,
 מטעל ומוילנא ומכל מקומות אשר תדרוך כף רגלך שמה.
 שלח נא לי עקז' אחד מספר „גם אלה משלי יהודה“³⁶⁷, הנמצא אתך כאשר שמעתי.
 ותברך נפשי. —

ה' רומש בפאנעוועזן חפץ גם הוא לנסע בימים האלה לוילנא להדפיס את הבקרת
 שלו, אשר כתב בימים האלה על העתקתו של ה' מ"ש³⁶⁸ לספר תהלים וחז"ת³⁶⁹.
 אם תעבור לוילנא דרך שאוועל, אז תקח נא מידי ה' אפרתי את ס' „תולדות הקבלה
 והחסידות“ שלי הנמצא בידו, כאשר הודעתני באחד ממכתביך.

29 במרץ בבקר בשעה התשיעית.

זה עתה באתי מה' מייזעל. בהגידי לו את הדברים, אשר כתבת אלי, השתומם מאד
 על הדבר הזה, אחרי אשר הד"ר סאלאווייטשיג³⁷⁰ (אחד ממכבדיך ומוקיריך) הגיד לו
 בפה מלא, כי ביום 2 מארץ שלח הוא בעצמו ספר אליך, בשם נכבדי וראשי העדה, כי
 תבוא לפה. גם אחיך אברהם הגיד למייזעל, כי נכון אתה לבוא בעוד ימים אחדים הנה,
 ובשר ה' מייזעל זאת להד"ר סאלאווייטשיג בשבוע זה, שמח זה האחרון על הדבר הזה,
 ויאמר: „מי יתן ויבוא גארדאן במהרה בקרוב לעשות סדרים בעניני העדה...“ ע"פ דברי
 ובקשתי הלך ה' מייזעל בזה הרגע לה' סאלאווייטשיג להגיד לו את הדברים, אשר שמע
 מפי וקרא בספר (כי הראיתי לו את הטורים האחדים הנוגעים לדבר הזה), אף נתתי לו
 את האדרעססע שלך, כי אולי שגו בהאדרעססע. כן יוסיף ה' מייזעל לבקש את הדיר הג"ל,
 כי יושם קץ לדבר הזה, כי גם ה' מייזעל חפץ מאד, כי תמהר לבוא הנה, ורבים המה מכבדיך
 ומוקיריך בין ראשי העדה (כאשר הגיד לי), המיחלים אליך בכליח עינים. היום אשמע
 הדברים, אשר השיב ה' סאלאווייטשיג לו, ואודיעך במכתב שני ביום א' הבא.
 גם אצל ה' י"ל דיללאן הייתי לפני רגעים אחדים ולא מצאתי גם בפעם הזאת, כי
 נסע למאסקוויא ובנו מארק ובתו פלילינא עודם ישנים, וע"כ לא יכלתי למלא את חסדך
 גם בבקר הזה. המשרתת שלו הגידה לי, כי ישוב לביתו ביום הששי, וביום הזה אהיה עוד
 הפעם אצלו, ואם אשיג את הכ"י מידו או מיד בנו מארק אשלח אליך ג"כ ביום א' (מועד
 צאת הפאסט לעירך). ואולי לא יעלה חלילה הדבר הזה בידי גם ביום הזה, או תודיעני נא
 את האדרעססא אליך לוילנא ואשלחו אליך לעיר הזאת.
 לבד יהיה נכון בטוח, כי אנכי מצדי אעשה את כל אשר יהיה לאל ידי הרפות,
 ואמהר להודיעך דברים ברורים ביום א' הבא.

הנני ידיך ואוהבך, מוקירך ומכבדך כערכך הרם

משח הכהן פראזער

366) דוד פיינברג (1840—1916), עסקן ציבורי חשוב. ב-1870 נתמנה כמזכיר הקהילה
 המטרבורגית.
 367) ב„השחר“, 11 (עמ' 353—360, 377—384, 409—416, 444—447), נתפרסמה סדרת
 שירים בשם „גם אלה משלי יהודה, משלים קטנים לילדים גדולים“, הדפיס של סדרה זו
 יצא גם כחוברת מיוחדת בחינה בתרל"א. ראה: אגרות יל"ג, ו, 170.
 368) אריה לייב (ליאון) מאנדלשטאם (1819—1889), סופר ועסקן ציבורי בשדה
 ההשכלה של יהודי רוסיה.
 369) וחמשה חומשי תורה.
 370) עמנואל סולובייצ'יק (1832—1875), רופא, פובליציסטן ועסקן ציבורי. נסנה עם
 צורכי השבועון היהודי-רוסי „סיון“ ב-1861/62.

ס"ט פעטערסבורג, 9 אפריל 1872.

אדון יקר!

הנני כותב אליך בפעם השלישית עוד טרם עניתי דבר על שני מכתבי הראשונים, להודיעך, כי ר' י"ל דיללאן נסע ביום אתמול לוויילנא ויקח אתו את הכ"י שלך, באמרו, כי בוא תבוא אתה בעצמך לוויילנא, ומדוע תשלם כסף הפארטאָ חנם? ואתה, אם עוד לא שמת לדרך פעמיך ומחכה אתה על הכ"י, תדע כי נכון הוא לפניך בוויילנא, וה' דיללאן ישב בביתו כשני שבועות.

כעת אין לי מאומה להוסיף על שני מכתבי הקודמים, כי לא נודע לי דבר אודותך, ואתמול הייתי אצל הרב ד"ר גיימאן, וסבתי פני הדברים אודותך לשמוע מה בפיו, ולא יכלתי להציל דבר מאתו. אך זאת הגיד לי, כי עד עתה עוד לא היתה אסיפה כראוי, ולא נתגלגלו הדברים לדבר באסיפותיהם אודותך. —

כאשר שמעתי, ראה אחיך הנכבד אברהם את פני אחדים מראשי העדה בשבוע שעבר, ובל"ס הודיעך את אשר שמע מפיהם. מאד כלתה גפשי לשמוע ממך דבר ברור את אשר נודע לך מאחיך בימים האלה ומה גמרת אומר לעשות. אם תסע בימים האלה לוויילנא — אז הודיעני נא בטובך כמה ימים תאמר להתאחר בוויילנא, ואיך היא האדרעססע שלך בעיר הזאת, כי אולי יהיו דברים עמדי בימים האלה להודיעך.

ה' צעדערבוים שב לפני ימים שלשה ממסעו, ולפי דבריו יחל להוציא לאור הפעם את „הוועסטניק" ו„המליץ" מראשית ירח מאי הבא. באין כל חדשות אתי להודיעך הנני מכלה את דברי ואומר שלום לך ולביתך עד העולם. ואברכך בשמחת יו"ט, אנכי אוהבך מקרב ולב עמוק, המחכה לך בכליון עינים.

משה הכהן פראזער

אדוני וידידי היקר!

בשובי לביתי בשעה השלישית אחר חצות הלילה מצאתי את מכתבך³⁷¹ על השלחן אשר לפני, והנני ממהר להשיבך עליך טרם יפלו חבלי שנה על עיני: — בנו של הצ"ב הבטיח לי נאמנה, כי היום בבקר יגיע לידך את הקאָרעקטור, וכדרכו לא שמר מוצא שפתיו, וע"כ אשלח את בתי מחר בבקר לבית הדפוס לקחת את מאמרך ולמסרו לידך, כי לי לא תספיק השעה להיות בבית הדפוס ביום מחר; ומטעם זה בל אוכל ג"כ לקחת את „המליץ" לשנת תרכ"ח בו באו מאמרך „מעל השלחן" וכו'³⁷².

הנני שולח לך בזה עלי המליץ משנתרכ"ח מפוררים. בגליון 23³⁷³ תמצא תשובת האדם³⁷⁴ ז"ל על בקורתך לספרו או"א³⁷⁵, אשר מתוכה נראה, כי מאמרך נגד ספרו בא בגליונות 15—16, אבל אנכי לא מצאתי אף זכר ממאמרך בגליונות הנזכרים, ובל"ס טעות הדפוס הוא.

אם יש את נפשך תוכל לערוך דברים אחדים במכתב להצ"ב ולבקשו, כי יתן על ידך את המליץ לשנתרכ"ח לימים מספר, ואת המכתב תמסר להמוכ"ז, ואשלחו ביד בתי לצ"ב, ואם תמצאנו בביתו — תביא בתי לך את „המליץ" הנודע לך. —

(371) מכתב זה לא נשתמר.

(372) ב„המליץ" 1868, גל' 15, 16 פרסם גורדון (בפסבדונים אבג"ל), שגשתבש בעמ' 115 ל„אלב"ג" מאמר בשם „מעל השלחן אשר לפני ה'", שהוקדש למחזהו האלגורי של אד"ם הכהן לבנון „אמת ואמונה". — גורדון התעניין בחומר זה, כנראה, בקשר לכתיבת מאמרו על אד"ם, שנדפס ב„ייברייסקאיה ביבליותיקה", כרך VIII (1880), עמ' 160—177.

(373) „מנקיות לשלחן אשר לפני ה'", „המליץ" 1868, עמ' 168—171.

(374) אד"ם הכהן לבנון.

(375) „אמת ואמונה" (וילנה 1867).

היום התאספו שלש נשים, המפקחות על בית היתומים, לאספה רבה, והדירעקטאר הפץ לקרא באזניהן את פרשת בקשתי, אך הנה לא הטו את אזנן, ואחת מהן אמרה, כי די לי כ"ה ר"כ לחדש. אך ביום מחר תתאספה כל המפקחות על הבית יחד או אז יעמוד הדיר[עקטאר] על דעתו (כאשר הבטיח לי) ויקרא לפניהן את דברי בקשתי, ואת תשובתן יודיעני ביום א' הבא, ואז אמר להודיעה גם לך.

את הצ"ב לא ראיתי ביום אתמול, כי היתה אספה של עוזרי מה"ע, ראזסוועט³⁷⁶ בביתו, ולא חפצתי להפריע את האספה בבואי. —

והנני ידיך בכל לב נאמן לך כל הימים

מ. פראזער

15 גאָוועמב[ער] ³⁷⁷ בשעה הרביעית אחר חצות הלילה.

43

אדוני ידידי!

אתמול שאל הצ"ב את פי, אם אמת בפני השמועה, כי ה' יל"ג נכון להיות בקרב הימים מר"ל מ"ע בשפ"ע פה, וגם יכונן בית-דפוס להדפסת ספרים בשפ"ע? אנכי השיבותי, כי אזני לא לקחו שמץ דבר מזה, אך יש לי אותות ומופתים, כי שקר בפני השמועה. — מהרתי להודיעך למען תהיה זהיר וזריז במעשיך, כי יגלו לך דרכי הצ"ב, וכי עלול הוא לעשות מעשים, אשר לא יעשו ישרי לב.

אם תספיק לי השעה — אבוא אליך ביום מחר, בשעה החמישית אחר הצהריים. בין כה וכה הנני מברך אותך ואת אשתך בשנה טובה, שנת חיים, שלום, פרנסה טובה בנחת ולא בצער, ובכל הטוב, אשר ייטיב לך ה', ישמח לבב מוקירך ומברכך כל הימים מ. פראזער

ערי"ה תרמ"ב [11 בדצמבר 1881] בשעה החמישית לפנות ערב.

44

גבר רב פעלים ומשורר מהולל בתשבותו!

בין רבים נכבדים הבאים לברכך היום הזה — יום בו החלות לפני עשרים וחמש שנה לשיר לנו משירי ציון וירושלים — הנני בא גם אני. כלם יקדמו פניך בתרועה, בתודה ובזמירות, ואשכר לך יקריבו, ואנכי — אך הגות לבי אערך לפניך. הן לא נכחד עצמך ממני, כי כגדל חכמתך ורחב לבך, כן גדלה ענותנותך, וקטרת-חגופה תעבה היא לך. רחשי אותה נאמן הולך לתומו יקרו לך מלשון מדברת גדולות ושפתי חלקות, ואומר: זה היום שקויתיו מצאתיו וראיתיו, בו תשמע קולי מדבר אתך, כאשר ידבר איש אל רעהו. כי אנכי הוא האיש, אשר זה עשרים ושתים שנה הנני יודע מוצאך ומבאך, ואת כל הקרות והעתים אשר עברו עליך; אנכי הוא היודע ועד, כי כאשר עלית על בני גילך הסופרים בחכמתך הרבה, כן הגדלת חסדך על כל דורשי דעת. גאות לא לבשת נגד צעירי המשכילים, ותקרבת כמו נגיד, אגרותיך הנחמדות מונחות באמתחות אלפי צעירי בני עמך, אשר עוד טרם קראו לך ותשב להם דברי חן ורחמים, וקוי אורך האירו לקטן וגדול. כעמוד ברזל וחומת נחשת היית לנחשלים, ומליך הקימו כושל. ואם סופרים רבים בנו התנודדו כמלונה לכל רוח, אתה עמדת הכן כסלע בלב ימים, ותדבר אל אחיך בני עמך בלא לב ולב; נפתולי אלהים נפתלת עם עקשי לב ותשר אל רועי רוח ורודפי קדים ותוכל להם. — עתה רבים המת אשר אתך, הנלוים אליך ועל דגלך. עליהם אהבה, ויודוך יהודה! כל בני יהודה הישרים בלבותם, היודעים מה רב טובך, אשר צפנת בספריך היקרים והנחמדים, לתפארת ישראל ותהלה נגד כל הגוים.

376) הוצאת השבועון היהודי-רוסי, ראזסווייט", שנפסקה ב-1861, נתחדשה בפטרבורג בספטמבר 1879, בעריכתם הגומינאלית של צרבוים וגולדנבלום.
377) כנראה, 1879. בסוף מאמרו הרוסי של גורדון, הנזכר למעלה בהערה 372, רשום: „נובמבר 1879“.

עתה, ביום שמחות זה, הואל נא לקחת גם ברכתי אני, אהבך הנאמן, בעד כל הטוב אשר הפלאת לעשות עמדי, לקרבני כמו נגיד, עת עוד ישבתי בסתר אהלי, ותסך עלי באברתי; וידעת היום, גבר חכם בעז, כי קולי, המדבר אליך היום, הוא הד קול אלפי בחורי עמך, הנפוצים בארבע כנפות ארצנו, אשר נפחת חיים בעצמותיהם היבשות, ויקומו על רגליהם להתהלך לפני אלהים, יוצר אור בארצות החיים!

ואני תפלה, כי יאריך ה' [את ימך] ויתן לך עז ועצמה להוסיף ולעשות חיל בספרתנו, להחיות רבבות אלפי ישראל — גם אם חכמת ישראל לא תסיה את בעליה — ורוח ממרום יערה עליך עד זקנה ושיבה; ונתן ה' לך רחמים ורחמך. אויביך ישלימו לך, ועיניך רואות בשוב אלהים שבות עמו, אשר למענו הקדשת כל ימך על אדמתך ותחסר גפושך מטובה, ואנחנו כלנו נבוא לברכך עוד הפעם ביום ימלאו לך יובל שנים לפעולתך בספרתנו! — אנכי, המברכך במעל כפים, בשם ה' אשר צוני בתוך בני אהרן לברך את בחירי עמו ישראל באהבה

משה הכהן פראזער

ס"ט פ"ב, ח"י מרחשוון תרמ"ב
ולמספרם: 29 אקטאבער 1881.

45

ס"ט פ"ב 30/18 יולי 1883.

אדוני וידידי היקר!

מפני סבות שונות לא הספיקה לי השעה להודיעך דבר אודות הדפסת שיריך עד בוא דבר מעמך להזכיר לי. אבל חדשות נצורות אין אתי להודיעך גם היום, כי שבתה המלאכה בביהד"פ מיום שעזבת אותנו, ומכל „השבליים הבודדות“ שאגדת אותן ל„אלמת קדש“⁽³⁷⁸⁾, אין זרע אמת וצדקה. — זה כשבועים דפקתי על דלתות קויפמאן⁽³⁷⁹⁾, ז"ק⁽³⁸⁰⁾ וקאנטאָר⁽³⁸¹⁾ והגדתי לאדונים בלא-כסף האלה⁽³⁸²⁾, כי מסדרי האותיות חדלו ממלאכתם, ואם יעברו עוד ימים אחדים עליהם בלי עבודה — אז יתפזרו לכל רוח, ותכבד העבודה אח"כ למצוא מסדרי אותיות אחרים; אבל, כפי הנראה, לא פעלו דברי מאומה. ה' ק"מ⁽³⁸³⁾ הגיד אז, כי יתראה היום עם הבארץ דוד ג"ב⁽³⁸⁴⁾, ושניהם יחד יביאו עצה ויעשו פלילה; והנה הבארץ נסע אח"כ לחו"ל ומאומה לא עשו. ז"ק ענני, כי בעוד ימים אחדים תחל המלאכה בביהד"פ כבתחלה, וקאנטאָר — כי ה' ברלין הבטיח למצוא מוצא לכסף, ועד היום אין קול ואין עונה ואין כסף!

כפי הנראה, תשבת המלאכה עד שובך בשלום לביתך, כי קאנטאָר נסע ביום א' 10 יולי לוויילנא, וכמדומה לי, שגם ז"ק איננו עתה פה, ומי זולתם ישתדל בדבר הזה? — ממסדרי האותיות לע"ע לא נפקד איש, ועלקעש גם קנאָרינג הגידו לי, כי יחכו כלם עד שובך לביתך. —

378 רמו לדברי גורדון בשירו „ברכת ישרים“, שנכתב בי"ח שבט תרמ"ג. ראה:

כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל-אביב תרפ"ט), עמ' XV—XIII.

379 אהרן קויפמאן, מעשירי ישראל בפטרבורג ומחובבי הספרות העברית. הוא עמד בראש משלחת של נכבדי העדה היהודית, שהודיעה לגורדון על הכוונה להוציא בדפוס את כל שיריו וסיפוריו, ראה: אגרות יל"ג, I, 311.

380 ישראל ז"ק (1831—1904), חוקר הדת היהודית.

381 יהודה לייב קאנטור (1849—1915), סופר, רב ועסקן ציבורי. מייסד העתון

העברי היומי הראשון „היום“ (1886).

382 שלושה אלה היו חברים בוועד, שנבחר באביב 1881, באסיפה של חובבי שפת-עבר בפטרבורג, לשם ביצוע ההחלטה על הוצאת שירי גורדון, למלאות עשרים וחמש שנים לעבודתו הספרותית. קויפמן שימש כיושב ראש הוועד; ז"ק — כגזבר; וקאנטור — כאחראי לביצוע („המוציא והמביא“). ראה הקדמת „המוציאים לאור“ למהדורה הראשונה של שירי יל"ג (בארבעה חלקים) משנת תרמ"ד, כל שירי י. ל. גורדון, ספר ראשון (תל-אביב תרפ"ט), עמ' VI—IX.

383 קויפמאן

384 דוד גינצבורג (1857—1910), מזרחן, סופר ועסקן ציבורי.

אמת הדבר, כי בוזאסחאד³⁸⁵ גליון 25 או 26³⁸⁶) נדמסה הודעה, כי לרגלי צאתך לחו"ל להתרפאות נפסקה הדפסת ספריך לפי שעה, ובגליון השני או השלישי³⁸⁷ שאחריו באה ההודעה הישנה (אשר אנכי שולח לך רצופה בזה, כי כל שיריך יצאו מביה"דם בימים האחרונים לירח יוני או בימים הראשונים ליו"ל) (בל"ס כונתם של המודיעים היא ליוני ויולי הבע"ל בשנתרמ"ד!).

את נור ואהלך הנני פוקד לעתים מזומנות, וגם ביום השבת העבר ישבתי ושוחחתי את רעיתך הכבודה כשלוש שעות, והיא ברכה אותי בברכה משלשת על „הטובה הזאת“, כי כלואה היא בחדרה כל היום. עתה, בהנתן לי חופש מעבודתי בבית היתומים, אוכל להשפיע עליה רוב טובה שתיים שלש פעמים בשבוע.

חדשות ונצורות בעירנו פה אין, אך דבר אחד אודיעך, השקול כנגד מאה, והוא: כי אדוננו הרעדאקטאר ה' צ"ב זכה בימים האלה למעלת אזרח נכבד לדורותיו, ע"פ הצעת שר ההשכלה! בעוד ימים אחדים ינדע הדבר הזה גם בכתבי העתים. — למותר יחשב לי להודיעך, כי הדבר הזה נתן קטורה באפו, והוא מתנשא לכל ראש. ולו לא בא הנער היונגאטש²⁸⁸) דוד פרישמאן בספרו „תהו ובהו“³⁸⁹) לזרות פרש על פניו, כי אז עשה לו קרנים, כצדקיהו בן כנענה, וינגח אותו יחדו עד אפסי ארץ. אבל היונגאטש הזה ימ"ש הביא בני אשפתו בכליות מו"לנו האזרח הנכבד לדורותיו, ושבע פעמים ביום יצעק מרה: כי האמת נעדרת וסר מרע משתולל ואין עוזר ואין תומך! כי גם ה' ד. גארדאן*³⁸⁹), מו"ל „המגיד“, בבקרו את ס' „תהו ובהו“³⁹⁰), בידו האחת ייסר את המחבר לאט לאט ובידו השנייה יחבקהו וירוממהו!

מספר החותמים על „המליץ“ לחדש זה עולה רק לאלפים, תחת אשר ביולי ש"ע³⁹¹) היה מספרם שלשת אלפים וארבע מאות. צ"ב אומר, כי פרישמאן במחברתו הסב לו נזק רב, ומי לא יבין, כי פ"מ³⁹²) הוא לו רק לכסות עינים, והוא בעצמו יודע ומרגיש את הסבה האמתית מדוע עזבוהו רבים...

הנני משיב לך תודה על האות לטובה, שעשית עמי לבקר את יוצאי חלצי בוילנא. כי תראה את תלמידי היקרים, בני הבארץ גינצבורג, וברכת נא אותם בשמי. אם תהינה חדשות אתי להודיעך — בל אמנע את הטוב הזה ממך, וגם אתה, ידיד יקר, אל נא תמנע מהודיע את כל אשר אתך, ואם מצאת תרופה למחלתך, ויודך בכל לב מוקירך ומכבדך, אשר נפשו קשורה בנפשך,

משה הכהן פראזער

אדוני וידידי היקר!

בהגידי היום לה' ספעקטאר³⁹³), מחבר ס' „דער ייד[ישער] מוזשיק“³⁹⁴) גם „ראמאן וכו"ו“³⁹⁵), כי מחר אשלח אליך את ספריו אלה לקרות בהם, חזקו עלי דבריו לבלי לשלח אליך את העקז' שנתן לי, כ"א הוא בעצמו ישלחם אליך מחר למנחה, כי כבד יכבדך מאד

385) הכוונה ל„ווסחוד“ השבועי, ששימש כהוספה לירחון „ווסחוד“. השבועון נוסד ב-1882 על-ידי א. לנדאו ויצא עד 1906.

386) ה„ווסחוד“ השבועי (ברוסית) לשנת 1883, גל' 26, עמ' 696.

387) שם, גל' 27, עמ' 728. 388) צעיר גס-רוח, חצוף.

389) חוברת זו יצאה בווארשה ב-1883.

389*) דוד גורדון (1826—1886), פובליציסטן עברי ועסקן בתנועת חיבת-ציון.

390) ב„המגיד“ 1883, גל' 28.

391) שנה עברת. 392) פרישמאן.

393) מרדכי ספקטור (1858—1925), מספר אידי.

394) רומאן זה נדפס לראשונה כהוספה ל„יודישעס פאלקס-בלאט“ לשנת 1884.

395) הספר „א ראמאן אהן א נאמען“, יצירתו הגדולה הראשונה של ספקטור, נדפס לראשונה כהוספה ל„יודישעס פאלקס-בלאט“ לשנת 1883; מהדורה שנייה שלו, מתוקנת ומורחבת, יצאה בפטרבורג ב-1884.

כגדל ערכך. ואתה, אם יש אתך איזה עקז' מספוריך או מעולם כמנהגו חלק א' וב', שלחם אליו ויכיר לך טובה בעד זאת. — את עלי „המגיד“ הנחוצים לך אחפש מחר בבית הרעד[אקציאן], ואם אמצאם אשלחם אליך.
ידיך ומוקירך

מ. פראזער

25 סעפט[עמבער] [1884] 396 בלילה.

(396) בהתאם לתאריך בחותמת-הדואר, שהוטבעה על הגלויה.

**לרשותך
שירות
קופות
הגמל**

לעצמאי -
תגמולים לעצמאיים בע"מ

למעביד -
קרו מרכזית לפיצויי-פיטורין בע"מ

לקרנות תגמולים, פנסיה ופיצויים -
ייעוץ, הדרכה, השקעות ופיקוח ע"י חברת הנאמנות

שאל פרטים על יתר שירותינו ופעולותינו

בנק הפועלים

סניפים בכל רחבי הארץ